

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 57 (2021)
Číslo 1

1—21

MILAN ŠKOLNÍK, MICHAEL HAMAN: Politika jako povolání? Vliv uvolněnosti obecních zastupitelů na volební soutěživost

DOMINIKA SLADKÁ: Vztah mezi koresidencí s prarodiči a školními výsledky patnáctiletých žáků z úplných a neúplných rodin

JAN KOHOUTEK, VÍTĚZSLAV LOUNEK, MICHAELA ŠMÍDOVÁ, JANA KOREČKOVÁ: Situace absolventů v podmínkách postmasového vysokoškolského vzdělávání: Stále jen reprodukce elit?

JAN KALENDA, ILONA KOČVAROVÁ: Od mimoprofesionální seberealizace k nezbytnosti pracovně orientovaného vzdělávání: Proměna motivace k neformálnímu vzdělávání dospělých v ČR

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Cisař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Jan Balon (*FSV UK, Praha*), Dušan Drbohlav (*PřF UK, Praha*), Martin Hájek (*FSV UK, Praha*), Dana Hamplová (*SOU AV ČR, Praha*), Stanislav Holubec (*HÚ AV ČR, Praha/PF JČU, České Budějovice*), Hynek Jeřábek (*FSV UK, Praha*), Tomáš Katrňák (*FSS MU, Brno*), Tomáš Kostecký (*SOU AV ČR, Praha*), Karel Kouba (*UHK, Hradec Králové*), Lukáš Linek (*SOU AV ČR, Praha*), Jaroslava Hasmanová Marhánková (*FSV UK, Praha*), Martina Mysíková (*SOU AV ČR, Praha*), Miroslav Novák (*FSV UK, CEVRO, Praha*), Klára Plecítá (*SOU AV ČR, Praha*), Marek Skovajsa (*FHS UK, Praha*), Jan Spousta (*soukromý sektor*), Csaba Szaló (*FSS MU, Brno*), Miroslav Tižik (*SÚ SAV, Bratislava*), Zuzana Uhde (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Večerník (*SOU AV ČR, Praha*), Jiří Vinopal (*SOU AV ČR, Praha*), Marta Vohlídalová (*SOU AV ČR, Praha*)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuysse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Miloslav Bahna (*Slovak Academy of Sciences*), Ondřej Cisař (*Czech Academy of Sciences/Charles University*), Seán L. Hanley (*University College London*), Zdenka Mansfeldová (*Czech Academy of Sciences*), William Outhwaite (*Newcastle University*), Jiří Příbáš (*Cardiff University*), Isaac Reed (*University of Virginia*), Marek Skovajsa (*Charles University*), Tomáš Sobotka (*Vienna Institute of Demography*), Pieter Vanhuysse (*University of Southern Denmark*), Claire Wallace (*University of Aberdeen*)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2021

ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

<i>Milan Školník, Michael Haman: Politika jako povolání? Vliv uvolnění obecních zastupitelů na volební soutěživost</i>	3
<i>Dominika Sladká: Vztah mezi koresidencí s prarodiči a školními výsledky patnáctiletých žáků z úplných a neúplných rodin</i>	25
<i>Jan Kohoutek, Vítězslav Lounek, Michaela Šmídová, Jana Korečková: Situace absolventů v podmínkách postmasového vysokoškolského vzdělávání: Stále jen reprodukce elit?</i>	47
<i>Jan Kalenda, Ilona Kočvarová: Od mimoprofesní seberealizace k nezbytnosti pracovně orientovaného vzdělávání: Proměna motivace k neformálnímu vzdělávání dospělých v ČR</i>	75

JUBILEUM

<i>Jiří Večerník osmdesátníkem (Zdeněk R. Nešpor)</i>	101
---	-----

NEKROLOG

<i>Zemřel významný český demograf prof. Zdeněk Pavlík (Tomáš Kostecký)</i>	103
--	-----

RECENZÍ ESEJ

<i>Na východ od Česka alebo ako porovnávať náboženstvo v Česku a na Slovensku (Miroslav Tížik)</i>	105
--	-----

RECENZE

<i>Petr Vidomus: Oteplí se a bude líp: Česká klimaskepe v čase globálních rizik (Ivan Cuker)</i>	123
<i>Ivan Krastev: Už je zítřka? Aneb jak pandemie mění Evropu (Jaroslava Hasmanová Marhánková)</i>	125
<i>Steve Bruce: Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West (Magdalena Vytlačilová)</i>	128

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)

a SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,

vydaly v koedici

SOCIÁLNÍ STÁT, NEROVNOSTI, POLITIKA. POSTOJE ČESKÉ VEŘEJNOSTI K SOCIÁLNÍMU STÁTU V LETECH 1996 AŽ 2016

Lukáš Linek, Ivan Petrušek

Kniha analyzuje postoje českých občanů k sociálnímu státu v delší časové perspektivě (1996–2006–2016). Díky tomu mohou autoři systematicky prozkoumat důležité teoretické otázky, které v této knize strukturuje do pěti hlavních výzkumných témat: 1. vývoj postojů k sociálnímu státu; 2. vývoj vztahu mezi socio-ekonomickým statusem a postoji k sociálnímu státu; 3. generační podmíněnost postojů k sociálnímu státu; 4. vývoj vztahu mezi postoji k sociálnímu státu a volebním chováním; 5. vliv korupce a jejího vnímání na postoje k sociálnímu státu. V prvních dvou kapitolách je proto nejprve popsán vývoj sociálního státu na území Česka a na jeho pozadí je představena konceptualizace a základní vysvětlení postojů k sociálnímu státu. Poté ve čtyřech kapitolách autoři postupně analyzují postoje k přerozdělování, daňovému systému, rozsahu a financování sociálního státu. Na závěr se věnují tomu, nakolik jsou postoje k sociálnímu státu ovlivněny představou o rozšíření korupce a nakolik a jakým způsobem tyto postoje ovlivňují volební chování.

Sociologické nakladatelství (SLON) / Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.

Praha 2020

276 s.

ISBN 978-80-7419-302-6

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Jilská 1, 110 00 Praha 1

Objednávky – tel.: 222 220 025, e-mail: slon@slon-knihy.cz.

Vyžádejte si zaslání informací o novinkách e-mailem!

Podrobné informace o vydaných a připravovaných titulech: www.slon-knihy.cz

Politika jako povolání? Vliv uvolnění obecních zastupitelů na volební soutěživost*

MILAN ŠKOLNÍK, MICHAEL HAMAN**

Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové

Politics as a Vocation? The Impact of the Remuneration of Local Representatives on the Electoral Competition

Abstract: This article examines the impact that the remuneration of municipal representatives has on the political competition in the Czech Republic. Municipal representatives can perform their office either full time (an ‘engaged’ representative) or part time (a ‘disengaged’ representative). It is common in some small Czech municipalities for there to be no full-time representatives, and even mayors are disengaged. There is no central database or website in Czech Republic that contains a list of all the municipalities and disengaged representatives and it was thus very difficult to obtain the necessary data. However, the authors discovered an original method for determining whether representatives are (dis)engaged and created a unique dataset of almost 6000 Czech municipalities. They used a specific item in the expenditures of every municipality’s budget that concerns compulsory social insurance payments and they sorted municipalities according to whether their representatives worked full time or part time before the 2018 Czech municipal elections. They used ordinary least square regression models to reach conclusions. The results revealed that the presence of full-time representatives before the municipal elections increased the number of candidates per seat. Therefore, the authors found that there is greater electoral competitiveness in municipalities with full-time representatives who have higher salaries.

Keywords: remuneration, electoral competition, local politics, elections, mayors

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 1: 3–23

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.003>

* Článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury České republiky „Politická soutěž a lokální demokracie v komparativní perspektivě“ (20-02098S).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Milan Školník, Mgr. Michael Haman, Katedra politologie, Filozofická fakulta, Univerzita Hradec Králové, Rokitsanského 62, 500 03 Hradec Králové, e-mail: milan.skolnik@uhk.cz.

Úvod

Česká územní samospráva má řadu specifíků.¹ Mezi ně bezesporu patří pojem uvolněnost obecních zastupitelů. Jde o to, že někteří komunální politici vykonávají mandát na plný úvazek, tzv. uvolněně, a politika je pro ně dle slov Maxe Webera povoláním [Weber 1929] a jiní naopak pracují jen na částečný úvazek, resp. neuvolněně. Otázkou ale je, jak obce s uvolněnými zastupiteli fungují, kolik jich vůbec je v rámci celé České republiky, v jak velkých obcích se nejčastěji vyskytují a zdali snad uvolněnost, jež je spojena s vyšší finanční odměnou, může motivovat občany ke kandidatuře do obecního zastupitelstva.

V českém prostoru je jen minimální počet studií, které problematiku uvolněnosti řeší. Je možné zmínit odborný text, jenž zjišťuje, jaké aspekty kandidátů zvyšují jejich šance na získání mandátu. Autoři odhalili, že uvolnění pro výkon funkce lze považovat za jednu z kandidátských výhod, a to zejména na krajské úrovni [Bernard, Šafr 2016]. Na krajské politiky se zaměřuje i další výzkum, zabývající se jejich profily a kariérním vývojem. Výzkumné cíle byly realizovány díky vytvoření unikátní databáze údajů o regionálních politicích včetně jejich (ne)uvolněnosti pro výkon funkce [Ryšavý et al. 2015; Ryšavý 2016]. Další studie z krajské úrovně se na problematiku dívá v komparativní perspektivě, jelikož analyzuje profily a působení regionálních politiků v evropských zemích, včetně České republiky [Ryšavý, Čermák 2016]. Informace o tom, zdali starosta v obci vykonává funkci uvolněně, byla součástí dotazníkového šetření zahrnujícího 209 obcí [Bernard et al. 2011]. Autorský kolektiv zjistil rozdíly v chování starostů ve funkci v závislosti na typu jejich pracovního úvazku. Byla vytvořena behaviorální typologie a starostové byli rozděleni na slabě angažované, lokálně angažované, mimolokálně angažované a komplexně angažované. Autoři došli k závěru, že uvolnění starostové jsou ve srovnání se svými neuvolněnými kolegy více angažovaní [ibid.: 101]. Mezi uvolněností starostů a rozvojovými indikátory s ohledem na velikost obce už ale žádné souvislosti nenalezli [ibid.: 197].

¹ Česká územní samospráva je předmětem odborného zájmu už od počátku devadesátých let [Vajdová, Čermák, Illner 2006]. Jen za poslední dekádu se autorky a autoři zabývali např. politickou participací v rámci územních samospráv [Balík, Gongala, Gregor 2015; Bernard 2012; Brtník, Havlík 2009; Čmejrek, Bubeníček, Čopík 2010; Čmejrek et al. 2009; Haman, Školník 2020; Charvát 2011]. Dále pak finančními ukazateli a rozvojovým potenciálem [Bernard 2011; Čopík, Kopřiva, Čmejrek 2019; Hornek, Jüptner 2020; Klimovský, Pinterič, Jüptner 2019; Kopřiva, Čopík, Čmejrek 2017; Lysek, Ryšavý 2018; Masopustová 2015; Spáč et al. 2018; Vrábková 2012]. V popředí akademického zájmu je i problematika velikosti a geografického postavení samospráv [Ryšavý, Bernard 2013; Voda, Svačinová 2019; Voda et al. 2017]. Diskutováno je mimo jiné i téma přímé volby starostů [Blechová 2016; Jüptner 2012; Šaradín 2010]. Pozornosti neušlo ani srovnání českých obecních zastupitelů s evropskými komunálními politiky [Ryšavý, Šaradín 2011]. V neposlední řadě je možné zmínit i historické hledisko fungování obcí [Čopík 2013, 2014] nebo politickou reprezentaci žen v rámci zastupitelstev [Bláha, Maškarinec 2020; Maškarinec, Klimovský, Danišová 2018].

V českém prostoru se vyskytl snad jen jediný výzkum, který by se otázkou (ne)uvolněnosti zabýval ve vztahu k jejím možným implikacím nikoliv na krajské, nýbrž na obecní úrovni a přitom dospěl k významným závěrům [Šaradín et al. 2019]. Autorka a autoři zjišťovali, zdali se výkon funkce neuvolněného starosty, ve srovnání s uvolněným, negativně promítá do kvality správy obce. Argumentují, že neuvolněný starosta zkrátka nemá na výkon funkce tolik času jako jeho uvolněný protějšek. To měří za pomoci výsledků veřejnosprávních finančních auditů, tzv. zpráv o přezkoumání hospodaření obcí. Jejich výzkum odhalil, že obce s neuvolněným starostou měly procentuálně více zjištěných pochybení než samosprávy, kde je nejvyšší představitel pro výkon funkce dlouhodobě uvolněn. Výzkum však byl prostorově limitován pouze na obce v rámci dvou krajů a sami autoři volají po dalším ověřování v této oblasti na území celé České republiky [ibid.]. Náš článek tak na předchozí výzkum navazuje co do rozlišování pojmů uvolněný a neuvolněný, přitom se ale na problematiku dívá z jiného úhlu pohledu. Absentují totiž výzkumy, které by se přímo týkaly rozlišení mezi uvolněnými a neuvolněnými představiteli samosprávy v kontextu finančního motivu se o uvolněnou, tedy lépe placenou pozici ze strany kandidátů ucházet. Jinými slovy, zdali se dá očekávat větší soutěživost v obcích, kde je představitel samosprávy pro výkon funkce uvolněn, než tam, kde vykonává práci za nižší odměnu.

Cílem našeho článku je proto nejdříve rozlišit obce na ty, ve kterých najdeme uvolněné obecní představitele, a pak na takové samosprávy, kde jsou všichni zastupitelé neuvolněni. Následně pak zjišťovat, zdali skutečnost, že se v obci nachází uvolněný zastupitel s mnohem vyšší odměnou, má vliv na volební soutěživost.

Text je rozdělen na několik částí. Nejprve je vysvětlen pojem uvolněnost/neuvolněnost, který je charakteristický pro českou samosprávu. Následně jsou představena teoretická východiska osvětlující racionální motivy kandidátů ucházet se o volenou funkci. Teorii pak rozvíjí část věnovaná dosavadnímu stavu bádání na mezinárodní úrovni. V metodologické části je vysvětlen postup analýzy, která je provedena za pomoci statistických metod. Vzhledem ke kvantitativnímu charakteru výzkumu a zvolenému tématu je pracováno primárně s portálem MONITOR, který spravuje Ministerstvo financí. V analýze jsou pak představeny samotné výsledky, nejprve deskriptivní přehledová část a následně zjištění na základě sestavených regresních modelů.

Uvolněnost a neuvolněnost

V prostředí české územní samosprávy se rozlišuje, zdali je zastupitel (starosta, místostarosta či řadový člen zastupitelstva) pro výkon veřejné funkce dlouhodobě uvolněn, či nikoli. Rozhodnutí, kdo bude pro výkon veřejné funkce dlouhodobě uvolněn, vychází z vůle zastupitelstva coby nejvyššího orgánu obce. Jde o politické rozhodnutí, ke kterému se dospěje demokratickým hlasováním.

Tabulka 1. Odměny pro uvolněné starosty a minimální/maximální odměny pro neuvolněné starosty

Velikost obce – počet obyvatel	2018			2019			2020		
	UVOL	NE – MAX	NE – MIN	UVOL	NE – MAX	NE – MIN	UVOL	NE – MAX	NE – MIN
do 300	36 499	21 899	10 950	39 054	23 432	11 716	42 959	25 775	12 888
od 301 do 600	40 988	24 593	12 296	43 858	26 315	13 157	48 244	28 946	14 473
od 601 do 1 000	45 952	27 571	13 786	49 169	29 501	14 751	54 086	32 451	16 226
od 1001 do 3 000	51 135	30 681	15 341	54 715	32 829	16 415	60 187	36 112	18 056
od 3 001 do 5 000	56 318	33 791	16 895	60 260	36 156	18 078	66 286	39 771	19 886
od 5 001 do 10 000	61 501	36 900	18 450	65 806	39 484	19 742	72 387	43 432	21 716
od 10 001 do 20 000	66 647	39 988	19 994	71 312	42 787	21 394	78 443	47 065	23 533
od 20 001 do 50 000	72 743	43 646	21 823	77 834	46 701	23 350	85 617	51 370	25 685
od 50 001 do 100 000 ^a	79 020	47 412	23 706	84 552	50 731	25 366	93 007	55 804	27 902
od 100 001 do 200 000 ^b	85 773	51 464	25 732	91 777	55 066	27 533	100 955	60 573	30 287
nad 200 000	104 022	62 413	31 207	111 304	66 782	33 391	122 434	73 460	36 730

Zdroj: Nařízení vlády č. 318/2017 Sb., nařízení vlády č. 202/2018 Sb. a nařízení vlády č. 338/2019 Sb. Zpracování: autoři.

Poznámka: UVOL = uvolněný starosta, NE – MAX = maximální možná odměna pro neuvolněného starostu, NE – MIN = minimální odměna pro neuvolněného starostu; v tabulce nejsou samosprávné celky velikostní kategorie 12 a vyšší (kraje a hlavní město Praha).

^a + územně nečleněná statutární města do 100 000 obyvatel

^b + územně členěná statutární města

Uvolnění pro výkon funkce znamená, že zastupitel obce je dlouhodobě uvolněn z pracovního poměru. Zaměstnavatel mu však drží jeho pracovní místo jen do té doby, kdy přestane veřejnou funkci vykonávat, což je ve srovnání s vykonáváním neuvolněné funkce výhoda.² Samozřejmě pro výkon funkce dlouhodobě uvolněného zastupitele nemusí být takový člověk dříve zaměstnán. Mohl klidně podnikat nebo být nezaměstnaný. Obec dlouhodobě uvolněným členům zastupitelstva poskytuje měsíční finanční odměnu, která je vyplácena z obecního rozpočtu. Odměny jsou uvedeny v Tabulce 1.³

Výše měsíční finanční odměny pro uvolněného představitele obce je samozřejmě závislá na typu vykonávané funkce (nejmenší finanční odměnu pobírá řadový obecní zastupitel, nejvyšší finanční odměnu pak má starosta) a na počtu obyvatel v obci. Například uvolněný starosta obce s počtem obyvatel v rozmezí mezi 601 až 1 000 obyvatel má pro rok 2020 měsíční finanční odměnu 54 086 Kč. Zatímco starosta obce s počtem obyvatel od 10 001 do 20 000 je měsíčně odměňován částkou 78 443 Kč.

Neuvolnění zastupitelé vykonávají veřejnou funkci při zaměstnání, případně podnikají či nepracují. Obec jim však může financovat náhradu výdělku (například, když jim koliduje účast na jednání zastupitelstva s pracovní dobou v zaměstnání). Neuvolněným členům zastupitelstva může být poskytnuta finanční odměna, anebo nemusí. Opět se odvíjí od typu vykonávané funkce a záleží na počtu obyvatel municipality k danému roku. Její výše je však v porovnání s uvolněnými zastupiteli výrazně nižší. Například neuvolněný starosta obce do tisíce obyvatel může mít odměnu až ve výši 32 451 Kč. Jeho kolega s více než deseti tisíci obyvateli 47 065 Kč [Nařízení vlády č. 338/2019 Sb.].

Z uvedeného vyplývá, že odměna uvolněného starosty výrazně převyšuje průměrnou měsíční mzdu, která za poslední čtvrtletí roku 2019 činila 36 144 Kč [Český statistický úřad 2020].⁴ Naopak maximální možná odměna pro neuvolněného nejvyššího představitele obce dosahuje průměrné mzdy až u samospráv s více než třemi tisíci obyvateli. Zejména tedy v malých obcích může být odměna uvolněného starosty výrazným finančním motivem kandidatury do obecního zastupitelstva. Z Tabulky 1 je navíc patrné pravidelné každoroční navyšování odměn, což jen podporuje argument o případném finančním motivu kandidatury.

Rozhodnutí, kdo bude pro výkon funkce dlouhodobě uvolněn, vychází často z tradice. Pokud byl starosta v předcházejících volebních obdobích pro výkon funkce vždy uvolněn, je pravděpodobné, že funkce starosty bude i nadále v mu-

² Jako další výhodu uvolněných zastupitelů je možné zmínit zákonný nárok na pět týdnů dovolené.

³ Tabulka zahrnuje tři roky z důvodu pokrytí zkoumaného období (volby 2018 a informace o navýšení odměn pro rok 2019, kterou mohli kandidáti disponovat) a představení současné situace (rok 2020).

⁴ Průměr ale zvyšují zejména velká krajská města a hlavní město Praha, v menších venkovských obcích jsou příjmy výrazně menší.

nicipalitě tak nastavena. Může se ale stát, že obecnímu úřadu přibude agenda a v obci, kde starosta není uvolněn a práci časově nezvládal, se zastupitelé rozhodnou, že ho pro výkon funkce uvolní. V obcích s malými rozpočty může být dlouhodobé uvolnění starosty pro výkon funkce finanční problém, jelikož by to představovalo výraznou položku obecních výdajů. Může nastat ale i situace, kdy si obec může dovolit starostu dlouhodobě uvolněného pro výkon funkce, nicméně po volbách se nové vedení rozhodne, že jejich starosta bude neuvolněný, aby šetřil obecní rozpočet (často je to předmětem diskusí v rámci kampaně do komunálních voleb). Nedá se tedy očekávat, že by docházelo k ad hoc uvolňování starosty v obci po každých volbách, tedy ke změně z neuvolněného na uvolněného starostu. Vzhledem k rozpočtovým nákladům na uvolněného starostu v menších obcích by k takové změně musel být relevantní důvod. V opačném případě by se rozhodnutí setkalo s nevolí občanů, jelikož navyšování platů politiků je ze strany veřejnosti vnímáno negativně a politici mají tendenci vyhýbat se vině za nepopulární kroky [Weaver 1986].

Teoretická východiska

Je vícero teoretických přístupů, které vysvětlují zájem ucházet se o veřejnou funkci [Balian, Gasparyan 2017]. Možné je zmínit teorii očekávání, hovořící o tom, že kandidáti se řídí kurzy událostí, které by maximalizovaly pravděpodobnost žádoucích výsledků pro ně samotné. V tomto případě výsledků vycházejících ze zisku mandátů [Lawler, Porter, Tennenbaum 1968]. Dalším faktorem, proč kandidovat, mohou být osobní ambice ovlivňovat politiku a obecně dění kolem sebe, zejména v lokalitě, ze které kandidát pochází. Ačkoliv pro ně vítězství ve volbách představuje primární cíl, tak schopnost implementovat politiky, které vyžadují jejich voliči ze zastupovaného volebního obvodu, může být dalším důležitým motivem [Alesina, Spear 1988]. Nebo naopak může rozhodovat kandidátův osobní zájem o aktuálně diskutovanou problematiku a získání veřejné funkce vnímá jako možnost do ní promluvit s mnohem větší šancí ji ovlivnit, než kdyby se o ni zajímal pouze z pozice občana [Wittman 1983]. Další dělicí linie motivů, proč kandidovat do volené funkce, spočívá v oportunistickém (ti, kterým záleží na dobrých životních podmínkách určitých skupin ve společnosti) a stranickém (ti, kteří se snaží maximalizovat sociální welfare funkci s nerovnoměrnými váhami) přístupu. Oportunisté se dále dělí na uchazeče o funkci, tedy takové kandidáty, jejichž jediným cílem je vítězství ve volbách kvůli zisku veřejné funkce, a na uchazeče o rentu, kterým jde, jak už název napovídá, o finanční výhody vyplývající z titulu funkce. Oportunistický a stranický přístup se vzájemně nevylučují. Oba mohou být motivem ke kandidatuře ve volbách [Persson, Tabellini 2000].

V článku vycházíme z teoretického občansko-kandidátského přístupu, který nahlíží na zájem kandidovat jako na kariérní volbu motivovanou soukromými zisky ze zastávání veřejné funkce [Besley, Coate 1997; Osborne, Slivinski 1996]. V tomto případě finančními příjmy vyplývajících ze zastupitelských odměn. Be-

sley [2005] argumentuje, že ideální modely v politickém prostředí, které by vysvětlovaly motivy kandidatury, v podstatě neexistují. Různí členové napříč politickými třídami mají různé motivace, proto konstruuje model založený na třech klíčových faktorech – oficiální kompenzaci (jako mzdy, benefity, cestovné), motivaci pro veřejnou službu a jiných rentách. Dobří politici mají zájem účastnit se politiky na základě motivace pro veřejnou službu a mzdy. Špatní politici mají zájem jen o mzdy a jiné renty. Model je tedy založen na relačních konstruktech, kdy poměr atraktivity (A) je klíčovým faktorem, kterým se snaží zjistit stupeň atraktivity veřejné funkce pro kandidáty. $A = (\text{renty} + \text{mzda}) \div (\text{motivace pro veřejnou službu} + \text{mzda})$. Pokud je poměr atraktivity (A) pro mnoho lidí velký, bude to znamenat, že i nabídka špatných kandidátů ucházejících se o funkci bude vyšší [ibid.: 53].

Dosavadní stav bádání

Je hned několik politologicko-ekonomických debat, které se zabývají příjmy politiků. Výzkum provedený ve Spojených státech na úrovni guvernérů odhaluje, že navýšení platů politiků má vliv na jejich chování (výkonnost) a stejně tak na jejich zájem ucházet se o volený úřad. Zároveň ale dodává, že je třeba se dívat na širší faktory, které mohou činit veřejný život atraktivním [Besley 2004]. Další výzkum ověřoval řadu teoretických argumentů ohledně negativních efektů takzvaných špatných politiků, počínaje jejich zvolením. Autoři článku argumentují, že takzvaní „občané nízké kvality“ mají komparativní výhodu ve srovnání s kvalitními občany v případě zájmu ucházet se o volený úřad. Jejich příjmy jsou totiž nižší než těch kvalitních, kteří například díky vzdělání jsou schopni si najít mnohem lépe placenou práci, než kolik činí odměna za výkon volené funkce. Naopak pro méně kvalitní občany je nabízená odměna za vykonávaný úřad výrazným motivem, protože převyšuje jejich současný příjem. To v konečném důsledku generuje méně kvalitní politiky a odrazuje od veřejného života kvalitní kandidáty [Caselli, Morelli 2004: 760]. Argument o méně kvalitních zájemcích o volený úřad rozšiřuje i další výzkum. Přidává totiž další faktor nekvality kandidátů – ačkoliv kvalitní kandidáti mohou obsadit prestižní volené pozice, tak stále bude existovat spousta neatraktivních pozic, které ale budou atraktivní pro nekvalitní kandidáty. Dokonce tvrdí, že na takové pozice mohou kandidovat i ti nejméně kvalitní kandidáti. Zároveň připouští i argument týkající se odměňování. Mezní nárůst platů dle nich vede ke snížení kvality kandidátů [Messner, Polborn 2004]. O tom, že navýšení platů zvyšuje hodnotu vykonávané funkce, hovoří i studie zabývající se tím, jak velkou cenu má legislativní zkušenost amerického kongresmana pro jeho další uplatnění ve veřejném i soukromém sektoru. Na kariérní rozhodování stávajících členů kongresu má však zvyšování platů politiků jen minimální vliv, a to bez ohledu na jejich pozici ve struktuře zákonodárského sboru [Diermeier, Keane, Merlo 2005]. Na předcházející výzkumy navazuje i další článek s obdobnou tematikou. Ten demonstruje, že navýšení příjmů politiků ve veřejné funkci má potenciál snížit kvalitu jednotlivců ucházejících se o mandát. Dále zvýšení

příjmů vede k menší obměně politiků ve funkcích obecně [Mattozzi, Merlo 2008]. Analýza provedená na úrovni legislativců z brazilských municipalit odhalila, že vyšší mzdy zvyšují politickou soutěž a zlepšují kvalitu jednotlivých zákonodárců (měřenou za pomoci vzdělání, typu předchozí profese a politických zkušeností). Vyšší mzdy navíc kladně působí na politickou výkonnost volených funkcionářů [Ferraz, Finan 2009]. Finský výzkum, navazující na předchozí články, testoval, jak se zvýšení platů poslanců parlamentu, za využití kandidátů v municipálních volbách coby kontrolní skupiny, projevilo na kvalitě kandidátů obecně. Výsledky demonstrují, že zatímco zvýšení platů zvýšilo i podíl vysokoškolsky vzdělaných kandidátek, tak na mužské kandidáty neměly vyšší odměny žádný výrazný vliv [Kotakorpi, Poutvaara 2011]. Další článek, tentokrát provedený na úrovni italských municipalit, v podstatě rozšiřuje závěry finského výzkumu. Výsledky ukazují, že vyšší mzdy politiků zastávajících veřejné funkce přitahují vzdělanější kandidáty a že lépe placení politici mají tendenci provádět reformy a činit státní správu efektivnější. Vyšší odměny tak mají pozitivní vliv na výkonnost politiků [Gagliarducci, Nannicini 2013]. Na úrovni členů Evropského parlamentu analyzuje další článek dopad platů na složení a chování zákonodárců. Zvýšení platů zvyšuje podíl zájemců o znovuzvolení, stejně tak vede k větší politické soutěži ze strany kandidátů. Navýšení platů ale zároveň snižuje kvalitu zákonodárců. Platy navíc neměly výrazný dopad na výkonnost členů Evropského parlamentu [Fisman et al. 2015]. Zřejmě nejaktuálnější výzkum z prostředí Latinské Ameriky se zabýval tím, jak platy ovlivňují kvalitu místní správy. Výsledky z prostředí peruánských municipalit však odhalily, že vyšší platy starostů nikterak nezlepšují jejich výkonnost. Zvyšují ale politickou soutěživost, to ovšem za cenu snížení politické podpory starosty. Článek dochází k závěru, že vyšší mzdy samy o sobě nemusí znamenat zlepšení kvality místní správy [Pique 2019].

Vzhledem k teoretickým východiskům a převládající literatuře na toto téma je hypotéza formulována následujícím způsobem:

H: V obcích s uvolněnými zastupiteli jsou soutěživější volby.

Metodologie

Data

Předchozí výzkumy zabývající se rozlišováním mezi uvolněnými a neuvolněnými představiteli samospráv narážely na problém dostupnosti dat. V podstatě žádná státní instituce totiž neeviduje to, zdali je starosta, popř. místostarosta, či snad jiný člen zastupitelstva, pro výkon funkce uvolněn, nebo není. Obce nemají povinnost tuto skutečnost nahlášovat (tuto informaci jsme ověřovali písemným dotazem na Ministerstvu vnitra). V důsledku toho tak byly předchozí práce odkázány primárně na individuální zjišťování, např. ověřováním údajů z ustavujících zasedání zastupitelstev či přímo telefonickým dotazováním na obecních

úřadech [Šaradín et al. 2019]. Zmapovat tak všechny obce napříč Českou republikou by bylo časově nesmírně náročné, proto se ostatně výzkumy omezovaly jen na geograficky omezený prostor, např. výběr obcí v rámci dvou krajů. Existuje však zcela transparentní způsob, podle kterého se dá plošně určit, zdali je někdo ze zastupitelstva v dané obci pro výkon funkce uvolněn, a pokud ne, tak z logiky věci se tam tedy budou vyskytovat jen neuvolnění funkcionáři. V účetnictví rozpočtu obcí se totiž nachází paragraf č. 6112, který zahrnuje několik položek. Nejrelevantnější je položka č. 5023 – Odměny členů zastupitelstva obcí a krajů, která zahrnuje výhradně odměny komunálních politiků. Dále pak položky 5031 – Povinné pojistné na sociální zabezpečení a příspěvek na státní politiku zaměstnanosti a 5032 – Povinné pojistné na veřejné zdravotní pojištění, které představují účty, na kterých se účtují odvody ze zastupitelských odměn. Právě díky rozložení výdajů do vícero účtů lze jednoduše zjistit, zdali je v obci uvolněný politik, anebo jsou všichni neuvolnění. Do okruhu pojištěných osob se totiž dle § 5 písm. a) bodu 8 zákona č. 187/2006 Sb., o nemocenském pojištění, řadí i uvolnění zastupitelé. Z odměn neuvolněných členů zastupitelstva se neodvádí sociální pojištění, pouze zdravotní [MV 2019: 84–89], účet 5031 u paragrafu 6112 tak není v obecním účetnictví zanesen. Naopak je-li starosta, popř. i jiný člen zastupitelstva, uvolněný, tak v tom případě se odvody z jeho odměny účtují na určený účet a v rozpočtu obce se tak vyskytuje. Tímto zjištěním tak výrazně posouváme i metodologickou debatu, jelikož tento způsob lokalizace uvolněných a neuvolněných představitelů obcí podstatně usnadní a zároveň i zpřesní další výzkumné práce v této oblasti.

Výše uvedená data o rozpočtech jsme získali z portálu MONITOR Ministerstva financí [2019]. Při analýze jsme zjistili, že paragraf 6112 (zastupitelstva obcí) je u řady obcí chybně účtován. Více než tři stovky samospráv totiž neúčtovaly v rámci tohoto paragrafu položku 5032 týkající se povinného odvodu na zdravotní pojištění. Ačkoliv se sociální pojištění u neuvolněných zastupitelů z odměn neodvádí, tak odvodu na veřejném zdravotním pojištění podléhají všechny odměny bez ohledu na typ vykonávané funkce. Pokud tedy položka není zaúčtována nebo její hodnota vykazuje nulu, značí to nesprávné a neprůkazné vedení účetnictví.

Vzhledem k tomuto zjištění, které z počátku omezovalo přesné vyhodnocení dat, jsme se obrátili s dotazy na všechny příslušné vedoucí odborů a oddělení krajských úřadů, které provádějí přezkum hospodaření obcí. Přední krajsští kontrolóři tuto chybu na základě naší informace dále prověřili a uznali, že zmíněné obce pro rok 2017 a 2018 v těchto položkách chybně účtovaly. Samosprávy zpravidla nesprávně vykazovaly pojištění do paragrafu 6171, což je činnost místní správy, v rámci tohoto paragrafu se ale nacházejí platy úředníků a obecních zaměstnanců. Obce s chybovým účetnictvím byly bezprostředně kontaktovány vedoucími oddělení kontrol a upozorněny na nutnost účtovat položku odvody na zdravotní pojištění na správný účet.

Výzkum tak měl i praktický dopad, jelikož díky zjištěné plošné chybě disponují krajské úřady informací, která zkvalitní účetnictví ve více než třech stovkách obcí. V momentě, kdy by tato chyba byla zjištěna v rámci pravidelného přezku-

mu hospodaření obce, projevilo by se to v negativní zprávě o výsledku přezkoumání, která je jedním z kritérií, podle kterých lze hodnotit celkovou správu obce. Nenapravení zjištěných nedostatků pak může vést k udělení veřejnosprávních pokut apod.

To však nebyl jediný problém, na který jsme při analýze dat narazili. Pokud obce na příslušných účtech vykazovaly sociální i zdravotní pojištění, ale jejich odvod na sociálním pojištění působil příliš nízce, že by neodpovídal ani odvodu za jeden rok u uvolněného místostarosty, který má nižší pevnou odměnu než starosta, tak to bylo dalším impulsem pro ověřování správnosti dat. Tato situace mohla nastat v případech, kdy v určité části roku 2017 došlo k tomu, že se (místo)starosta stal uvolněným, anebo naopak zastupitelstvo rozhodlo, že po zbytek mandátu pro výkon funkce uvolněn nebude. Proto jsme u těchto obcí zjišťovali, zdali v zastupitelstvu před volbami 2018 působil alespoň jeden uvolněný zastupitel. Také jsme kontrolovali obce s nízkým podílem výdajů na zastupitele vůči celkovým výdajům a jinak nekorespondujícími výdaji v paragrafu 6112. Tyto nestandardní hodnoty se ale vyskytovaly pouze u několika desítek obcí, mnohem frekventovanějším problémem, jak již bylo zmíněno, bylo účtování na chybném účtu.

Vzhledem k těmto skutečnostem jsme museli více jak 300 obcí z analýzy vypustit, jelikož si nemůžeme být jistí správností dat u tohoto počtu samospráv. Celý datový soubor jsme tedy do maximální míry s přesností na konkrétní obce vyčistili od chyb. Nemůžeme přesto vyloučit, že v některých obcích jsme chybu nezaregistrovali, a tím pádem může být přiřazení uvolněnosti chybné. Nicméně i tak by to ze statistického úhlu pohledu žádným způsobem neovlivnilo závěry našeho výzkumu, jelikož chybovost by se pohybovala v řádu jednotek.

Závisle proměnná

Závisle proměnná v našem výzkumu je politická soutěživost. To, jakým způsobem vůbec politickou soutěživost měřit, je předmětem zájmu celé řady výzkumů. Velmi často se soutěživost operacionalizuje jako rozdíl mezi prvním a druhým kandidátem ve volbách [Cancela, Geys 2016; Geys 2006; Stockemer 2017]. Ve většinových systémech, kde vyhrává jeden kandidát a často se volby rozhodují mezi dvěma kandidáty, dává smysl měřit soutěživost jako rozdíl mezi prvním a druhým, ale operacionalizování soutěživosti v poměrných systémech není zcela zřejmé a neexistuje všeobecný konsensus [Cox, Fiva, Smith 2019: 2]. Proti používání měření soutěživosti na obecní úrovni v České republice jako rozdílu mezi prvním a druhým hovoří několik faktů. Zaprvé volební systém do komunálních voleb je v České republice poměrný a má specifikum, že volič může vybírat kandidáty napříč kandidátními listinami. Nicméně hlas pro kandidáta vždy znamená nejprve hlas celé kandidátní listině, což má potenciál zmást voliče [Lebeda 2009]. Je tedy otázka, zdali v českých lokálních podmínkách by mělo měření soutěžení mezi vítězem a druhým v pořadí smysl. Zadruhé 80 % českých

obcí nemá více než 1 000 obyvatel. Tato skutečnost potom způsobuje, že zejména v malých obcích je často pouze jedna volební kandidátní listina. Volič v takovém případě nemá možnost zvolit jinou politickou alternativu. Nicméně jak upozorňuje Bubeníček [2010], více kandidátních listin nemusí znamenat vyšší soutěživost než jedna kandidátní listina. Každý občan s pasivním volebním právem má možnost kandidovat jako jednotlivec. V hypotetickém boji o pět mandátů (což je zákonem daný minimální počet) v obecním zastupitelstvu může kandidovat pět kandidátních listin, ale v rámci každé z nich bude jen jeden kandidát. Ve druhém hypotetickém soupeření o pět mandátů může být jen jedna kandidátní listina, ale na ní zapsaných sedm kandidátů, což u takto voleného nízkého počtu členů zastupitelstva umožňuje zákon.⁵ Ve druhém případě je počet kandidátů na mandát 1,4, zatímco v prvním případě 1,0 a volič už má předem představu, kdo bude zvolen do zastupitelstva. Bubeníček [2010] v rámci dělení lokálních demokratických modelů na nepluralitní, semipluralitní a pluralitní systémy považuje obce nepřesahující jednoho kandidáta na mandát za nepluralitní a nesoutěživé. Při zkoumání vlivu na volební soutěživost Ryšavý a Bernard [2013: 8] rovněž operacionalizují soutěživost jako počet kandidátů na mandát. V tomto výzkumu jsme se tedy rozhodli pro tuto logickou variantu operacionalizace.

Nezávisle proměnné

V rámci výzkumu používáme dvě nezávisle proměnné. Tou první je uvolněnost člena zastupitelstva. V drtivé většině případů se jedná o starostu, ale může nastat situace, kdy obec uvolní jiného člena, nejčastěji místostarostu/místostarosty, a starostu nikoliv. Pokud je člen zastupitelstva uvolněn, kódujeme tuto proměnnou jako 1 a v případě neuvolněnosti jako 0. Data z portálu MONITOR jsme primárně čerpali z roku 2017, a to z několika důvodů. Jedná se o celý rok, kdy fungovalo zastupitelstvo vzešlé z voleb roku 2014, a nepřekrývají se tak platy s nově zvoleným zastupitelstvem ve volbách konaných v roce 2018, kdy mohlo dojít ke změně výše odměn. Rok 2018 jsme v určitých případech zkoumali pro kontrolu toho, zdali před volbami v zastupitelstvu působil uvolněný zastupitel, a to zejména z důvodu možné změny uvolněnosti v průběhu roku 2017. Dále používáme ještě druhou nezávisle proměnnou, a to celkové odměny na zastupitelstvo. Údaje jsme získali z paragrafu 6112 a položky č. 5023, čili ze stejných dat jako informace o uvolněnosti zastupitelů. Proměnnou jsme ale překódovali: původní celou částku v českých korunách jsme kvůli větší přehlednosti v modelech udávali ve statisících Kč. Miliónový rozpočet má tedy hodnotu 10. Údaje jsou výhradně za rok 2017, pro rok 2018 totiž došlo k navýšení limitů pro zastupitelské odměny.

⁵ Pokud se v obci nachází sedm a méně zastupitelů, tak na kandidátních listinách může být až o třetinu více kandidátů, než je počet volených členů zastupitelstva podle zákona o volbách do zastupitelstev obcí [Zákon č. 491/2001 Sb. § 22 odst. 2].

Kontrolní proměnné

Do výzkumu jsme zahrnuli několik kontrolních proměnných, které jsou již tradičně součástí sociálněvědního výzkumu a zároveň se používají i v české odborné literatuře [Balík 2009: 169; Kostecký 2005; Linek 2004]. První z nich je nezaměstnanost, která vypovídá o ekonomické situaci elektorátu v obci. V této proměnné je zahrnuto procento nezaměstnaných lidí podle evidence Úřadu práce České republiky a Ministerstva práce a sociálních věcí na konci září 2018, kdy se uskutečnily volby do obecních zastupitelstev. Další dvě proměnné jsme získali od Českého statistického úřadu (ČSÚ) a vychází ze Sčítání lidu, domů a bytů 2011. Jde o procento lidí v obci s vysokoškolským diplomem a procento obyvatel ve věku 65 a více let. Dále jsme zařadili do modelů proměnnou počet obyvatel v obci, vycházející z dat ČSÚ z roku 2017, jelikož tento rok je v modelech zastoupen i co do zastupitelských odměn. Opět pro větší přehlednost a snazší interpretaci jsme převedli jednotky obyvatel na stovky, což znamená, že nejmenší obec s patnácti obyvateli má hodnotu 0,15.

Rovněž jsme použili proměnnou udávající, zdali se stávající starosta rozhodl znovu kandidovat ve volbách. V České republice neexistuje centrální databáze, kde by byl uveden jmenný seznam všech starostů, proto jsme vytvořili originální databázi. Data jsme čerpali z webových stránek obcí a dalších otevřených zdrojů. Výzkumy z okresů Šumperk a Jeseník totiž naznačují, že kandidatura stávajícího starosty má potenciál zvýšit volební účast [Balík 2008]. V momentě, kdy se stávající starosta rozhodl znovu kandidovat, jsme tuto proměnnou kódovali jako 1, v opačném případě jako 0.

Modely

Za účelem ověření formulované hypotézy jsme sestavili dva regresní modely. V prvním modelu je nezávisle proměnnou uvolněnost zastupitele, zatímco ve druhém modelu jsou nezávisle proměnnou výdaje/odměny na zastupitelstvo v obci. Jelikož závisle proměnná je kontinuální, tak byla pro regresi zvolena metoda nejmenších čtverců (*ordinary least squares regression*). Vzhledem k tomu, jak dále demonstrujeme, že neuvolněnost u všech zastupitelů v obcích nad 1 000 obyvatel se téměř nevyskytuje, resp. téměř vždy tam můžeme nalézt alespoň jednoho uvolněného představitele samosprávy, tak právě v prvním modelu jsou zahrnuty obce do 1 000 obyvatel. Zároveň tato hranice někdy bývá označována i jako hranice pro venkovskou obec [Čmejrek, Bubeníček, Čopík 2010: 89–91]. Tyto dvě nezávisle proměnné udávají podobnou informaci. Je velmi pravděpodobné, že obce, které mají uvolněného starostu, budou mít větší odměnu pro zastupitelstvo ve srovnání s obcemi, kde působí komunální politici pouze neuvolněně. Nicméně zastupitelstvo nastavuje limity i pro další členy zastupitelstva, ať už pro členy zastupitelstva bez funkce, či pro členy rady, výborů zastupitelstva nebo komisí rady. Také je zcela na zastupitelstvu obce určit počet členů pro nadcháze-

jící volební období v rámci zákonem daných populačních mantinelů. V důsledku toho obce s podobnou populací mohou mít značně odlišné odměny pro zastupitele. V Modelu 2 nejsou zahrnuty obce s překračujícími krajními hodnotami zastupitelských odměn. Ty jsme stanovili na minimální výši 100 000 Kč a maximální výši 1 000 000 Kč. Snížili jsme tedy počet obcí o 210 proti Modelu 1. Zkontrolovali jsme možné problémy s multikolinearitou pomocí VIF (*variance inflation factor*). Model 1 měl maximální hodnotu 1,83 a v Modelu 2 byla zaznamenána maximální hodnota 2,50. Ani jeden z modelů tedy netrpí multikolinearitou, která by byla problematická a zkreslovala by výsledky analýzy.

Výsledky

Tabulka 2 znázorňuje celkové počty obcí v závislosti na jejich velikosti a uvolněnosti zastupitelů pro výkon funkce. Ve druhém a třetím sloupci je znázorněno, že z celkem 5 873 obcí jich 56,6 % má uvolněného zastupitele. Podobnému číslu se přiblížil i výzkum uvolněnosti starostů ve Středočeském a Olomouckém kraji, kde výzkumníci zjistili, že v rámci těchto dvou vyšších územně samosprávných celků působí celkem 53,7 % uvolněných starostů [Šaradín et al. 2019]. Rozdíl mezi těmito dvěma čísly spočívá v možných rozdílech napříč kraji, ale zejména ve skutečnosti, že jsme zahrnuli všechny uvolněné zastupitele.⁶ Čtvrtý a pátý sloupec tabulky ukazuje průměry proměnné počet kandidátů na mandát v rámci velikostní skupiny obce a skupiny zastupující (ne)uvolněnost. Tabulka 2 tedy demonstruje, že ve všech velikostních skupinách obcí je vyšší průměr počtu kandidátů na mandáty tam, kde působí uvolněný zastupitel. V závislosti na velikosti skupiny jde o nárůst mezi 10 % až 18 % mezi hodnotami průměru. Obce mezi 301 až 500 obyvateli mají nejvyrovnanější počet uvolněných a neuvolněných zastupitelů. V tomto případě je průměrná hodnota počtu kandidátů v obcích s neuvolněným zastupitelem 1,92 a s uvolněným zastupitelem 2,24, což je 17% nárůst. Na základě údajů z Tabulky 2 je možné předběžně potvrdit formulovanou hypotézu, tedy že volby v obcích s uvolněnými zastupiteli jsou soutěživější. Pro kontrolu a statistickou relevanci jsou však sestaveny regresní modely, které v sobě zahrnují i další proměnné s potenciálem působit na závisle proměnnou, resp. na soutěživost.

Tabulka 3 ukazuje deskriptivní statistiky pro proměnné, které používáme v modelu. Počet obyvatel je udáván v řádu stovek a odměna pro zastupitelstvo v řádu statisíců pro lepší orientaci v modelech. Tabulka 4 prezentuje regresní modely. Při pohledu na Model 1 je zřejmé, že uvolněnost zastupitelů zvyšuje počet kandidátů na mandát. V rámci tohoto modelu se jedná o 0,251 kandidáta na mandát, pokud v obci působí uvolněný zastupitel. Při pohledu na průměrnou hodnotu počtu kandidátů na mandát, která je 1,978, to znamená, že se jedná

⁶ Tedy uvolněné starosty, popř. místostarosty, a ve velmi výjimečném případě by se mohlo jednat i o člena rady nebo uvolněného předsedu výboru.

Tabulka 2. Počet obyvatel, uvolněnost a počet kandidátů na mandát

Počet obyvatel obce	Neuvolněný	Uvolněný	Neuvolněný kandidáti/mandáty–	Uvolněný – kandidáti/mandát
do 150	848	24	1,39	1,53
151 až 300	1008	249	1,62	1,88
301 až 500	487	557	1,92	2,24
501 až 750	142	674	2,11	2,50
751 až 1 000	35	449	2,55	2,82
1 000 až 2 000	24	694	3,10	3,39
nad 2 000	3	679	5,62	6,32

Tabulka 3. Deskriptivní statistiky

	N	Průměr	Směr. odchylka	Min	Max
Počet kandidátů na mandáty	4 452	1,978	1,101	0,778	10
Uvolněný zastupitel	4 452	0,438	0,496	0	1
Starosta kandidoval	4 452	0,872	0,334	0	1
Nezaměstnanost %	4 452	2,563	1,862	0	15,625
Obyvatel s vysokou školou %	4 452	6,748	3,587	0	32,362
Obyvatel ve věku 65+ %	4 452	16,195	4,702	1,284	53,333
Počet obyvatel (stovky)	4 452	3,797	2,461	0,15	10
Odměny zastupitelům	4 242	4,599	2,076	1,003	9,988

o 12,7 % průměru při kontrole všech proměnných. Vliv odměny potom potvrzuje i Model 2: za každých sto tisíc korun na odměnách na zastupitele se zvyšuje počet kandidátů na mandáty o 0,058. V rámci tohoto modelu, pokud bychom srovnali obce s nejnižší a nejvyšší hodnotou odměn pro zastupitele, by model předpokládal rozdíl 0,52 kandidáta $((9,988 - 1,003) \times 0,058)$. Hypotézu tedy je možné zcela potvrdit.

Ohledně vlivu dalších proměnných je nutné konstatovat, že znovu obhajující starosta nemá vliv na počet kandidátů na mandáty. Proti původnímu předpokladu, že kandidatura starosty může být důležitou proměnnou, tomu tak není, jelikož významným způsobem neovlivňuje počet kandidátů ve volbách. Naopak proměnná nezaměstnanost vychází poměrně významně, kdy za každé jedno pro-

Tabulka 4. Regresní modely

	Závisle proměnná: Počet kandidátů na mandáty	
	Modely:	
	(1)	(2)
Uvolněný zastupitel	0,251*** (0,039)	
Odměny zastupitelům		0,058*** (0,011)
Starosta kandidoval	0,0001 (0,045)	0,009 (0,046)
Nezaměstnanost %	0,041*** (0,008)	0,047*** (0,008)
Obyvatel s vysokou školou %	-0,017*** (0,004)	-0,017*** (0,004)
Obyvatel ve věku 65+ %	-0,002 (0,003)	-0,002 (0,003)
Počet obyvatel (stovky)	0,161*** (0,008)	0,155*** (0,010)
Konstanta	1,294*** (0,085)	1,143*** (0,092)
N	4 452	4 242
R ²	0,196	0,188

Poznámka: Standardní chyby v závorce, * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

cento vyšší nezaměstnanosti se zvyšuje počet kandidátů na mandáty v Modelu 1 o 0,041 a v Modelu 2 o 0,047. Tyto hodnoty v rámci modelů potom znamenají, že by rozdíl mezi obcí s nejmenší a největší nezaměstnaností byl 0,64 a 0,73 kandidáta. Jedná se o poměrně zajímavé zjištění, kdy negativní socioekonomické indikátory navyšují hodnotu závisle proměnné. Co se týče podílu obyvatel s vysokoškolským vzděláním, tak za každé jedno procento obyvatel s vysokoškolským diplomem se snižuje počet kandidátů o 0,017. Z modelů vyplývá rozdíl 0,55 kandidáta na mandát mezi obcí s nejmenším a největším podílem vysokoškoláků. Při interpretaci tohoto vztahu je nutné zdůraznit, že v rámci modelů je kontrolován počet obyvatel, který je bezpochyby podstatnou proměnnou ke vztahu k socioekonomickým indikátorům, jakým je právě vzdělání. Přitom z pohledu aktivního

volebního práva to jsou právě vysokoškolsky vzdělaní občané, kteří mnohem častěji míří k volebním urnám, ve srovnání s méně vzdělanými jedinci [Balík 2009: 169; Kostecký 2005; Vlachová 2012: 51–53]. U pasivního volebního práva tedy regresní modely demonstrují pravý opak. Důvodů může být více, byť zásadní je ten ekonomický – vysokoškolsky vzdělaní občané mají vyšší příjmy a kandidatura ve volbách a případné zvolení do funkce pro ně nemusí být atraktivní. Předposlední proměnná udávající údaj o populaci v důchodovém věku není významná pro vysvětlení závisle proměnné. Totéž se nedá konstatovat u počtu obyvatel obce, který výrazně ovlivňuje soutěživost. Konkrétně za každých sto obyvatel se počet kandidátů na mandáty zvýší o 0,161.

Závěr

V úvodu jsme si stanovili dva cíle. Prvním z nich bylo rozlišit obce, ve kterých najdeme uvolněné, tedy finančně lépe ohodnocené zastupitele a ve kterých naopak jen neuvolněné. Za tímto účelem jsme sestavili unikátní datový soubor, který v sobě zahrnuje všechny obce ČR a přesné položky výdajů obecních rozpočtů. Vzhledem k tomu, že žádná státní ani soukromá instituce nevede seznam uvolněných a neuvolněných zastupitelů, jelikož obce nemají povinnost tuto skutečnost nahlášovat, tak bylo nutné přijít na způsob, jak to realizovat na úrovni všech obcí v ČR. Individuální přístup založený na cíleném vyhledávání usnesení zastupitelstev, popř. dodatečné kontaktování obecních úřadů v případě absence usnesení na internetových stránkách obce, by byl nesmírně náročný jak časově, tak i personálně, což ostatně může demonstrovat absence předešlých výzkumů na toto téma, vyjma jedné světlé výjimky, uvedené v tomto článku, která však byla prostorově omezena pouze na dva kraje [Šaradín et al. 2019]. Přišli jsme proto s novým způsobem, jak lokalizovat uvolněné zastupitele napříč šesti tisíci obcemi. Z odměn zastupitelů, kteří jsou pro výkon funkce dlouhodobě uvolněni, se totiž odvádí sociální pojištění, které se však neodvádí u neuvolněných členů zastupitelstva. Selekcí rozpočtů obcí, kde je tato položka zastoupena na straně výdajů, jsme tak dokázali najít všechny samosprávy s uvolněnými zastupiteli. Jde o zcela originální přístup, který může výrazně posunout výzkum v této oblasti, protože při takovém rozlišení je možné zkoumat nejen volební soutěživost, ale např. i výkonnost a efektivitu obcí s uvolněnými zastupiteli. Ze vzorku 5 873 obcí zahrnutých v analýze jsme tak zjistili, že 56,6 % samospráv má alespoň jednoho zastupitele, kterého zastupitelstvo pro výkon funkce dlouhodobě uvolnilo.

Při naplňování prvního cíle jsme však narazili i na více než tři stovky obcí, které účtovaly odvody na sociální pojištění na nesprávné položce. V kontextu následujícího ověřování této skutečnosti jsme také iniciovali nápravu prostřednictvím vedoucích všech kompetentních oddělení krajských úřadů, která realizují pravidelná přezkoumání hospodaření obcí. Náš výzkum tak pomohl zkvalitnit účetnictví desítek základních územních samosprávných celků.

Druhým cílem bylo ověřit teoretické argumenty, zdali vyšší finanční příjem, v tomto případě u uvolněných zastupitelů, je motivem k větší volební soutěživosti ze strany kandidátů. Výsledky regresní analýzy odhalily, že uvolněnost zastupitelů skutečně má potenciál zvýšit počet kandidátů na mandát. Je možné konstatovat, že komunální volby v obcích s uvolněnými zastupiteli jsou ve srovnání s obcemi, kde všichni zastupitelé vykonávají své funkce pouze neuvolněně, tedy za podstatně nižší odměnu, soutěživější. Pochopitelně není možné závěry zobecnit natolik, že pouze uvolněnost ovlivňuje soutěživost, a to už jen proto, že se jedná o prvotní výzkum, nemluvě o zcela specifickém prostředí českých obecních samospráv, na kterých byly aplikovány teorie ze zahraniční odborné literatury. Nicméně výsledky regresních modelů jasně vypovídají o nezanedbatelném vlivu přítomnosti uvolněného zastupitele v obci na volební soutěživost, a to při kontrole celé řady proměnných, které už ze soudobých českých studií vycházejí.

Budoucí výzkum by proto mohl zjišťovat další motivy, proč se lidé ucházejí o veřejný úřad, než jen ty finanční. Vyjma finanční odměny mohou být pro potenciálního kandidáta důležité i ideologické obavy či psychologické uspokojení ze zastávání veřejné funkce, které může vycházet z ambice získat veřejné uznání. Vstupní náklady na volební kampaň mohou být další proměnnou ovlivňující zájem se veřejně angažovat; pokud jsou vyšší, než co představuje zisk z případného zvolení, může to kandidáta odradit. Uvádí se ale, že náklady na kampaň mohou být testem kvality kandidátů. Nízké náklady na kampaň totiž mohou vést k většímu počtu méně kvalitních kandidátů [Poutvaara, Takalo 2007: 20]. Prostor pro další zkoumání se nabízí také ve výkonnosti a efektivitě obecních samospráv v kontextu (ne)uvolněnosti jejich představitelů, tedy zdali např. obce s uvolněnými zastupiteli jsou schopny získat více financí z národních a nadnárodních zdrojů nebo zdali mnohem více investují a realizují velké projekty ve srovnání s obcemi, kde zastupitelé pracují pouze neuvolněně. Vzhledem k vytvoření originálního datového souboru a objevenému způsobu lokalizace uvolněných zastupitelů jsou takové výzkumné záměry již realizovatelné.

MILAN ŠKOLNÍK absolvoval studium na Filozofické fakultě Univerzity Hradec Králové, kde v současnosti působí jako interní doktorand Katedry politologie. V rámci obecní samosprávy zastává funkci neuvolněného člena zastupitelstva. Věnuje se problematice korupce a otázkám lokální politiky.

MICHAEL HAMAN je absolventem Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. V současné době působí jako interní doktorand Katedry politologie FF UHK. Jeho výzkum se zaměřuje na sociální síť, volební chování a lokální politiku.

Literatura

- Alesina, A., S. E. Spear. 1988. „An Overlapping Generations Model of Electoral Competition.“ *Journal of Public Economics* 37 (3): 359–379, [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(88\)90047-3](https://doi.org/10.1016/0047-2727(88)90047-3).
- Balian, A. G., A. Gasparyan. 2017. „What Drives Politicians to Run for Office: Money, Fame or Public Service?“ *NISPAce Journal of Public Administration and Policy* 10 (1): 9–38, <https://doi.org/10.1515/nispa-2017-0001>.
- Balík, S. 2008. *Okresy na severu: Komunální politika v okresech Šumperk a Jeseník v letech 1989–2006*. Brno: Centrum pro studium demokracie.
- Balík, S. 2009. *Komunální politika: obce, aktéři a cíle místní politiky*. Praha: Grada Publishing, a. s.
- Balík, S., P. Gongala, K. Gregor. 2015. *Dvacet let komunálních voleb v ČR*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Bernard, J. 2011. „Endogenní rozvojové potenciály malých venkovských obcí – obtížné hledání a měření jejich vlivu.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 745–775, <https://doi.org/10.13060/00380288.2011.47.4.06>.
- Bernard, J. 2012. „Individuální charakteristiky kandidátů ve volbách do zastupitelstev obcí a jejich vliv na volební výsledky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (4): 613–640.
- Bernard, J., T. Kostecký, M. Illner, J. Vobecká. 2011. *Samospráva venkovských obcí a místní rozvoj*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Bernard, J., J. Šafr. 2016. „Incumbency in Multi-level Political Systems and Recruitment Advantage: The Case of the Czech Regional Assemblies.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 52 (3): 267–292, <https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.3.259>.
- Besley, T. 2004. „Paying Politicians: Theory and Evidence.“ *Journal of the European Economic Association* 2 (2–3): 193–215, <https://doi.org/10.1162/154247604323067925>.
- Besley, T. 2005. „Political Selection.“ *Journal of Economic Perspectives* 19 (3): 43–60, <https://doi.org/10.1257/089533005774357761>.
- Besley, T., S. Coate. 1997. „An Economic Model of Representative Democracy.“ *The Quarterly Journal of Economics* 112 (1): 85–114, <https://doi.org/10.1162/003355397555136>.
- Bláha, P., P. Maškarinec. 2020. „Politická reprezentace žen v zastupitelstvech krajských měst: kvalitativní komparativní analýza (QCA) komunálních voleb v České republice v roce 2018.“ *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 12 (1): 3–18, <https://doi.org/10.24132/actaff.2020.12.1.2>.
- Blechová, V. 2016. „Přímá volba starostů v ČR: Analýza situace v malých obcích.“ *Contemporary European Studies* 2 (11): 5–18.
- Brtník, R., V. Havlík. 2009. „Personalizace volby v kontextu konceptu voleb druhého řádu. Příklad voleb do zastupitelstva Jihomoravského kraje v roce 2008.“ *Středoevropské politické studie* 11 (2–3): 133–162.
- Bubeníček, V. 2010. „Lokální modely demokracie ve venkovských obcích ČR.“ Pp. 155–166 in J. Čmejrek, V. Bubeníček, J. Čopík (eds.). *Demokracie v lokálním politickém prostoru*. Praha: Grada Publishing.
- Cancela, J., B. Geys. 2016. „Explaining Voter Turnout: A Meta-analysis of National and Subnational Elections.“ *Electoral Studies* 42: 264–275, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2016.03.005>.
- Caselli, F., M. Morelli. 2004. „Bad Politicians.“ *Journal of Public Economics* 88 (3–4): 759–782, [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(03\)00023-9](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(03)00023-9).
- Cox, G. W., J. H. Fiva, D. M. Smith. 2019. „Measuring the Competitiveness of Elections.“ *Political Analysis* 28 (2): 168–185, <https://doi.org/10.1017/pan.2019.28>.

- Čmejrek, J., V. Bubeníček, J. Čopík. 2010. *Demokracie v lokálním politickém prostoru*. Grada Publishing, a. s.
- Čmejrek, J., J. Čopík, R. Kopřiva, V. Bubeníček, J. Kociánová, J. Wagnerová. 2009. *Participace občanů na veřejném životě venkovských obcí ČR*. Praha: Kernberg Publishing.
- Čopík, J. 2013. „Proměny lokálních politických mechanismů v prostředí české územní samosprávy.“ *Acta Politologica* 5 (2): 125–142.
- Čopík, J. 2014. *Proměny a kontinuita české komunální politiky: územní samospráva v nové době (1850–2010): Díl I – do roku 1945*. Praha: Scriptorium.
- Čopík, J., R. Kopřiva, J. Čmejrek. 2019. „Mayors as a Variable in Typologies of Local Governments: A Case Study of the Czech Republic.“ *Local Government Studies* 1–19, <https://doi.org/10.1080/03003930.2019.1699069>.
- Diermeier, D., M. Keane, A. Merlo. 2005. „A Political Economy Model of Congressional Careers.“ *American Economic Review* 95 (1): 347–373, <https://doi.org/10.1257/0002828053828464>.
- Ferraz, C., F. Finan. 2009. „Motivating Politicians: The Impacts of Monetary Incentives on Quality and Performance.“ *Bifurcations* (45), <https://doi.org/10.3386/w14906>.
- Fisman, R., N. A. Harmon, E. Kamenica, I. Munk. 2015. „Labor Supply of Politicians.“ *Journal of the European Economic Association* 13 (5): 871–905, <https://doi.org/10.1111/jeea.12141>.
- Gagliarducci, S., T. Nannicini. 2013. „Do Better Paid Politicians Perform Better? Disentangling Incentives From Selection.“ *Journal of the European Economic Association* 11 (2): 369–398, <https://doi.org/10.1111/jeea.12002>.
- Geys, B. 2006. „Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-level Research.“ *Electoral Studies* 25 (4): 637–663, <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2005.09.002>.
- Hamán, M., M. Školník. 2020. „Socioeconomic or Political Variables? The Determinants of Voter Turnout in Czech Municipalities.“ *Sociológia – Slovak Sociological Review* 52 (3): 222–244, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.3.10>.
- Hornek, J., P. Jüptner. 2020. „Endangered Municipalities? Case Study of Three Small and Critically Indebted Czech Municipalities.“ *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy* 13 (1): 35–59, <https://doi.org/10.2478/nispa-2020-0002>.
- Charvát, J. 2011. „Malapportionment, hodnota hlasu a volby do Zastupitelstva hlavního města Prahy 2010.“ *Politologický časopis / Czech Journal of Political Science* 18 (4): 335–353.
- Jüptner, P. 2012. „Přímá volba starostů v evropské komparaci a české diskusi.“ *Acta Politologica* 4 (3): 232–245.
- Klimovský, D., U. Pinterič, P. Jüptner, P. 2019. „Path Dependence and Local (Self-) Government Systems: A Comparison of three CEE Countries.“ *Politics in Central Europe* 15 (2): 193–218, <https://doi.org/10.2478/pce-2019-0015>.
- Kopřiva, R., J. Čopík, J. Čmejrek. 2017. „Mechanismy rozhodování o investičních záměrech a rozpočtech obcí.“ *Sociológia – Slovak Sociological Review* 49 (5): 482–506.
- Kostecký, T. 2005. *Political Behavior in Metropolitan Areas in the Czech Republic between 1990 and 2002 – Patterns, Trends, and the Relation to Suburbanization and Its Socio-Spatial Patterns*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Kotakorpi, K., P. Poutvaara. 2011. „Pay for Politicians and Candidate Selection: An Empirical Analysis.“ *Journal of Public Economics* 95 (7–8): 877–885, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.005>.
- Lawler, E. E., L. W. Porter, A. Tennenbaum. 1968. „Managers’ Attitudes toward Interaction Episodes.“ *Journal of Applied Psychology* 52 (6): 432–439, <https://doi.org/10.1037/h0026504>.
- Lebeda, T. 2009. „Komunální volby klamou. Krátké zastavení nad problematickými aspekty volebního systému pro obecní zastupitelstva.“ *Acta Politologica* 1 (3): 332–344.

- Linek, L. 2004. *Volby do Evropského parlamentu 2004 – analýza volební účasti a stranické podpory v České republice*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Lysek, J., D. Ryšavý. 2018. „Empowering through Regional Funds? The Impact of Europe on Subnational Governance in the Czech Republic.“ *Regional Federal Studies* 1–20, <https://doi.org/10.1080/13597566.2018.1500906>.
- Masopustová, I. 2015. „Zkoumání finanční autonomie municipalit z perspektivy politické vědy.“ *Politologická Revue* 21 (1): 91–118.
- Maškarinec, P., D. Klimovský, S. Danišová. 2018. „Politická reprezentace žen na pozicích starostek v Česku a na Slovensku v letech 2006–2014: Srovnávací analýza faktorů úspěšnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 54 (4): 529–560, <https://doi.org/10.13060/00380288.2018.54.4.413>.
- Mattozzi, A., A. Merlo. 2008. „Political Careers or Career Politicians?“ *Journal of Public Economics* 92 (3–4): 597–608, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2007.10.006>.
- Messner, M., M. K. Polborn. 2004. „Paying Politicians.“ *Journal of Public Economics* 88 (12): 2423–2445, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2004.01.004>.
- MV. 2019. *METODICKÉ DOPORUČENÍ K ČINNOSTI ÚZEMNÍCH SAMOSPRÁVNÝCH CELKŮ: Odměňování a ostatní související nároky a peněžitá plnění členů zastupitelstva obce* [online]. Ministerstvo vnitra [cit. 10. 1. 2020]. Dostupné z: <https://www.mvcr.cz/odk2/soubor/metodicke-doporuceni-k-cinnosti-uzemne-samospravnnych-celku-odmenovani-a-ostatni-souvisejici-naroky-a-penezita-plneni-clenu-zastupitelstva-obce.aspx>.
- Osborne, M. J., A. Slivinski. 1996. „A Model of Political Competition with Citizen-Candidates.“ *The Quarterly Journal of Economics* 111 (1): 65–96, <https://doi.org/10.2307/2946658>.
- Persson, T., G. E. Tabellini. 2000. *Political Economics: Explaining Economic Policy*. Cambridge, Massachusetts: MIT press.
- Pique, R. 2019. „Higher Pay, Worse Outcomes? The Impact of Mayoral Wages on Local Government Quality in Peru.“ *Journal of Public Economics* 173: 1–20, <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2019.01.005>.
- Poutvaara, P., T. Takalo. 2007. „Candidate Quality.“ *International Tax and Public Finance* 14 (1): 7–27, <https://doi.org/10.1007/s10797-006-6691-2>.
- Ryšavý, D. 2016. „Career Politicians a Dozen Years after Regionalisation of the Czech Republic (2000–13).“ *The Journal of Legislative Studies* 22 (1): 54–82, <https://doi.org/10.1080/13572334.2015.1134907>.
- Ryšavý, D., J. Bernard. 2013. „Size and Local Democracy: the Case of Czech Municipal Representatives.“ *Local Government Studies* 39 (6): 833–852, <https://doi.org/10.1080/03003930.2012.675329>.
- Ryšavý, D., D. Čermák. 2016. „Political Professionalization of County Councillors in Europe.“ Pp. 247–273 in X. Bertrana, B. Egner, H. Heinelt (eds.). *Policy Making at the Second Tier of Local Government in Europe. What is Happening in Provinces, Counties, Départements and Landkreise in the on-going re-scaling of Statehood?* Milton Park and New York: Routledge.
- Ryšavý, D., D. Čermák, M. Illner, J. Bernard, P. Vašát. 2015. *Na/O kraji: kraje a jejich představitelé 2000–2013*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Ryšavý, D., P. Šaradín. 2011. *Zastupitelé českých měst a obcí v evropské perspektivě*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Spáč, P., P. Voda, S. Balík, M. Pink. 2018. „Politika vykrmování na regionální úrovni. Případ dotací pro obce ve Středočeském kraji.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 54 (4): 499–528, <https://doi.org/10.13060/00380288.2018.54.4.412>.
- Šaradín, P. 2010. „Direct Elections of Mayors in the Czech Republic? Data from Research and Political Support.“ *Contemporary European Studies* (2): 77–87.

- Šaradín, P., J. Outlý, M. Soukop, I. Vrabková. 2019. „Politika na půl úvazku aneb Neuvolnění starostové: Jak fungují jejich obce?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (4): 503–522, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.4.475>.
- Stockemer, D. 2017. „What Affects Voter Turnout? A Review Article/Meta-Analysis of Aggregate Research.“ *Government and Opposition* 52 (4): 698–722, <https://doi.org/10.1017/gov.2016.30>.
- Vajdová, Z., D. Čermák., M. Illner. 2006. *Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Vlachová, K. 2012. „Volební neúčast: kdo nešel k volbám?“ Pp. 49–62 in L. Linek (ed.). *Voliči a volby*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Voda, P., P. Svačinová. 2019. „To Be Central or Peripheral? What Matters for Political Representation in Amalgamated Municipalities?“ *Urban Affairs Review*, <https://doi.org/10.1177/1078087418824671>.
- Voda, P., P. Svačinová, A. Smolková, S. Balík. 2017. „Local and More Local: Impact of Size and Organization Type of Settlement Units on Candidacy.“ *Political Geography* 59: 24–35, <https://doi.org/10.1016/j.polgeo.2017.02.010>.
- Vrábková, I. 2012. „Benchmarking and Its Influence on the Performance of Authorities of Municipalities with Extended Powers.“ *Ekonomická Revue – Central European Review of Economic Issues* 15 (1): 41–50, <https://doi.org/10.7327/cerei.2012.03.04>.
- Weaver, R. K. 1986. „The Politics of Blame Avoidance.“ *Journal of Public Policy* 6 (4): 371–398, <https://doi.org/10.1017/S0143814X00004219>.
- Weber, M. 1929. *Politika jako povolání*. Praha: Orbis.
- Wittman, D. 1983. „Candidate Motivation: A Synthesis of Alternative Theories.“ *American Political Science Review* 77 (1): 142–157, <https://doi.org/10.2307/1956016>.

Prameny

- ČSÚ. 2020. *Průměrné mzdy – 4. čtvrtletí 2019* [online]. Český statistický úřad [cit. 10. 5. 2020]. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/cri/prumerne-mzdy-4-ctvrtleti-2019>.
- MF. 2020. *MONITOR* [online]. Ministerstvo financí [cit. 10. 5. 2020]. Dostupné z: <https://monitor.statnipokladna.cz/analyza/>.
- Nařízení vlády č. 318/2017 Sb., o výši odměn členů zastupitelstev územních samosprávných celků.
- Nařízení vlády č. 202/2018 Sb., kterým se mění nařízení vlády č. 318/2017 Sb., o výši odměn členů zastupitelstev územních samosprávných celků.
- Nařízení vlády č. 338/2019 Sb., kterým se mění nařízení vlády č. 318/2017 Sb., o výši odměn členů zastupitelstev územních samosprávných celků, ve znění nařízení vlády č. 202/2018 Sb.
- Zákon č. 187/2006 Sb., o nemocenském pojištění.
- Zákon č. 491/2001 Sb., o volbách do zastupitelstev obcí a o změně některých zákonů.

F I L O FILOSOFICKÉHO ČASOPISU

Vyšlo první číslo

OBSAH ČÍSLA 2021/1:

Téma: Ohlédnutí za Jaspersem. Existence – transcendence – společnost

V. Němec, Existence a intersubjektivita u Karla Jaspere

P. Tomášová, Tragično a transcendence: „Všechno zlé není tragické“

J. Hreško, Metafyzická vina u Jaspersa a nekonečná zodpovědnost u Levinasa

O. Sikora, Rozumová víra mezi Jaspersem a Kantem

M. Bojda, Existenciální racionalismus Karla Jaspere

J. Rokyta, Karl Jaspers a atomová bomba

STUDIE:

D. Rybák, Problém života v Husserlových raných zkoumáních vnitřního vědomí času

P. Sladký, Hraniční myšlení a požadavek rigorózní distinkce

RECENZE, POLEMIKA, RŮZNÉ, ANOTACE

Filosofický časopis je koncipován jako akademické periodikum, které je otevřeno názorové pluralitě. Jeho vydavatelem je Filosofický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.

Řídí se zásadami Open Access a uplatňuje licenci Creative Commons - Attribution 4.0 International.

Patří k recenzovaným periodikům, je citován v databázích Web of Science, Scopus, DOAJ, ERIH Plus a Ulrich's Periodicals Directory. Impakt Filosofického časopisu měří Scimago Journal & Country Rank (SRJ).

Vychází čtyřikrát ročně, cena jednotlivého čísla je 79 Kč, celoroční předplatné činí 270 Kč.

Objednávky jednotlivých tištěných čísel i celého ročníku přijímá redakce: Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. 222 221 752; e-mail: filcasop@flu.cas.cz.

Objednávky ze Slovenské republiky:

Kníhkupectvo AF, Kozia 20, 811 03 Bratislava.

<http://filcasop.flu.cas.cz/>

Vztah mezi koresidencí s prarodiči a školními výsledky patnáctiletých žáků z úplných a neúplných rodin*

DOMINIKA SLADKÁ**

Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita, Brno

The Relationship Between Coresidence with Grandparents and Academic Performance of 15-Year-Old Students from Two-Parent and One-Parent Families

Abstract: This article investigates the association between coresidence with grandparents in three-generational households and the academic performance of 15-year-old students in the Czech Republic. The conceptual part focuses on intergenerational relationships and multigenerational coresidence in the Czech Republic and summarises past research on the links between coresidence with grandparents, family structure, and academic performance. The aim of this article is to find out if there is an association between coresidence with grandparents and an adolescent's academic performance, and if there is to discover whether the association is different for two-parent and one-parent families and whether it can be explained by the families' socioeconomic status. Data from PISA 2012 are used to investigate the association with mathematics, reading, and science literacy test scores as an indicator of school achievement. The results of the analysis revealed a weak positive association between coresidence with grandparents and adolescents' academic performance. The association becomes statistically significant when controlling for socioeconomic status and is not significantly different in two-parent and one-parent families. The results suggest that there is a positive association between three-generational coresidence and 15-year-old students' academic performance, but it is partially suppressed by the families' socioeconomic status.

Keywords: three-generational coresidence, coresidence with grandparents, PISA, academic performance, literacy

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 1: 25–46

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.004>

* Tento text byl finančně podpořen projektem Specifického výzkumu na Masarykově univerzitě, projekt č. MUNI/A/1074/2017.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Dominika Sladká, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: d.sladka@mail.muni.cz.

Úvod

Otázka, jak soužití s prarodiči souvisí s prospíváním dětí, v dnešní době nabývá na důležitosti v souvislosti s proměnou mezigeneračních vztahů. Vztah mezi soužitím dětí s prarodiči v třígeneračních domácnostech – tedy v domácnostech, kde s dětmi kromě rodičů žijí i prarodiče – byl v minulosti zkoumán několikrát, ale výsledky výzkumů jsou nekonzistentní. Část výzkumníků objevila negativní asociaci mezi soužitím s prarodiči a pravděpodobností úspěšného dokončení střední školy [McLanahan, Sandefur 1994] nebo horší výsledky dětí z třígeneračních domácností ve standardizovaných testech [Tanskanen, Danielsbacka, Erola 2017; Kreidl, Hubatková 2014]. Další výzkumy naopak ukázaly pozitivní vztah třígeneračního soužití a školních výsledků dětí [Chen 2016; Pong, Chen 2010].

Prarodiče jsou podle Uhlenberga [2004] pro děti stále více důležití a životy prarodičů a dětí jsou ve 21. století mnohem více provázány než o sto let dříve. Díky rostoucí naději dožití dnes vnukové a vnučky mají své prarodiče v životě po mnohem delší dobu než v minulosti a z důvodu nižší plodnosti, nižšímu počtu sourozenců a dalších příbuzných se nemusí o pozornost prarodičů tolik dělit. Prarodiče v dnešní době bývají zdravější než před sto lety a mají více peněz i času, které mohou dětem věnovat [ibid.]. Technologie kontakt mezi prarodiči a vnoučaty usnadňují [ibid.]. Bengtson [2001] proto tvrdí, že ve 21. století bude důležitost mezigeneračních pout narůstat a prarodiče budou čím dál důležitější k zajištění správného fungování rodiny.

V Česku v roce 2000 sdílelo 19 % patnáctiletých žáků domácnost s prarodiči [Kreidl, Hubatková 2014]. Z celkového počtu českých domácností byla v roce 2017 4 % domácností třígenerační [Halbová 2020]. Více než polovina z nich se nachází v obcích s méně než 5 000 obyvateli a jen necelých 20 % z nich najdeme ve městech se 100 000 a více obyvateli [ibid.]. V české společnosti se lidé žijící v třígeneračním soužití často setkávají s nepochopením a cítí nutnost svůj způsob života obhajovat [Souralová, Žáková 2020]. Není ale jasné, jak v třígeneračním soužití prospívá nejmladší generace.

V tomto článku zkoumám vztah mezi soužitím s prarodiči a školními výsledky adolescentů, a to pomocí českých dat z mezinárodního výzkumu PISA 2012, zaměřeného na matematickou, čtenářskou a přírodovědnou gramotnost patnáctiletých žáků. Kromě samotného vztahu mezi koresidencí s prarodiči a výsledky žáků analyzuji také to, jakou roli v něm hraje struktura rodiny, a odpovídám tak na otázku, zda je asociace odlišná v úplných a neúplných rodinách. Nakonec také testuji, zda většina asociace mezi koresidencí a školními výsledky může být vysvětlena odlišným socioekonomickým statusem koresidujících a nekoresidujících žáků.

Mezigenerační vztahy a třígenerační domácnosti v Česku

Hasmanová Marhánková a Štípková ve své studii [2014] českých prarodičů identifikovaly poměrně velkou míru mezigenerační solidarity. V letech 2006–2007 žila více než polovina prarodičů maximálně pět kilometrů od svých vnoučat a většina prarodičů byla se svými vnoučaty v kontaktu denně nebo několikrát týdně [ibid.]. České babičky a dědečkové kromě udržování kontaktů také pomáhali s péčí o vnoučata – 30 % z nich je téměř každý týden hlídalo [ibid.]. Jak ukazuje Lakomý [2020], takováto neformální mezigenerační pomoc může být prospěšná nejen pro ty, kterým je poskytována, ale má také vliv na kvalitu života pečujících.

Generace k sobě mají geograficky blízko, ale pohromadě v jedné domácnosti žijí málokdy. Přestože podíl patnáctiletých dětí žijících s prarodiči byl v roce 2000 19 % [Kreidl, Hubatková 2014], v letech 2005–2017 tvořily třígenerační domácnosti 3,6 % až 6,1 % (v závislosti na zdroji dat) z celkového počtu českých domácností [Halbová 2020]. Jedním z hlavních důvodů pro vznik třígeneračního soužití je právě mezigenerační výpomoc [Souralová, Žáková 2020]. Za vznikem těchto soužití často stojí potřeba postarat se o prarodiče, ale v některých případech také snaha prarodičů poskytnout pomoc prostřední generaci (například v případě ekonomické nouze nebo problémů s předchozím bydlením) [Halbová 2020].

Na třígenerační soužití v Česku mnohdy není nahlíženo pozitivně. Z kvalitativních rozhovorů vyplynulo, že lidé žijící v třígeneračních domácnostech se často setkávají s nepochopením své volby a nutností ji obhajovat [Souralová, Žáková 2020]. Podle Suralové a Žákové [ibid.] je postoj české společnosti spojen s normativní představou dospělosti, ve které pro soužití s rodiči není místo. Část lidí z této normy vybočuje, ať už kvůli potřebě mezigenerační pomoci, ekonomickým výhodám soužití, rodinným a lokálním tradicím nebo jednoduše proto, že velké rodinné domy k vícegeneračnímu soužití lákají, případně z něho dělají nutnost [ibid.].

Výskyt třígeneračních domácností je v jednotlivých krajích velmi různý. Zatímco v Praze, ve Středočeském kraji nebo v Moravskoslezském kraji je jich přes 12 %, v Královéhradeckém nebo Karlovarském kraji je jich pouze okolo 3 % [Halbová 2020]. Ještě větší rozdíly existují mezi obcemi různých velikostí. Soužití prarodičů, rodičů a dětí je nejčastější na venkově a v menších obcích, kde lidé většinou žijí ve vlastních domech. Ve městech, kde převažuje nájemní bydlení, je vícegenerační soužití méně časté [MPSV 2004]. V obcích do 5 000 obyvatel se v roce 2015 nacházela více než polovina třígeneračních domácností a ve velkých městech se 100 000 a více obyvateli se jich nacházelo 15 % [Halbová 2020]. Téměř 90 % obydlí, ve kterých v roce 2015 žily tři generace, bylo v osobním vlastnictví a u poloviny vlastněných domů nebo bytů byl vlastníkem někdo z prostřední generace [ibid.]. Analýza Halbové [ibid.] nabízí pohled i na složení českých třígeneračních domácností. Ty jsou z více než dvou třetin tvořeny jen jedním prarodičem (ve většině případů je jím babička). V prostřední generaci lehce převládají úplné rodiny (51,5 %) nad neúplnými (48,5 %), které většinou tvoří matka dítěte [ibid.].

Koresidence s prarodiči a školní výsledky dětí

Zapojení prarodičů do života adolescentů ve formě dohlížení, angažovanosti v sociálním a akademickém životě nebo poskytování finanční podpory je negativně asociováno s výskytem některých problémů adolescentů (např. hyperaktivita, problémové chování nebo problémy s vrstevníky) a naopak pozitivně asociováno s jejich prosociálním chováním [Attar-Schwartz et al. 2009]. Angažovanost prarodičů redukuje především problémy adolescentů žijících s pouze jedním biologickým rodičem [ibid.]. Prarodiče ovlivňují život vnoučat i v pozdějším věku – u mladých dospělých ve věku 18–26 let je blízký vztah s prarodičem negativně asociován například se symptomy deprese [Ruiz, Silverstein 2007].

Soužití prarodiče s vnoučetem ale může být s prospíváním dětí a adolescentů asociováno jak pozitivně, tak negativně. Asociace závisí na mnoha faktorech, například na věku vnoučete [McLanahan, Sandefur 1994] nebo kontextu dané země [Chiu, McBride-Chang 2010; Kreidl, Hubatková 2014]. Zatímco u malých dětí je vícegenerační soužití běžnější a nemusí poukazovat na žádný problém, u dospívajících může být soužití důsledkem nějakého problému – například neschopnosti matky vychovávat sama dítě nebo nutnosti postarat se o stárnoucího prarodiče – a může být negativně asociováno s výsledky dítěte [McLanahan, Sandefur 1994]. Podle McLanahan a Sandefura [ibid.] mají děti žijící se svou matkou a babičkou dvakrát větší pravděpodobnost, že nedokončí střední školu, než děti žijící pouze s matkou. Děti žijící v třígenerační domácnosti vykazují nižší úroveň kreativity [Pang et al. 2020] a mají v pozdějším věku nižší pravděpodobnost, že absolvují vysokou školu [Monsedur, Elder Jr. 2011]. Adolescenti žijící v třígenerační domácnosti v roce 2000 dosahovali průměrně horších výsledků v testu PISA než jejich vrstevníci z ostatních typů domácností v devatenácti z dvaceti zkoumaných zemí [Tanskanen, Danielsbacka, Erola 2017]. Na negativní asociaci mezi soužitím s prarodiči a výsledky PISA poukázali také Kreidl a Hubatková [2014], kteří ve své analýze čtyřiceti zemí zkoumali, jak soužití s prarodiči působí na vztah mezi počtem sourozenců a výsledky čtenářské gramotnosti.

Ne vždy je asociace mezi soužitím s prarodiči a výsledky dětí negativní, jak ukazují dvě studie z Tchaj-wanu [Chen 2016; Pong, Chen 2010]. Tam se soužití s prarodiči pojí s lepšími kognitivními schopnostmi adolescentů žijících s jedním rodičem, především ale těch žijících s otcem [Chen 2016]. V neúplných rodinách je totiž koresidence s prarodiči asociována s vyšším množstvím investic rodičů (u svobodných otců jde hlavně o čas a vzdělanostní aspirace, u matek zase o investice do výuky) [ibid.]. Vůbec nejlepších výsledků ale na Tchaj-wanu dosahují mladiství žijící s oběma rodiči i s prarodičem a nejsilnější pozitivní efekt má dlouhodobá koresidence [Pong, Chen 2010]. Důvodem, proč data z Tchaj-wanu přinesla jiný výsledek než data z ostatních zemí, může být to, že ve většině asijských zemí je na rozdíl od zemí evropských a severoamerických koresidence s prarodiči poměrně častá [Pong, Chen 2010], a proto nemusí poukazovat na žádný problém. Dalším důvodem může být socioekonomické znevýhodnění, se kterým jsou podle Kreidla a Hubatkové [2014] třígenerační domácnosti asociovány pouze ve

vyspělých zemích – v těch méně vyspělých se proto horší výsledky u nejmladší generace nemusí objevit. V asociaci navíc může hrát roli i míra individualismu v zemi – výzkum 41 zemí ukázal, že v zemích s nižší mírou individualismu (např. Indonésie, Peru, Jižní Korea) je asociace mezi soužitím s prarodiči a čtenářskou gramotností dětí významně nižší než v ostatních zemích, ačkoliv celkově je asociace negativní [Chiu, McBride-Chang 2010].

Nižší socioekonomický status třígeneračních domácností zahraniční výzkumy vysvětlují soutěží o zdroje mezi prarodiči a vnoučaty [Tanskanen, Danielsbacka, Erola 2017; Tanskanen, Danielsbacka 2019; Chiu, McBride-Chang 2010]. Model soutěže o zdroje předpokládá, že obyvatelé jedné domácnosti jsou závislí na stejných zdrojích, a proto o ně mezi sebou soupeří. Menší přístup ke zdrojům, k nimž patří čas i peníze rodičů, se může odrážet ve školním prospěchu dětí nebo ve výsledcích standardizovaných testů [ibid.]. Peníze rodičů jsou pro školní výsledky dětí důležité, protože díky nim rodiče mohou své potomky finančně podporovat při studiu, kupovat jim knihy, platit zájmové kroužky nebo jim dopřát vlastní pokoj [Možný 2002]. Bohatší rodiče navíc mají vyšší očekávání ohledně vzdělání svých potomků a více se zajímají o jejich školní povinnosti [Davis-Kean 2005]. Vyšší vzdělanostní aspirace mají i samotné děti ze zabezpečenějších rodin [McLanahan, Sandefur 1994]. V nižším socioekonomickém statusu třígeneračních domácností ale kromě soutěže o zdroje může hrát roli i selekce rodičů s nižším vzděláním do tohoto typu domácností [Pilkauskas 2012].

Kromě socioekonomického statusu lze horší výsledky dětí z třígeneračních domácností zčásti vysvětlit také pozorností, kterou jim věnují rodiče. Předchozí výzkumy ukázaly, že přítomnost prarodičů je u adolescentů asociována s nižší angažovaností rodičů v jejich životě [Tanskanen, Danielsbacka, Erola 2017] a že negativní asociace mezi koresidencí s prarodiči a výsledky mladistvých v testu PISA je silnější u těch, kterým se dostává menší pozornosti rodičů [Hango 2007]. Tanskanen, Danielsbacka a Erola [2017] vysvětlují nižší angažovanost rodičů v třígeneračních domácnostech soutěží o zdroje. Dalším důvodem, proč může být soužití s prarodiči v některých zemích asociováno s horším prospěchem, jsou mezigenerační konflikty, které bývají spojeny se vzděláváním, s udržením správné vzdálenosti mezi generacemi nebo s růzností životních stylů [Attias-Donfut, Segalen 2002].

Struktura rodiny a školní výsledky dětí

Se školními výsledky může být asociována také struktura rodiny, ve které žák žije. Na negativní asociaci mezi neúplnou rodinou a vzdělanostními výsledky dětí nebo jejich postoji ke škole v minulosti poukázaly jak studie zahraniční [např. Astone, McLanahan 1991; McLanahan, Sandefur 1994], tak české [např. Katrňák 2006; Trhlíková, Úlovcová 2010]. Patnáctiletí žáci žijící pouze s matkou si v roce 2000 ve srovnání s žáky z úplných rodin vedli hůře v testu čtenářské gramotnosti,

a to téměř ve všech z osmnácti zkoumaných zemí s výjimkou Rakouska, Řecka a Portugalska [Hampden-Thompson 2009]. Adolescenti žijící s jedním rodičem mají oproti vrstevníkům žijícím v úplné rodině dvakrát větší riziko, že nedokončí střední školu, nebo jedenapůlkrát větší riziko, že v pozdním dospívání a mladé dospělosti nebudou studovat ani pracovat [McLanahan, Sandefur 1994]. Neúplná rodina je u amerických středoškoláků asociována i s nižším zájmem o školu [Astone, McLanahan 1991]. V Česku mají děti vyrůstající v neúplných rodinách významně nižší vzdělanostní aspirace [Katrňák 2006], větší riziko předčasného opuštění vzdělávacího systému a větší riziko, že se v dospělosti budou potýkat s nezaměstnaností [Trhlíková, Úlovcová 2010].

Hlavní důvody, proč si žáci z neúplných rodin ve škole často vedou hůře než ti z úplných rodin, jsou podobné jako příčiny horších výsledků žáků koresidujících s prarodiči – socioekonomické podmínky rodiny a angažovanost rodičů v životě dítěte [Astone, McLanahan 1991; Hampden-Thompson 2009]. Adolescenti žijící pouze s matkou byli v roce 2000 znevýhodněni ve všech měřených dimenzích socioekonomického statusu – vzdělání rodičů, zaměstnání rodičů a počet knih v domácnosti [Hampden-Thompson 2009]. Dětem žijícím pouze s jedním rodičem se navíc může dostávat neadekvátní pozornosti a vedení rodičů [Astone, McLanahan 1991; McLanahan, Sandefur 1994]. Část horšího školního prospěchu v neúplných rodinách může mít na svědomí i očekávání dítěte – například děti žijící bez otce si často nejsou jisté, zda mohou počítat s finanční podporou rodičů v případě, že půjdou na vysokou školu, a proto raději snižují svá očekávání [McLanahan, Sandefur 1994].

Úplné a neúplné rodiny v třígeneračních domácnostech

Kromě toho, že je struktura rodiny asociována se školními výsledky a životními šancemi dětí a adolescentů, může také interagovat s koresidencí s prarodiči – jinými slovy, lze předpokládat, že třígenerační soužití je s výsledky dětí v úplných a neúplných rodinách asociováno různě silně. Jak zjistili Kreidl a Hubatková [2014], koresidence s prarodiči zvětšuje nevýhody ve školních výsledcích žáků z velkých rodin, a to především ve vyspělejších zemích. Je proto možné, že třígenerační soužití může být asociováno také s větším znevýhodněním neúplných rodin.

Třígenerační soužití neúplných rodin je vysoce selektivní a je asociováno s nižšími rodičovskými dovednostmi [Gordon, Chase-Lansdale, Brooks-Gunn 2004]. Pilkauskas [2012] zjistila, že mezi svobodnými matkami (nepočítají se zde kohabituující matky) je pravděpodobnost třígeneračního soužití vyšší než mezi vdanými matkami, a zatímco u vdaných matek pravděpodobnost koresidence s prarodiči příliš nezávisí na věku dítěte a je poměrně stabilní, u svobodných se z hlediska věku dítěte liší. Nejčastěji se svými rodiči svobodné matky žijí v době narození dítěte a do devíti let věku dítěte pravděpodobnost koresidence klesá

[Pilkauskas 2012]. Svobodné matky navíc v třígeneračních soužitích přetrvávají déle než vdané a větší podíl svobodných matek zažívá dvě nebo více tranzicí z nebo do třígenerační domácnosti [Pilkauskas 2012]. Rodinná nestabilita přitom může být negativně asociována s blahem dítěte [Raley, Sweeney 2020] a v chudých českých domácnostech je časté stěhování asociováno s výskytem školních problémů, například prospěchových a kázeňských [Prokop 2019]. Koresidence svobodných matek a otců se svými rodiči navíc častěji než koresidence vdaných matek a ženatých otců se svými rodiči vzniká jejich nastěhováním do domácnosti rodičů a s větší pravděpodobností tedy vychází z jejich potřeb než z potřeb jejich rodičů [Smits, Van Gaalen, Mulder 2010]. Opačný případ – nastěhování nejstarší generace do domácnosti prostřední generace – je v českém kontextu častou formou finanční podpory prarodičů, kteří tak nemusí platit vlastní bydlení [Sýkrová 2007].

Přestože se Pilkauskas [2012] zaměřovala na strukturu třígeneračních soužití podle rodinného statusu matek, výjimkou nejsou ani otcové žijící společně se svými rodiči. Otcové po rozvodu mají dokonce vyšší pravděpodobnost žít s rodiči než rozvedené matky, což může poukazovat na vyšší potřebu pomoci s péčí o dítě svobodných otců [Smits, Van Gaalen, Mulder 2010]. V Česku tvoří neúplné rodiny téměř polovinu prostředních generací v třígeneračních soužitích, přičemž v 89 % případů se jedná o matky a v 11 % případů o otce [Halbová 2020]. Nejčastějším důvodem nepřítomnosti druhého rodiče v domácnosti je právě rozvod [ibid.].

Výzkumné otázky a hypotézy

Souvislost mezi koresidencí s prarodiči a vzdělanostními výsledky adolescentů v českém prostředí zatím není příliš prozkoumána. Kreidl a Hubatková [2014] použili soužití s prarodiči jako proměnnou upravující vztah mezi počtem sourozenců a skóre v testu čtenářské gramotnosti. Jejich analýza čtyřiceti zemí včetně Česka ukázala, že koresidence je s tímto skóre negativně asociována, přičemž nejsilnější je asociace v těch nejrozvinutějších zemích. V této studii vztah mezi soužitím s prarodiči a výsledky českých žáků prozkoumám na novějších datech a zaměřím se přitom i na to, jakou roli v něm hraje socioekonomický status (SES) rodiny a zda se asociace liší v závislosti na struktuře rodiny žáka.

Hlavní výzkumné otázky jsou: *Je koresidence s prarodiči asociována s výsledky českých žáků v testech matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti? Pokud asociace mezi koresidencí a výsledky existuje, je možné ji vysvětlit SES rodin? Liší se tato asociace v závislosti na struktuře rodiny, v níž žák žije?*

Česko patří k nadprůměrně rozvinutým zemím [United Nations Development Programme 2016] s vyšší mírou individualismu [Chiu, McBride-Chang 2010]. Koresidence s prarodiči je v Česku poměrně málo častá [Halbová 2020] a často se setkává s nepochopením a stigmatem [Souralová, Žáková 2020]. V první hypotéze proto předpokládám, že koresidence s prarodiči je u českých ado-

lescentů negativně asociována s jejich výsledky v testu čtenářské gramotnosti (H1). Jak ukázaly předchozí výzkumy, v této asociaci může hrát roli několik faktorů – především socioekonomický status rodiny, čas či pozornost věnovaná dítěti a konflikty v domácnosti. Jelikož socioekonomický status má podle zahraničních výzkumů na výsledky dětí největší vliv, testuji v analýze hypotézu, že asociace může být vysvětlena ukazateli socioekonomického statusu (H2). Předpokládám, že asociace mezi koresidencí s prarodiči a výsledky adolescentů je v úplných rodinách jiná než v rodinách neúplných. Jak totiž ukázaly předchozí výzkumy, třígenerační soužití v neúplných rodinách je velmi selektivní a poukazuje častěji než v úplných rodinách na nějaký problém, který se může projevit v horších výsledcích dosažených v testu. Třetí hypotéza proto zní: V neúplných rodinách je asociace mezi soužitím s prarodiči a výsledky dětí silnější než v úplných rodinách (H3).

Metody

Data

V analytické části používám česká data z mezinárodního výzkumu PISA, pořádaného Organizací pro hospodářskou spolupráci a rozvoj (OECD), z roku 2012. Výzkum je zaměřen na patnáctileté žáky z 65 zemí. Jeho první vlna proběhla v roce 2000 a od té doby probíhá každé tři roky. Výběrový vzorek byl konstruován pomocí dvoustupňového výběru, v němž první stupeň tvořil náhodný výběr ze všech škol v Česku s patnáctiletými žáky a druhým stupněm byl náhodný výběr žáků v těchto školách [OECD 2014].

V PISA 2012 vyplňovali patnáctiletí žáci dotazník sestávající z otázek týkajících se jich samých, jejich rodiny a domácnosti a jejich studijních návyků. S daty z roku 2012 jsem pracovala, jelikož obsahují informace o přítomnosti prarodiče v domácnosti, které jsou pro analýzu klíčové. Respondenti také vyplňovali dotazníky zaměřené na matematickou, čtenářskou a přírodovědnou gramotnost, přičemž v roce 2012 byla matematická gramotnost hlavní a nejpodrobněji zkoumanou oblastí [OECD 2013, 2014]. V analýze pracuji se všemi třemi testovanými oblastmi. Analyzovaná data obsahují po redukci případů s chybějícími hodnotami (více k tomu v následující části) 4 987 případů. Ve všech regresních modelech pracuji se stejným počtem případů.

Proměnné

K měření výsledků dosažených v matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti jsem v analýze použila tzv. plauzibilní hodnoty. Jelikož každý žák odpovídal jen na podmnožinu otázek, k měření počtu bodů v jednotlivých oblastech není používán jeden bodový odhad, ale právě pět plauzibilních hodnot. Tyto hodnoty byly náhodně vylosovány z rozsahu možných hodnot, kterých by žák

mohl dosáhnout v závislosti na svých testových odpovědích i odpovědích na ostatní otázky v dotazníku [OECD 2014]. Plauzibilní hodnoty jsou tedy imputovanými hodnotami [von Davier, Gonzalez, Mislevy 2009], a proto k práci s nimi v softwaru STATA používám balíček *mi* určený k práci s imputovanými hodnotami [StataCorp 2011].

Protože matematické gramotnosti byl v datech PISA 2012 věnován největší prostor, obsahují data pět různých sad plauzibilních hodnot skóre v testu matematické gramotnosti. Čtyři sady reprezentují skóre žáků v otázkách zaměřených na jednotlivé matematické schopnosti – změny a vztahy, prostor a tvar, kvantita, nejistota a data. Poslední sada plauzibilních hodnot reprezentuje celkovou úroveň matematické gramotnosti. V analýze pracuji právě s těmito hodnotami kombinujícími všechny aspekty matematické gramotnosti, jelikož pro potřeby této studie není nutné rozlišovat její jednotlivé součásti. Čtenářská a přírodovědná gramotnost jsou v datech reprezentovány každá jednou sadou plauzibilních hodnot odrážející celkovou úroveň těchto dovedností [OECD 2013].

Proměnnou koresidence s prarodiči jsem zkonstruovala z odpovědí na otázku, kdo s respondenty obvykle žije v domácnosti. Tato otázka je součástí žákovského dotazníku a obsahuje podotázky tážající se na různé osoby – matka, otec, bratr, sestra, prarodiče a ostatní. Žáci u každé z těchto osob zaškrtnávají ano nebo ne podle toho, zda s ní žijí v domácnosti. Respondenty, kteří u prarodiče vybrali možnost ano, jsem označila za koresidující s prarodiči a všechny ostatní (tedy respondenty s odpovědí ne i ty s chybějící hodnotou u soužití s prarodiči) jsem označila jako nekoresidující s prarodiči. Respondenti v dotazníku neuváděli, kolik prarodičů je v jejich domácnosti přítomných.

Z otázky o složení domácnosti jsem vytvořila i proměnnou typ rodiny. Respondentům, kteří uvedli, že žijí v jedné domácnosti s matkou i otcem (počítají se přitom biologičtí i nevlastní rodiče), byla přidělena kategorie úplná rodina. Do kategorie neúplná rodina byli zařazeni respondenti, kteří uvedli, že žijí s otcem, ale ne s matkou, nebo opačně. Respondenty, kteří nežijí ani s jedním z rodičů, jsem z analýzy vyřadila.

K měření SES rodiny jsem použila vzdělání rodičů, jež hraje významnou roli v mezigeneračním přenosu statusových privilegií [Kreidl 2008]. Proměnnou vzdělání rodičů jsem vytvořila pomocí proměnných ISCED (*International Standard Classification of Education*) kvalifikace otce a ISCED kvalifikace matky – nová proměnná vzdělání rodičů nabývá stejné hodnoty jako ISCED kvalifikace toho z rodičů, který má vyšší vzdělání. Pokud respondent uvedl vzdělání jen jednoho z rodičů, použila jsem v nově vytvořené proměnné právě jeho vzdělání. Pokud respondent neuvedl vzdělání ani jednoho z rodičů, v analýze jsem s jeho daty nepracovala. Různé stupně ISCED kvalifikace jsem sloučila do tří širších kategorií – bez maturity, s maturitou a vysokoškolské vzdělání. Další proměnnou, kterou používám k měření SES rodiny, je nejvyšší zaměstnanecký status rodičů (zaměstnanecký status toho rodiče, který má tento status vyšší, nebo toho rodiče, jehož status je v datech dostupný), který v datech lze nalézt jako proměnnou HISEI

(*Highest International Socio-Economic Index*). S daty žáků, kteří mají u proměnné HISEI chybějící hodnotu, v analýze nepracuji. Protože část SES měřená vzděláním nemůže být ovlivněna přítomností prarodiče v domácnosti, pracuji se v analýze také s indexem materiálního zabezpečení. Ten jsem vytvořila pomocí odpovědí na otázky týkající se dostupnosti předmětů v domácnosti žáka – vlastní pokoj, tiché místo k učení a vlastní notebook (otázka, zda má žák vlastní notebook, je pouze v českém dotazníku – každá účastnická země do skupiny těchto otázek přidala vlastní předmět). Z těchto tří otázek jsem vytvořila index načtením kladných odpovědí, který má v regresních modelech podobu čtyř dummy proměnných.

Kromě závisle proměnné, nezávisle proměnné a indikátorů SES jsem v analýze používala další, kontrolní proměnné. Těmi jsou pohlaví žáka a přítomnost sourozenců v domácnosti. Pohlaví má vliv na všechny oblasti školního prospěchu. Dívky si vedou lépe v subjektivně hodnoceném prospěchu [Carvalho 2016], ve školních známkách [Freudenthaler, Spinath, Neubauer 2008; Van Houtte 2004] a ve čtenářské gramotnosti [Eurydice 2011; OECD 2015]. Chlapci si zase vedou lépe v matematické gramotnosti, ačkoliv tento rozdíl není tak výrazný a stabilní napříč zeměmi jako rozdíl ve čtenářské gramotnosti [Eurydice 2011; OECD 2015]. Na školní výsledky má vliv i přítomnost sourozenců v domácnosti – velikost rodiny je negativně asociována se čtenářskou gramotností adolescentů [Kreidl, Hubatková 2014] i s jejich kognitivními schopnostmi a délkou vzdělávání [Jäger 2009]. Jelikož data PISA 2012 neobsahují informaci o počtu sourozenců, v regresních modelech pracuji s dichotomickou proměnnou o přítomnosti sourozenců v domácnosti, kterou jsem vytvořila z odpovědí na otázku, kdo s respondenty obvykle žije v domácnosti. Respondentům, kteří u bratra nebo sestry odpověděli kladně, jsem přidělila hodnotu ano. Ostatní respondenti mají u proměnné přítomnost sourozenců v domácnosti hodnotu ne.

Metody analýzy

V následující části prezentuji čtyři lineární regresní modely pro každou testovanou oblast – matematickou gramotnost, čtenářskou gramotnost a přírodovědnou gramotnost. Jelikož mají prezentovaná data shlukovou strukturu, analyzovala jsem je pomocí regresních modelů s robustními standardními chybami upravenými pro shlukovou strukturu [StataCorp 2015] dle výběru škol. V analytickém vzorku se nachází 297 shluků reprezentujících stejný počet škol. První model popisuje pouze asociaci mezi koresidencí s prarodiči a výsledky žáků v testu čtenářské gramotnosti při kontrole pohlaví, sourozenců a struktury rodiny (Model 1). Ve druhém modelu k těmto proměnným přidávám interakci mezi neúplnou rodinou a koresidencí, aby bylo možné rozlišit asociaci v úplných a neúplných rodinách (Model 2). Třetí model obsahuje pouze koresidenci s prarodiči, kontrolní proměnné a indikátory SES rodiny bez interakce (Model 3). V dalším modelu je k proměnným v Modelu 3 přidána také interakce mezi neúplnou rodinou a koresidencí s prarodiči (Model 4). Všechny procedury jsem prováděla v softwaru STATA. Za

věcně významný rozdíl ve skóre v testu mezi jednotlivými kategoriemi nezávisle proměnných považují 10 bodů (tedy 2 % celkového průměrného skóre všech 4 987 žáků, podobně jako Hirschová a Kreidl [2012] v analýze dat PISA). Kvalitu jednotlivých modelů posuzují podle statistiky R^2 , BIC a Waldova testu.

Výsledky

Deskriptivní statistiky používaných proměnných zobrazuje Tabulka P1 v příloze. Z celkového počtu 4 987 respondentů jich s prarodiči žije 15,7 %. Úplné rodiny tvoří 82,5 % a neúplné rodiny 17,5 % z celkového počtu třígeneračních domácností – jejich poměr je téměř stejný jako poměr v celkovém vzorku. Rodiče žáků z třígeneračních domácností mají průměrně nižší vzdělání a nižší HISEI než rodiče ostatních žáků.

Tabulky 1, 2 a 3 prezentují asociaci mezi koresidencí s prarodiči a výsledky žáků v testech matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti. Pro každou z těchto dílčích dovedností jsem vytvořila čtyři modely – dva bez interakcí a dva s interakcí. V Modelu 1 a Modelu 2 jsou jako nezávisle proměnné zařazeny pouze dichotomické proměnné koresidence s prarodiči, pohlaví, sourozenci a typ rodiny. V Modelu 2 je navíc i interakce mezi neúplnou rodinou a koresidencí s prarodiči. Model 3 a Model 4 obsahují kromě kontrolních proměnných i SES rodiny a Model 4 také interakci mezi neúplnou rodinou a koresidencí s prarodiči.

V Modelu 1 není koresidence s prarodiči významně asociována s výsledky žáků, a to ani v jedné z testovaných dovedností. V matematické gramotnosti dosahovali žáci z třígeneračních domácností průměrně o 7,11 bodu více, ve čtenářské gramotnosti o 2,44 bodu více a v přírodovědné gramotnosti o 4,71 bodu více než jejich vrstevníci z domácností dvougeneračních. Tyto koeficienty vyjadřují průměrný rozdíl ve výsledcích žáků z úplných i neúplných rodin.

Model 1 ukazuje také asociaci mezi pohlavím žáka a jeho výsledky, která je v případě matematické a čtenářské gramotnosti silná a významná. V testu matematické gramotnosti dosahují chlapci průměrně o 15,63 bodu více než dívky. V případě čtenářské gramotnosti je asociace opačná a silnější – dívky dosahují v průměru o 35,83 bodu více než chlapci. Ve výsledcích testu přírodovědné gramotnosti se chlapci a dívky významně neliší. Mezi žáky z úplných a neúplných rodin jsou významné rozdíly ve všech testovaných oblastech. V matematické gramotnosti mají žáci z neúplných rodin průměrně o 21,80 bodu nižší skóre než ti z rodin úplných. Ve čtenářské gramotnosti je rozdíl mezi žáky z neúplných a úplných rodin 18,91 bodu a v přírodovědné gramotnosti 14,11 bodu. Přítomnost sourozenců je s výsledky statisticky významně pozitivně asociována pouze v případě matematické gramotnosti, ale rozdíl je slabý.

Koeficienty koresidence v jednotlivých typech rodin ukazuje Model 2. Hlavní efekt koresidence v Modelu 2 ukazuje asociaci mezi třígeneračním soužitím a výsledky žáků v úplných rodinách. Statisticky významná je tato asociace pouze v případě matematické gramotnosti, v níž žáci koresidující s prarodiči

dosahují průměrně o 8,55 bodu více než ostatní. Přestože je asociace statisticky významná, její věcná významnost je nízká. Ve čtenářské gramotnosti dosahují adolescenti z úplných rodin koresidujících s prarodiči o 2,77 bodu více než jejich vrstevníci bez prarodičů v domácnosti a v přírodovědecké gramotnosti má příslušná asociace hodnotu 5,05 bodu. V neúplných rodinách jsou koeficienty koresidence nižší – v případě matematické gramotnosti dosahuje koeficient hodnoty 0,38, v případě čtenářské gramotnosti 0,95 a v případě přírodovědné gramotnosti 3,14 (tato čísla vznikla sečtením hlavního koeficientu koresidence a interakčního efektu). Ani jeden z koeficientů není významný. Významnost interakčních efektů v Modelu 2 jsem otestovala pomocí Waldova testu. Ten odhalil, že rozdíl mezi R^2 Modelu 1 a R^2 Modelu 2 není statisticky významný na hladině 0,05 (matematická gramotnost: $p = 0,37$; čtenářská gramotnost: $p = 0,84$; přírodovědná gramotnost: $p = 0,83$). To znamená, že koeficienty koresidence se v úplných a neúplných rodinách významně neliší. Modely jsem porovnála i pomocí BIC, které ukazuje, že ve všech testovaných oblastech je Model 1 vhodnější než Model 2. Absolutní rozdíly v hodnotách BIC se pohybují v intervalu od 7,75 do 8,42 a jsou tedy silným důkazem o rozdílnosti modelů [Raftery 1995].

Asociaci mezi koresidencí s prarodiči a výsledky v testech matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti při kontrole SES rodiny ukazuje Model 3 a Model 4. Čistý koeficient koresidence se v Modelu 3 pohybuje od 8,96 bodu do 14,65 bodu – jelikož v tomto modelu chybí interakce neúplné rodiny a koresidence, reprezentují tyto koeficienty asociaci u všech žáků nezávisle na struktuře rodiny. Nejvyšší je tento koeficient v případě matematické gramotnosti, v níž koresidující žáci dosahují průměrně o 14,65 bodu více než jejich nekoresidující vrstevníci. Ve čtenářské gramotnosti dosahují koresidující žáci o 8,96 bodu více a v gramotnosti přírodovědné o 11,30 bodu více. Z porovnání neinterakčního Modelu 1 (bez SES) a neinterakčního Modelu 3 (se SES) pomocí BIC vychází Model 3 jako vhodnější ve všech dílčích gramotnostech. SES rodiny (Model 3) hraje ve výsledcích žáků velmi významnou roli. V matematické gramotnosti dosahují děti vysokoškolsky vzdělaných rodičů průměrně o 60,36 bodu více než děti rodičů bez maturity a žáci, jejichž rodiče mají maturitu, mají průměrně o 17,43 bodu více než ti, jejichž rodiče maturitu nemají. V případě čtenářské a přírodovědné gramotnosti je asociace mezi vzděláním rodičů a výsledky žáků o něco nižší, ale stále velmi silná a významná. Statisticky a věcně významná asociace existuje i mezi proměnnou HISEI a výsledky žáků. S každým posunem o jeden bod indexu se významně zvyšuje skóre žáků – v matematické gramotnosti o 1,28, ve čtenářské o 1,18 a v přírodovědné o 1,23. S výsledky adolescentů je pozitivně asociováno i materiální zabezpečení. Oproti těm, kteří nemají ani jednu z věcí, z nichž je index zkonstruován (vlastní pokoj, tiché místo k učení a vlastní notebook), mají všichni ostatní žáci o 18,29 až 25 bodů více (v závislosti na typu gramotnosti a hodnotě indexu). Skóre žáků tedy neroste se zvyšující se hodnotou indexu lineárně – každá hodnota indexu je oproti referenční nulové hodnotě asociována s přibližně stejnou výhodou ve výsledcích.

Tabulka 1. Odhadnuté nestandardizované koeficienty a standardní chyby (v závorkách) modelů mnohorozměrné lineární regrese pro výsledky testu matematické gramotnosti (patnáctiletí žáci v ČR v roce 2012, N = 4 987)

	Matematická gramotnost			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Konstanta	498,84 (8,41)	498,70 (8,41)	397,42 (12,43)	379,39 (12,43)
Koresidence (nekořesidující)				
kořesidující	7,11 (3,97)	8,55 (4,25)	14,65 (3,35)	15,19 (3,54)
Pohlaví (dívky)				
chlapci	15,63 (3,76)	15,60 (3,76)	16,45 (3,26)	16,44 (3,26)
Sourozenci (ne)				
ano	6,88 (3,36)	6,82 (3,36)	6,92 (3,11)	6,90 (3,10)
Typ rodiny (úplná rodina)				
neúplná rodina	-21,80 (3,76)	-20,55 (4,23)	-12,12 (3,26)	-11,66 (3,67)
Vzdělání rodičů (bez maturity)				
s maturitou			17,43 (3,72)	17,43 (3,72)
vysokoškolské			60,36 (5,04)	60,36 (5,04)
HISEI			1,28 (0,10)	1,28 (0,10)
Materiální zabezpečení (0)				
1			20,85 (9,64)	20,82 (9,64)
2			24,43 (9,37)	24,44 (9,37)
3			22,20 (9,10)	22,21 (9,09)
Interakce				
neúplná rodina * kořesidující		-8,17 (9,14)		-3,07 (8,40)
R ²	0,02	0,02	0,22	0,22
BIC	-52,55	-44,80	-1 145,31	-1 136,98
N	4 987	4 987	4 987	4 987

Poznámka: Referenční kategorie proměnných jsou uvedeny v závorkách. Kurzívou zvýrazněné koeficienty jsou statisticky významné na hladině významnosti 0,05.

Tabulka 2. Odhadnuté nestandardizované koeficienty a standardní chyby (v závorkách) modelů mnohorozměrné lineární regrese pro výsledky testu čtenářské gramotnosti (patnáctiletí žáci v ČR v roce 2012, N = 4 987)

	Čtenářská gramotnost			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Konstanta	571,82 (7,66)	571,79 (7,66)	457,89 (11,30)	457,92
Koresidence (nekořesidující)				
kořesidující	2,44 (3,87)	2,77 (4,06)	8,96 (3,29)	8,45 (3,37)
Pohlaví (dívky)				
chlapci	-35,83 (3,30)	-35,84 (3,30)	-35,21 (2,85)	-35,20 (2,85)
Sourozenci (ne)				
ano	2,59 (3,37)	2,57 (3,36)	2,35 (3,16)	2,36 (3,16)
Typ rodiny (úplná rodina)				
neúplná rodina	-18,91 (3,61)	-18,63 (3,97)	-10,53 (2,20)	-10,97 (3,48)
Vzdělání rodičů (bez maturity)				
s maturitou			22,35 (3,46)	22,35 (3,46)
vysokoškolské			52,86 (5,44)	52,85 (5,44)
HISEI			1,18 (0,09)	1,18 (0,09)
Materiální zabezpečení (0)				
1			22,80 (8,34)	22,83 (8,35)
2			25,00 (8,38)	24,99 (8,38)
3			21,95 (8,21)	21,94 (8,21)
Interakce				
neúplná rodina * kořesidující		-1,82 (8,77)		2,90 (3,48)
R ²	0,05	0,05	0,23	0,23
BIC	-224,23	-215,81	-1 218,56	1 210,25
N	4 987	4 987	4 987	4 987

Poznámka: Referenční kategorie proměnných jsou uvedeny v závorkách. Kurzívou zvýrazněné koeficienty jsou statisticky významné na hladině významnosti 0,05.

Tabulka 3. Odhadnuté nestandardizované koeficienty a standardní chyby (v závorkách) modelů mnohorozměrné lineární regrese pro výsledky testu přírodovědné gramotnosti (patnáctiletí žáci v ČR v roce 2012, N = 4 987)

	Přírodovědná gramotnost			
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
Konstanta	524,47 (7,34)	524,44 (7,33)	415,78 (11,59)	415,81 (11,59)
Koresidence (nekořesidující)				
kořesidující	4,71 (3,80)	5,05 (4,07)	11,30 (3,38)	10,75 (3,58)
Pohlaví (dívky)				
chlapci	4,88 (3,39)	4,87 (3,39)	5,61 (2,95)	5,63 (2,95)
Sourozenci (ne)				
ano	3,02 (3,17)	3,00 (3,17)	2,34 (2,98)	2,35 (2,98)
Typ rodiny (úplná rodina)				
neúplná rodina	-14,11 (3,57)	-13,82 (3,97)	-5,75 (3,12)	-6,22 (3,49)
Vzdělání rodičů (bez maturity)				
s maturitou			15,48 (3,97)	15,48 (3,97)
vysokoškolské			49,04 (4,95)	49,03 (4,95)
HISEI			1,23 (0,09)	1,23 (0,09)
Materiální zabezpečení (0)				
1			22,08 (8,73)	22,10 (8,74)
2			22,29 (8,74)	22,28 (8,74)
3			18,29 (8,60)	18,28 (8,60)
Interakce				
neúplná rodina * kořesidující		-1,91 (8,91)		3,11 (8,21)
R ²	0,00	0,00	0,18	0,19
BIC	6,28	14,68	-890,415	-943,49
N	4 987	4 987	4 987	4 987

Poznámka: Referenční kategorie proměnných jsou uvedeny v závorkách. Kurzívou zvýrazněné koeficienty jsou statisticky významné na hladině významnosti 0,05.

Model 4 na rozdíl od Modelu 3 rozlišuje koeficient koresidence pro žáky z úplných a neúplných rodin při kontrole SES rodiny. V úplných rodinách tento efekt dosahuje hodnoty 15,19 v případě matematické gramotnosti, 8,45 ve čtenářské gramotnosti a 10,75 v přírodovědné gramotnosti. V neúplných rodinách dosahují příslušné koeficienty hodnot 12,12, 11,35 a 13,86. I pro porovnání Modelu 3 a Modelu 4 jsem použila Waldův test. Ten ukázal, že ani rozdíl mezi těmito dvěma modely není statisticky významný na hladině 0,05 (matematická gramotnost: $p = 0,71$; čtenářská gramotnost: $p = 0,72$; přírodovědná gramotnost: $p = 0,71$). Podle hodnot statistiky BIC je v případě matematické a čtenářské gramotnosti vhodnější Model 3 bez interakce, ale v případě přírodovědné gramotnosti je vhodnější Model 4 s interakcí. Rozdíly mezi úplnými a neúplnými rodinami jsou ale i při kontrole SES velmi nízké a věcně je nepovažuji za důležité. Při hodnocení hypotéz proto vycházím z modelů bez interakce.

Výsledky prezentovaných modelů nepodporují první hypotézu, že koresidence s prarodiči je u českých patnáctiletých žáků negativně asociována s jejich výsledky v testech matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti. Koresidence je s výsledky žáků asociována pozitivně, přestože je asociace v případě všech tří testovaných oblastí bez kontroly SES slabá. První hypotézu proto zamítám.

Analýza nepodpořila druhou hypotézu, která předpokládala, že asociace může být vysvětlena ukazateli SES rodiny. Pokud by asociace mezi koresidencí s prarodiči a výsledky žáků byla vysvětlena ukazateli SES, při jeho kontrole by se koeficient koresidence snížil. Srovnání Modelu 1 a Modelu 3 (které jsou vhodnější než Model 2 a Model 4 s interakcí) ale naopak ukazuje, že při kontrole SES rodiny se asociace mezi koresidencí a výsledky žáků zvyšuje a je statisticky významná (a v případě matematické a přírodovědné gramotnosti také věcně významná). V Modelu 1 je tedy část pozitivní asociace mezi koresidencí s prarodiči a výsledky žáků potlačena SES rodin – objevuje se tzv. efekt potlačení (*suppression effect*), který se projevuje zvýšením koeficientu nezávisle proměnné přidáním jedné nebo více kontrolních proměnných [příklady efektu uvádí např. Pandey, Elliott 2010]. Jinými slovy, koresidence samotná je s výsledky žáků pozitivně asociována, ale tato asociace je viditelná až v Modelu 3, kde je efekt koresidence očištěn od působení SES. V Modelu 1, v němž SES není kontrolován, je koeficient koresidence statisticky nevýznamný a slabý, jelikož ho potlačuje efekt nižšího SES koresidujících rodin. Druhou hypotézu proto zamítám.

Výsledky analýzy nepodporují ani třetí hypotézu, podle níž by asociace měla být silnější mezi žáky z neúplných rodin. Z porovnání Modelu 1 (bez interakce) a Modelu 2 (s interakcí) i Modelu 3 (bez interakce a se SES) a Modelu 4 (s interakcí a se SES) vyplývá, že interakce mezi strukturou rodiny a koresidencí jsou ve všech testovaných oblastech nevýznamné. Proto třetí hypotézu zamítám.

Diskuse

Souvislost mezi soužitím s prarodiči a školními výsledky dětí či jejich blahem obecně se v minulosti zabývalo už několik výzkumů. Zatímco část z nich poukázala na negativní asociaci mezi koresidencí a školními výsledky [Kreidl, Hubatková 2014] a na nižší šanci dětí koresidujících s prarodiči na dokončení školy [McLanahan, Sandefur 1994; Monsedur, Elder Jr. 2011], podle jiných prospívají koresidující děti lépe než ostatní [Pong, Chen 2010; Deleire, Kalil 2002]. Prozatím žádná studie se nezaměřovala na vztah třígeneračního soužití a školních výsledků ve výhradně českém kontextu, v němž je výskyt třígeneračních soužití nízký a koncentrovaný v malých obcích [Halbová 2020], a postoj společnosti k takovému soužití je spíše negativní [Souralová, Žáková 2020]. Cílem tohoto článku bylo prozkoumat asociaci mezi koresidencí s prarodiči a školními výsledky žáků na českých datech z výzkumu PISA z roku 2012 a zjistit, zda se asociace liší v úplných a neúplných rodinách. Také jsem testovala hypotézu, že vztah mezi koresidencí s prarodiči a školními výsledky může být vysvětlen odlišným SES rodin.

V roce 2012 žilo v jedné domácnosti s prarodiči 15,7 % patnáctiletých žáků – jejich podíl od roku 2000, kdy jich bylo 19,1 % [Kreidl, Hubatková 2014], klesl. Výsledky analýzy v nesouladu s hypotézou ukázaly, že koresidence s prarodiči u nich není negativně asociována s výsledky v matematické, čtenářské a přírodovědné gramotnosti. Naopak, adolescenti žijící v třígenerační domácnosti dosahují průměrně vyššího skóre než jejich vrstevníci z dvougeneračních domácností. Zatímco v základním modelu bez SES rodiny (Model 1 v Tabulce 1, 2 a 3) je rozdíl mezi těmito dvěma typy domácnosti nevýznamný, při kontrole indikátorů SES (Model 3 v Tabulce 1, 2 a 3) se stává statisticky a (s výjimkou výsledků čtenářské gramotnosti) také věcně významným. V matematické gramotnosti dosahují žáci koresidující s prarodiči ve srovnání s ostatními o 14,65 bodu více, ve čtenářské gramotnosti o 8,96 bodu více a v přírodovědné gramotnosti o 11,30 bodu více. Interakce mezi strukturou rodiny a koresidencí s prarodiči se ukázala být nevýznamná, je proto pravděpodobné, že ve zkoumané asociaci se žáci z úplných a neúplných rodin neliší.

Výše prezentované výsledky naznačují, že třígenerační soužití je s výsledky českých adolescentů pozitivně asociováno, ale tento vztah je viditelný až při kontrole SES. V základním modelu bez indikátorů SES je efekt koresidence s prarodiči potlačen socioekonomickým znevýhodněním, se kterým je podle Kreidla a Hubatkové [2014] soužití s prarodiči asociováno jen ve vyspělých zemích. Tento překvapivý výsledek napovídá, že samotná přítomnost prarodičů v domácnosti je spojena s lepšími výsledky adolescentů, ale SES jejich rodin výsledky redukuje. Závěry mé studie jsou v souladu s tchajwanskou studií [Pong, Chen 2010], která rovněž odhalila pozitivní asociaci mezi koresidencí s prarodiči a výsledky dětí v úplných i neúplných rodinách, a to navzdory odlišnému sociálnímu kontextu. Zjištěná pozitivní asociace je překvapivá i proto, že PISA se zaměřuje na výsledky patnáctiletých žáků, u nichž lze na rozdíl od mladších dětí předpokládat, že koresidence vznikla v důsledku nějakého problému [McLanahan, Sandefur 1994]. Je

navíc možné, že se vztah mezi koresidencí s prarodiči a výsledky žáků navzdory klesajícímu podílu koresidujících mezi lety 2000 a 2012 obrátil, jelikož Kreidl a Hubatková [2014] v analýze dat PISA 2000 objevili negativní efekt koresidence ve všech zkoumaných zemích včetně Česka. Pozitivní asociace může vyplývat ze silné mezigenerační solidarity českých rodin a z ochoty prarodičů pečovat o svá vnoučata [Hasmanová Marhánková, Štípková 2014].

Studie také odhalila silnou pozitivní asociaci mezi SES rodiny a výsledky žáků. Děti rodičů s maturitou nebo vysokoškolským vzděláním si vedou lépe než děti rodičů bez maturity. Nejvýraznější rozdíl je v matematické gramotnosti, v níž děti vysokoškolsky vzdělaných rodičů dosahují průměrně o šedesát bodů více než děti nejméně vzdělaných rodičů. Ve dvou ze tří testovaných oblastí navíc existuje silný efekt pohlaví. Zatímco chlapci si vedou lépe v matematické gramotnosti, dívky dosahují vyššího skóre ve čtenářské gramotnosti. Rozdíl ve čtenářské gramotnosti je silnější než rozdíl v gramotnosti matematické, jak ukázaly i předchozí studie [Eurydice 2011; OECD 2015].

Cílem studie nebylo odhalit kauzalitu vztahu studovaných proměnných – z dat PISA nelze zjistit, zda lepší výsledky adolescentů způsobuje koresidence s prarodiči, nebo koresidence častěji vzniká v rodinách, v nichž mají děti lepší výsledky. Tento problém by bylo možné vyřešit například prostřednictvím panelových dat, díky nimž by navíc bylo možné rozlišit i efekt krátkodobé a dlouhodobé koresidence [srov. Pong, Chen 2010] nebo dalších proměnných, které mohou být příčinou objevené pozitivní asociace.

Závěr

Prezentované výsledky mají implikace pro stratifikační výzkum, v němž se jako indikátory rodinného prostředí používají například proměnné struktura rodiny nebo počet sourozenců. Domnívám se, že i přítomnost prarodičů v domácnosti je důležitým indikátorem rodinného prostředí, zvláště v době, kdy dochází ke stárnutí populace a prodlužuje se doba, kterou spolu jednotlivé generace sdílejí [Uhlenberg 2004]. Studie přinesla nové poznatky o tom, jak se žáci žijící v třígeneračních domácnostech liší od vrstevníků z dvougeneračních domácností, a odhalila překvapivý vztah mezi koresidencí s prarodiči a školními výsledky. Ukázalo se, že v českém kontextu je koresidence samotná s výsledky žáků v testu PISA 2012 asociována pozitivně. Tento vztah se ale objevuje až při kontrole SES rodin, který v základním modelu výhodu adolescentů z třígeneračních domácností potlačuje.

DOMINIKA SLADKÁ je doktorská studentka sociologie se zaměřením na populační studia na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se především sociologií rodiny.

Literatura

- Astone, N. M., S. S. McLanahan. 1991. „Family Structure, Parental Practices and High School Completion.“ *American Sociological Review* 56 (3): 309–320, <https://doi.org/10.2307/2096106>.
- Attar-Schwartz, S., J. P. Tan, A. Buchanan, E. Flouri, J. Griggs. 2009. „Grandparenting and Adolescent Adjustment in Two-Parent Biological, Lone-Parent, and Step-Families.“ *Journal of Family Psychology: JFP* 23 (1): 67–75, <https://doi.org/10.1037/a0014383>.
- Attias-Donfut, C., M. Segalen. 2002. „The Construction of Grandparenthood.“ *Current Sociology* 50 (2): 281–294, <https://doi.org/10.1177/0011392102050002622>.
- Bengtson, V. L. 2001. „Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds.“ *Journal of Marriage and Family* 63 (1): 1–16, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2001.00001.x>.
- Carvalho, R. G. G. 2016. „Gender Differences in Academic Achievement: The Mediating Role of Personality.“ *Personality and Individual Differences* 94: 54–58, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.01.011>.
- Davies, M. von, E. Gonzalez, R. J. Mislevy. 2009. „What Are Plausible Values and Why Are They Useful?“ Pp. 9–36 in M. von Davier, D. Hastedt. *IERI Monograph Series: Issues and Methodologies in Large-Scale Assessments: Volume 2* [online]. IEA-ETS Research Institute [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: http://www.ierinstitute.org/fileadmin/Documents/IERI_Monograph/IERI_Monograph_Volume_02_Chapter_01.pdf.
- Davis-Kean, P. E. 2005. „The Influence of Parent Education and Family Income on Child Achievement: The Indirect Role of Parental Expectations and the Home Environment.“ *Journal of Family Psychology* 19 (2): 294–304, <https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.2.294>.
- Deleire, T., A. Kalil. 2002. „Good Things Come in Threes: Single-Parent Multigenerational Family Structure and Adolescent Adjustment.“ *Demography* 39 (2): 393–413, <https://doi.org/10.2307/3088345>.
- Eurydice. 2011. *Genderové rozdíly ve výsledcích vzdělávání: Opatření a současná situace v Evropě*. Praha: Ústav pro informace ve vzdělávání.
- Freudenthaler, H. H., B. Spinath, A. C. Neubauer. 2008. „Predicting School Achievement in Boys and Girls.“ *European Journal of Personality* 22 (3): 231–245, <https://doi.org/10.1002/per.678>.
- Gordon, R. A., P. L. Chase-Lansdale, J. Brooks-Gunn. 2004. „Extended Households and the Life Course of Young Mothers: Understanding the Associations Using a Sample of Mothers With Premature, Low Birth Weight Babies.“ *Child Development* 75 (4): 1013–1038, <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2004.00723.x>.
- Halbová, B. 2020. „Kvantitativní sonda: Jak vypadají třígenerační domácnosti a kde je hledat.“ Pp. 27–44 in A. Souralová, M. Žáková. *Pod jednou střechou: Třígenerační soužití v české společnosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Hampden-Thompson, G. 2009. „Are Two Better than One? A Comparative Study of Achievement Gaps and Family Structure.“ *Compare: A Journal of Comparative and International Education* 39 (4): 517–534, <https://doi.org/10.1080/03057920802366372>.
- Hango, D. 2007. „Parental Investment in Childhood and Educational Qualifications.“ *Social Science Research* 36 (4): 1371–1390, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2007.01.005>.
- Hasmanová Marhánková, J., M. Štípková. 2014. „Typology of Grandparent Role in the Czech Society – Factors Influencing the Involvement of Grandparents in the Care for Young Children.“ *Naše společnost* 1 (12): 15–26, <https://doi.org/10.13060/1214438X.2014.1.12.92>.
- Hirschová, M., M. Kreidl. 2012. „The Effect of Sibship Size on School Achievement in

- Mathematics, Reading and Science in the Czech Republic." *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (4): 697–736, <https://doi.org/10.13060/00380288.2012.48.4.08>.
- Chen, W.-C. 2016. „The Role of Grandparents in Single-Parent Families in Taiwan." *Marriage & Family Review* 52 (1–2): 41–63, <https://doi.org/10.1080/01494929.2015.1073654>.
- Chiu, M. M., C. McBride-Chang. 2010. „Family and Reading in 41 Countries: Differences Across Cultures and Students." *Scientific Studies of Reading* 14 (6): 514–543, <https://doi.org/10.1080/10888431003623520>.
- Jæger, M. M. 2009. „Sibship Size and Educational Attainment. A Joint Test of the Confluence Model and the Resource Dilution Hypothesis." *Research in Social Stratification and Mobility* 27 (1): 1–12, <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2009.01.002>.
- Katrňák, T. 2006. „Faktory podmiňující vzdělanostní aspirace žáků devátých tříd základních škol v České republice." Pp. 173–193 in P. Matějů et al. (Ne)rovné šance na vzdělání: vzdělanostní nerovnosti v České republice. Praha: Academia.
- Kreidl, M. 2008. *Cesty ke vzdělání: Vzdělanostní dráhy a vzdělanostní nerovnosti v socialismu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Kreidl, M., B. Hubatková. 2014. „Does Coresidence with Grandparents Reduce the Negative Association between Sibship Size and Reading Test Scores? Evidence from 40 Countries." *Research in Social Stratification and Mobility* 38: 1–17, <https://doi.org/10.1016/j.rssm.2014.04.001>.
- Lakomý, M. 2020. „Is Providing Informal Care a Path to Meaningful and Satisfying Ageing?" *European Societies* 22 (1): 101–121, <https://doi.org/10.1080/14616696.2018.1547838>.
- McLanahan, S. S., G. Sandefur. 1994. *Growing Up with a Single Parent. What Hurts, What Helps*. Cambridge: Harvard University Press.
- Monsedur, M. A., G. H. Elder Jr. 2011. „Household Structure and Children's Educational Attainment: A Perspective on Coresidence with Grandparents." *Journal of Marriage and Family* 73 (5): 981–1000, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2011.00858.x>.
- Možný, I. 2002. *Sociologie rodiny*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- MPSV. 2004. *Národní zpráva o rodině* [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.mpsv.cz/documents/20142/833915/040804a.pdf/e6ba30f4-b0f5-42bf-d3ef9ea85611>.
- OECD. 2013. *PISA 2012 Assessment and Analytical Framework: Mathematics, Reading, Science, Problem Solving and Financial Literacy*. Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264190511-en>.
- OECD. 2014. *PISA 2012 Technical Report* [online]. Paris: OECD Publishing [cit. 2. 2. 2020]. Dostupné z: <http://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/PISA-2012-technical-report-final.pdf>.
- OECD. 2015. *The ABC of Gender Equality in Education: Aptitude, Behaviour, Confidence*. Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264229945-en>.
- Pandey, S., W. Elliott. 2010. „Suppressor Variables in Social Work Research: Ways to Identify in Multiple Regression Models." *Journal of the Society for Social Work and Research* 1 (1): 28–40, <https://doi.org/10.5243/jsswr.2010.2>.
- Pang, W., Y. Lu, H. Long, Q. Wang, L. Lin. 2020. „Three-Generational Families: Are They Beneficial to Chinese Children's Creativity?" *Thinking Skills and Creativity* 35, <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2019.100623>.
- Pilkauskas, N. V. 2012. „Three-Generation Family Households: Differences by Family Structure at Birth." *Journal of Marriage and Family* 74 (5): 931–943, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.01008.x>.
- Pong, S.-L., V. W. Chen. 2010. „Co-Resident Grandparents and Grandchildren's Academic

- Performance in Taiwan." *Journal of Comparative Family Studies* 41 (1): 111–129, <https://doi.org/10.3138/jcfs.41.1.111>.
- Prokop, D. 2019. „Záleží na bydlení? Vztah nekvalitního bydlení a školních problémů dětí v chudých českých domácnostech." *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 55 (4): 445–472, <https://doi.org/10.13060/00380288.2019.55.4.473>.
- Raftery, A. E. 1995. „Bayesian Model Selection in Social Research." *Sociological Methodology* 25: 111–163, <https://doi.org/10.2307/271063>.
- Raley, R. K., M. M. Sweeney. 2020. „Divorce, Repartnering, and Stepfamilies: A Decade in Review." *Journal of Marriage and Family* 82 (1): 81–99, <https://doi.org/10.1111/jomf.12651>.
- Ruiz, S. A., M. Silverstein. 2007. „Relationships with Grandparents and the Emotional Well-Being of Late Adolescent and Young Adult Grandchildren." *Journal of Social Issues* 63 (4): 793–808, <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2007.00537.x>.
- Smits, A., R. I. Van Gaalen, C. H. Mulder. 2010. „Parent-Child Coresidence: Who Moves in With Whom and for Whose Needs?" *Journal of Marriage and Family* 72 (4): 1022–1033, <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2010.00746.x>.
- Souralová, A., M. Žáková. 2020. *Pod jednou střechou: Trígenerační soužití v české společnosti*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- StataCorp. 2011. *STATA Multiple Imputation Reference Manual*. Release 12. College Station, TX: STATA Press.
- StataCorp. 2015. „Obtaining Robust Variance Estimates." Pp. 328–333 in *STATA User's Guide: Release 14* [online]. College Station, TX: Stata Press [cit. 1. 11. 2019]. Dostupné z: <https://www.stata.com/manuals14/u.pdf>.
- Sýkorová, D. 2007. *Autonomie ve stáří: Kapitoly z gerontosociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Tanskanen, A. O., M. Danielsbacka, J. Erola. 2017. „Educational Test Scores Among Adolescents in Three-Generational Households in 20 Countries." *Finnish Yearbook of Population Research* 51: 3–22, <https://dx.doi.org/10.23979/fypr.59194>.
- Tanskanen, A. O., M. Danielsbacka. 2019. *Intergenerational Family Relations: An Evolutionary Social Science Approach*. New York: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315107806>.
- Trhlíková, J., H. Úlovcová. 2010. „Vliv rodinného zázemí na předčasné odchody ze vzdělávání a dlouhodobou nezaměstnanost mladých lidí." Pp. 151–179 in P. Matějů, J. Straková, A. Veselý. *Nerovnosti ve vzdělávání: od měření k řešení*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Uhlenberg, P. 2004. „Historical Forces Shaping Grandparent-Grandchild Relationships: Demography and Beyond." Pp. 77–97 in M. Silverstein (ed.). *Intergenerational Relations Across Time and Place*. New York: Springer Publishing Company.
- United Nations Development Programme. 2016. *Human Development Report 2016: Human Development for Everyone* [online]. New York: United Nations Development Programme [cit. 15. 4. 2018]. Dostupné z: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2016_human_development_report.pdf.
- Van Houtte, M. 2004. „Why Boys Achieve Less at School than Girls: The Difference Between Boys' and Girls' Academic Culture." *Educational Studies* 30 (2): 159–173, <https://dx.doi.org/10.1080/0305569032000159804>.

Příloha

Tabulka P1. Deskriptivní statistiky proměnných použitých v analýze (patnáctiletí žáci v ČR v roce 2012, N = 4 987)

	V celkovém vzorku	Mezi koresidujícími
Koresidence s prarodiči		
necoresidující	84,3 %	0 %
koresidující	15,7 %	100 %
Typ rodiny		
úplná rodina	82,0 %	82,5 %
neúplná rodina	18,0 %	17,5 %
Pohlaví		
chlapci	48,9 %	48,6 %
dívky	51,1 %	51,4 %
Sourozenci		
ano	80,8 %	82,6 %
ne	19,3 %	17,4 %
Nejvyšší vzdělání vzdelanějšího z rodičů		
bez maturity	16,2 %	19,1 %
s maturitou	52,3 %	55,1 %
vysokoškolské	31,5 %	25,8 %
HISEI (průměr)	50,5	47,9
Materiální zabezpečení		
0	2,1 %	2,7 %
1	14,0 %	14,2 %
2	39,2 %	42,1 %
3	44,8 %	41,1 %
N	4 987	782

Situace absolventů v podmínkách postmasového vysokoškolského vzdělávání: Stále jen reprodukce elit?*

JAN KOHOUTEK, VÍTĚZSLAV LOUNEK,
MICHAELA ŠMÍDOVÁ,
JANA KOREČKOVÁ**

Centrum pro studium vysokého školství, Praha

The Status of Graduates in Post-Mass Higher Education: Are We Still Just Reproducing Elites?

Abstract: The article examines the influence of the social status of university graduates in the Czech Republic on their situation in post-mass higher education. More specifically, it tests the validity of hypotheses concerning the impact of family background, income level, reselection of the field of study, and the extent of saturation of prestigious fields (medicine, law) with individuals from elite backgrounds by applying the socio-economic status (SES) concept and the theory of maximally maintained inequality. The hypotheses are tested on the Graduate 2018 survey dataset. The research results confirm the persistent importance of parents' education on graduates' SES. The income security of graduates affects their life satisfaction to a certain degree but has no effect on the reselection of their field of study. The results also show the above-average saturation of medical and legal disciplines by graduates with elite status.

Keywords: higher education, graduate, socio-economic status, inequality, elites

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 1: 47–73

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.002>

Úvod

Význam vysokoškolského vzdělávání pro rozvoj společnosti v ČR je zřídka kdy rozporován. Zároveň je však dokázáno, že český vzdělávací systém je výrazně selektivní a stratifikovaný [Matějů, Straková 2005; Matějů, Řeháková, Simonová 2007; Straková 2009]. Výrazná stratifikace se promítá i do podoby tranzice mezi střední a vysokou školou, jež tradičně zvýhodňuje jednotlivce s vyšším socio-ekonomickým zázemím a v důsledku tak přispívá k nerovnosti vzdělávacích šan-

* Článek byl podpořen finančními prostředky v rámci výzvy MŠMT, č. j. MSMT-41376/2018-1.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jan Kohoutek, Ph.D., Centrum pro studium vysokého školství, Jankovcova 933/63, 170 00, Praha 7, e-mail: kohoutek@cvs.cz.

cí. Tématem rovnosti a spravedlnosti přístupu ke vzdělání v ČR, včetně tranzice mezi středoškolským a vysokoškolským vzděláním, se zabývá řada odborných studií [Matějů, Straková 2006; Matějů, Straková, Veselý 2010; Katrňák, Simonová 2011; Simonová, Soukup 2015]. Opak co do existence odborné literatury však platí pro zkoumání vlivu společenského zázemí na situaci absolventa po úspěšném ukončení vysokoškolského studia.

Absolvování vysokoškolského studia je obecně spojováno jak s osobními (pracovní výdělek, prestiž), tak s celospolečenskými benefity (inovace, vyšší přidaná hodnota práce) [Humburg, van der Velden, Verhagen 2013]. Dle dostupných empirických zjištění (REFLEX) jsou absolventi českých vysokých škol obecně spíše spokojeni s kvalitou výuky, výběrem studovaného oboru a možnostmi pracovního uplatnění, byť s limitacemi v praktické přípravě a zejména v rozvoji vybraných specifických dovedností (např. podnikání) [Koucký, Ryška, Zelenka 2014]. Přes tato zjištění však dosud nevíme, do jaké míry se uvedená spokojenost odvíjí od společenského statusu jednotlivce a zda případné uspokojení poptávky ze strany jednotlivců s elitním sociálním statutem včetně finančních zdrojů vede k narovnání podmínek participace na vysokoškolském vzdělání. Na tuto „bílá místa“ českého vysokoškolského výzkumu cílí náš text. Jeho záměrem je testovat platnost hypotéz o vlivu socioekonomického statusu jednotlivce na jeho situaci *po* absolvování vysoké školy v podmínkách postmasového vysokoškolského vzdělávání.

Po krátkém úvodu do problematiky následuje vymezení teoretických východisek, jsou formulovány hypotézy a popsána metodologie výzkumu. Poté jsou uvedena hlavní empirická zjištění, která jsou v relaci na formulované hypotézy podrobněji analyzována v diskusní části. Na závěr je proveden souhrn nejvýznamnějších zjištění a jsou vyvozeny implikace včetně těch, jež mohou orientovat další výzkum řešené problematiky.

Teoretická východiska: Socioekonomický status a maximálně udržovaná nerovnost

Vymezení

Pro výzkum vzdělanostních nerovností se nabízí řada relevantních teoretických přístupů [Greger 2006; Veselý, Matějů 2010], z nichž jsou v této stati aplikovány dva – socioekonomický status a teorie maximálně udržované nerovnosti. Socioekonomický status (SES), související s pojmy sociální třída, resp. sociální, ekonomický či kulturní kapitál [Bourdieu 1986; Veselý 2010], je jedním z nejčastěji aplikovaných konceptů ve výzkumu vzdělávání [Sirin 2005]. V obecné rovině se koncept SES vztahuje k míře přístupu (rodiny) jednotlivce k entitám, respektive kontroly nad entitami, jakými jsou bohatství, prestiž a společenská pozice [Muel-ler, Parcel 1981].

K měření SES je využívána řada indikátorů týkající se ekonomického, kulturního, materiálního či sociálního zázemí jedince [Entwisle, Astone 1994; Sirin

2005], z nichž zásadní a nejdůležitější jsou *finanční situace (příjem) rodiny, vzdělání rodičů a jejich zaměstnanecký status* [Hauser 1994; Sirin 2005]¹. Rodičovský příjem reflektuje množství ekonomických zdrojů dostupných jedinci, zatímco dosažené vzdělání rodičů ovlivňuje dostupnost a intenzitu kulturně vzdělávacího obsahu a relevantních podnětů, jichž se danému jedinci dostává. Rodičovský zaměstnanecký status pak indikuje postavení rodiny jednotlivce ve společnosti včetně společenské prestiže a možností participace ve společenských sítích [Sirin 2005]. Tyto tři indikátory jsou využívány ve výzkumu vlivu SES na dosažené vzdělání zahrnující též úroveň terciárního, respektive vysokoškolského vzdělávání [McMillan, Western 2000]. Relevantní studie přitom dokládají znevýhodnění v přístupu, dosažených studijních výsledcích, integraci v kolektivu či studijní úspěšnosti ve vysokoškolském vzdělávání v případě aplikantů/studentů z rodin s nízkým SES [Rubin et al. 2014; James 2001; Maras 2007; Rubin 2012].

Na rozdíl od elitní společenské třídy tedy vykazuje uchazeč z rodiny nedisponující dostatečným SES obvykle nižší šanci na dosažení vyššího stupně vzdělání, jež v obecném měřítku zajišťuje vyšší příjem a životní spokojenost [Checchi 2006], a to též v mezinárodním srovnání [Schmidt et al. 2015]. V přístupu ke vzdělávání je tedy SES, podobně jako sociální, ekonomický či kulturní kapitál, významným determinantem míry úspěchu, přičemž udržování sociálně-ekonomických privilegií se realizuje též na úrovni postsekundárního vzdělávání [Sirin 2005; Matějů, Řeháková, Simonová 2007]. Socioekonomický status je tak významným faktorem sociální stratifikace s ohledem na přístup k vysokoškolskému vzdělání [Rubin et al. 2014; srov. Matějů, Řeháková, Simonová 2007; Konečný Basl, Mysliveček 2010], ačkoli na tomto stupni tranzice (střední–vysoká škola) se faktor socioekonomického zázemí jeví již jako „zředěný“ oproti přechodu mezi základní a střední školou [Simonová, Soukup 2009: 940].

Participace na vysokoškolském vzdělávání, považovaná za významnou pro životní uplatnění včetně výše výdělku, doznala významných změn v souvislosti s potřebami společnosti znalostí. Zvyšující se důraz na výzkum, inovace, služby a produkty s vysokou přidanou hodnotou napomohl ke kvantitativní expanzi přístupu k vysokoškolskému vzdělávání od elitního (méně než 15 % příslušné kohorty) přes masové (do 50 %) až po univerzální (více než 50 %) [Trow 1974 cit. in Veselý, Matějů 2010]. Při přechodu k univerzálnímu modelu vysokoškolského vzdělání je kladen důraz na otevřenost a vyrovnávání šancí dle sociálního, etnického a kulturního zázemí. To však neznamená, že univerzální model participace skutečně zajišťuje snížení nerovností dle sociálního statusu uchazeče/studenta [Katrňák 2009; Veselý, Matějů 2010]. Dle teorie *maximálně udržované nerovnosti* (MMI) totiž toto zvýšení participace při expanzi počtu studujících nenastává samo od sebe [Raftery, Hout 1993]. Jak uvádí Katrňák,

¹ Jako čtvrtý hlavní indikátor se někdy uvádí materiální vlastnictví (majetek) rodiny [Rubin et al. 2014].

dle „... teorie MMI samotný růst podílu studujících ještě nemusí vést ke snížení šancí na vzdělání podle sociálního původu. Je-li vzrůstající podíl studujících stejný vzhledem ke všem sociálním třídám, relativní šance na dosažení stejného vzdělání se mezi nimi v čase nemění [...]. Nerovné šance na vzdělání se sníží až tehdy, kdy je počet studujících z nejvyšších sociálních tříd kompletní (téměř všichni potomci z těchto tříd dosahují těch nejvyšších stupňů vzdělání) a ve vzdělávacích stupních je stále volná kapacita.“ [Katrňák 2009: 1034–1036]

Jádrem teorie MMI je tedy tvrzení, že k redukci nerovností v přístupu k vysokoškolskému vzdělání dochází v případě kvantitativní expanze systému generující volné studijní kapacity, při které je však zároveň naplněna poptávka nejvyšších sociálních tříd. Samotné snížení nerovností v participaci na univerzálním vysokoškolském vzdělávání tedy dle teorie MMI nastane jen tehdy, pokud je saturována poptávka elitních uchazečů, celková míra participace roste (nebo zůstává konstantní) a ekonomika trhu práce upřednostňuje zaměstnání s vyšší prestiží, generující vyšší přidanou hodnotu [Simonová, Katrňák 2008].

Socioekonomický status a maximálně udržovaná nerovnost v přístupu k vysokoškolskému vzdělávání v ČR

Česká republika patří k zemím s výrazným vlivem socioekonomického statusu jednotlivce na možnosti jeho vzdělávání. Český vzdělávací systém je v domácím a zahraničním výzkumu opakovaně identifikován jako výrazně selektivní a stratifikovaný [Matějů, Straková 2003; Greger 2006]. Důvodem pro tento fakt je zejména existence a vyhledávání víceletých gymnázií jakožto „instituce garantující výchovu kvalitní elity“ [Matějů, Straková 2006] s významným předpokladem budoucího vzdělání na vysoké škole. Víceletá gymnázia, znovuzavedená do českého vzdělávacího systému po roce 1989, tak představují typ studia typicky vedoucí k participaci na vysokoškolském vzdělávání; na jednu stranu vyhledávaný rodiči uchazečů (i z důvodu společensky vysokého mínění o kvalitě víceletých gymnázií před druhou světovou válkou) [Sucháček 2014: 144], na druhou stranu kritizovaný jako systémově-elitní prvek posilující selektivitu a stratifikaci vzdělávání dle socioekonomického statusu [Greger, Holubová 2010; Matějů, Straková 2003; Straková 2010]. Do jisté míry je možno uvedené konstatování vztáhnout i na čtyřletá gymnázia [Münich, Mysliveček 2006; Simonová, Soukup 2015]. Studenti čtyřletých a víceletých gymnázií pak vykazují mnohem vyšší míru aspirace na získání vysokoškolského vzdělání [Burdová, Matějů, Procházková 2003]. Přechody na (víceleté) gymnázium a následně ze střední na vysokou školu se tak po roce 1989 postupně staly nejkritičtějším momentem vzdělávací dráhy mladých lidí [Matějů, Řeháková, Simonová 2007]. V souladu s konceptem SES významný determinant úspěchu v těchto „kritických momentech“ představuje sociální status rodiny ve smyslu vysokoškolského vzdělání rodičů jednotlivce-uchazeče [Matějů, Procházková, Burdová 2006].

Zaměříme-li se na vysokoškolský sektor v ČR, po roce 1989 došlo k jeho postupné kvantitativní expanzi. Během tří dekád se počet vysokoškolských studentů téměř zčtyřnásobil z 115 000 v roce 1991 na 396 000 v roce 2010, přičemž hranice univerzálního přístupu byla překročena nejpozději v roce 2007 [Prudký, Pabian, Šima 2010: 17]. Od roku 2010 do současnosti pak dochází k poklesu počtu studentů na hodnotu kolem 300 000. Tento trend se odrazil v počtech absolventů vysokých škol, jež dosáhly 18 360 v roce 1991, 88 000 v roce 2010 a 72 000 v roce 2017, přičemž podíl 19–23letých v populaci ČR poklesl z 6,5 % (2010) na současných 4,5 % (2018). S ohledem na socioekonomický status byla populace českých studentů na vstupu do vysokoškolského vzdělávání počátkem 21. století (dle empirických dat z roku 2004) výrazně vychýlena k jedincům s vyšším socioekonomickým statutem [Basl 2006]. Saturaci poptávky studentů z vyšších vrstev dle teorie MMI po roce 1989 se nepodařilo jednoznačně prokázat [Simonová, Soukup 2009: 939], je však konstatován rostoucí vliv socioekonomického původu na dosažené vzdělání do roku 2003 a jeho slábnutí v letech 2004–2009 [Katrňák, Simonová 2011: 239].

Tato zjištění se vztahují k tranzici mezi středním a vysokým školstvím. O tom, jak socioekonomický status jednotlivce ovlivňuje jeho situaci *po absolvování vysokoškolského studia*, není v ČR dosud k dispozici relevantní empirická evidence, byť kvantitativně došlo k nárůstu srovnatelnému s počty studentů. To navzdory klíčové úloze vysokoškolské kvalifikace pro ekonomický výdělek jednotlivce a jeho přínosu celé společnosti [Veselý, Matějů 2010; OECD 2009]. Šetření absolventů vysokých škol Reflex, provedená v letech 2006, 2010 a 2013, s konceptem SES ani s teorií MMI nepracují. Jak již bylo uvedeno, cílem této stati je tedy analyzovat situaci českých absolventů s ohledem na jejich SES za podmínek univerzálního vysokoškolského vzdělání a při reflexi míry saturace prestižních oborů (lékařství, právo) absolventy z řad elit (dle postulátů teorie MMI). Za tímto účelem byla využita data z šetření Absolvent 2018, zahrnujícího 20 986 respondentů.

Indikace a hypotézy

K měření socioekonomického statusu je k dispozici množství různorodých indikátorů [Rubin 2012; Rubin et al. 2014; srov. Šafr, Sedláčková 2006]. Vzhledem k tomu, že dotazník projektu Absolvent 2018 nebyl primárně navržen pro měření SES, obsahuje datový soubor pouze vybrané ukazatele relevantní pro tuto problematiku². Z nich jsou v této studii použity následující indikátory (podrobněji Tabulka P3 v příloze):

² Např. OECD užívá PISA Index ekonomického, sociálního a kulturního statusu (ESCS), jenž kromě nám dostupných informací o vzdělání rodičů a ekonomickém zabezpečení rodiny zohledňuje též Mezinárodní index socioekonomického statusu povolání (ISEI), dostupnost vzdělávacích zdrojů (např. knih) v domácnosti a přístup ke zdrojům „klasické“ kultury v době, kdy respondent žil s rodiči [OECD 2018: 35].

- Nejvyšší dosažené vzdělání otce nebo matky (či pěstounů) – proměnná standardně měřená na ordinální škále se čtyřmi úrovněmi: základní vzdělání; vyučení / střední škola bez maturity; maturitní vzdělání; vysokoškolské vzdělání.
- Ekonomické zabezpečení rodiny v době, kdy absolvent/ka studoval/a první ročník svého studijního programu – ordinální proměnná na škále od 1 (velmi dobré) do 5 (vůbec ne dobré).
- Typ povolání otce a matky dle klasifikace zaměstnání CZ-ISCO.
- Typ středoškolského vzdělání (studium gymnázia) – původně nominální proměnná byla rekódována na dichotomické rozlišení studentů gymnázií (čtyřletých i víceletých) a zbývajících typů středních škol. Gymnázia systematicky připravují své žáky na studium na vysoké škole poskytováním obsáhlejšího akademického vzdělání [Simonová, Soukup 2009: 940] a mohou se tak od ostatních typů středních škol výrazně odlišovat mírou poskytovaného SES.

Mezi další použité proměnné se řadí:

- Celkový průměrný hrubý měsíční příjem včetně odměn a přesčasů z hlavního zaměstnání i ze všech případných ostatních výdělečných činností – ačkoli je příjem svou podstatou proměnná kardinální, z praktických důvodů bývá v dotaznících kategorizován. V používaném datovém souboru obsahuje sedmnáct kategorií, kde nejnižší zastupuje příjem do 5 000 Kč, nejvyšší pak 100 000 Kč a výše.
- Celková spokojenost při zvážení všech okolností – ordinální proměnná na škále od 0 (velmi nespokojený/nespokojená) do 10 (velmi spokojený/spokojená).
- Hypotetické opakování studia (pokud by absolventi měli opětovně svobodně volit, vybrali by si znovu stejný studijní program na stejné škole a fakultě?) – původně nominální proměnná; pakliže respondenti odpovídali „ne“, vybírali kombinaci odlišného či stejného programu – fakulty – školy. Pro účely analýzy byla proměnná redukována na dichotomickou (hodnoty ano/ne).

V souladu se zvolenými teoretickými východisky a indikátory formulujeme čtyři hypotézy. Vzhledem k určitému vlivu SES na vstupu do vysokoškolského systému při jejich formulaci vycházíme z předpokladu, že tento vliv bude stále patrný i na výstupu, tedy po absolvování vysokoškolského studia. K tomuto předpokladu přispívá i fakt setrvačnosti vlivu sociálních charakteristik na vysokoškolské vzdělávání v ČR, a to jak v období socialismu, tak následně po rozpadu federace a vzniku České republiky [Matějů, Peschar 1990; Matějů 1993; Simonová 2006]. V odborné literatuře je specificky řešen vliv sociálního kapitálu na výši příjmů vysokoškolského absolventa [GradStats 2018]. Naše první hypotéza (H1) se tak vztahuje k vlivu socioekonomického statusu rodinného zázemí absolventa (vzdělání rodičů, finanční situace rodiny) na jeho příjem po vystudování vysoké školy. V literatuře je dále diskutována též míra životní spokojenosti absolventa včetně opětovné volby studia [Mora, García-Aracil, Vila 2007; García-Aracil 2009], jež opět zasluhuje teoreticky podloženou empirickou reflexi. Naše druhá hypoté-

za (H2) tak zkoumá životní spokojenost absolventa s ohledem na jeho finanční zabezpečení (výši výdělků), zatímco třetí hypotéza (H3) ověřuje vztah finančního zabezpečení absolventa a míru jeho spokojenosti se studiem (deklarovaná ochota hypoteticky opakovat vystudovaný program).

Čtvrtá hypotéza (H4) pak cílí na ověření míry saturace sektorové kapacity ve studijních oborech (lékařství, právo), které jsou dlouhodobě považovány za prestižní a které po absolvování typicky vedou k prestižnímu pracovnímu uplatnění (lékař, soudce) (viz šetření „Prestiž povolání“ [CVVM 2019]; hodnoty ISEI indexu současné práce absolventů [Koucký, Ryška, Zelenka 2014: 124])³. S ohledem na dosavadní výzkumná zjištění o vlivu rodinného zázemí by tyto prestižní lékařské a právní obory měly být, za situace univerzálního přístupu, obsazeny a absolvovány zejména jednotlivci s vysokým socioekonomickým statutem. Takto zjištěná míra oborové saturace pak napomůže objasnit za prvé to, do jaké míry je pokryta poptávka po vysokoškolském vzdělání ze strany socioekonomických elit, a za druhé, zdali je tak dle předpokladů teorie MMI splněna podmínka redukce nerovností dle socioekonomického statusu jednotlivce.

Jednotlivé hypotézy formulujeme následovně:

- H1: Vyšší socioekonomické zabezpečení rodiny absolventa – tj. *ekonomické zabezpečení rodiny a nejvyšší dosažené vzdělání otce nebo matky* – je spjato s vyššími finančními příjmy absolventa.
- H2: Vyšší finanční zabezpečení absolventa napomáhá k vyšší životní spokojenosti.
- H3: Lépe finančně zabezpečení absolventi by byli spíše ochotni zvolit si znovu stejný studijní program, pokud by měli studium hypoteticky opakovat.
- H4: Socioekonomické zázemí absolventů – tj. *ekonomické zabezpečení rodiny, nejvyšší dosažené vzdělání otce/matky, typ povolání rodičů, typ absolvované střední školy absolventa* – se liší mezi oborovými skupinami, a to tak, že obory považované za prestižní (právo a lékařství, zdravotnictví a farmacie⁴) zahrnují vysoký podíl absolventů s vysokým socioekonomickým statutem.

Celkově se formulací Hypotéz 1–3 snažíme o získání prvotní evidence o tom, zda absolvování vysokoškolského vzdělání v univerzální fázi je samo o sobě tak významné, že redukuje význam socioekonomického statusu jednotlivce-absolventa. Dále pomocí Hypotézy 4 zjišťujeme, zda absolvování prestižních oborových skupin (lékařství, právo) zejména jedinci s vysokým socioekonomickým statutem poukazuje na saturaci poptávky po vysokoškolském vzdělání ze strany elit.

³ Dle šetření CVVM jsou povolání s nevyšší prestiží lékař, vědec, zdravotní sestra, učitel SŠ/VŠ a soudce, přičemž toto pořadí se dlouhodobě nemění.

⁴ Skupina oborů bude dále v textu označována pouze jako lékařství. Skupinami oborů se rozumí kategorie podle Klasifikace kmenových oborů vzdělání (KKOV).

Data a metodologie

O spjatosti rodinného zázemí s dosahovanou kvalitou základního a středního vzdělání v České republice pojednává široká paleta odborné literatury, zato nerovnosti s ohledem na socioekonomický status, projevující se i v době po dosažení vysokoškolského vzdělání, nebyly u nás dosud podrobněji popsány do potřebné hloubky a s užitím reprezentativního datového souboru. Pro účely této studie byla využita data pocházející ze Šetření uplatnění absolventů vysokých škol (dále jen Absolvent 2018)⁵, jehož se účastnilo 20 986 bývalých studentů, kteří v období let 2014–2017 úspěšně dokončili bakalářský, magisterský nebo doktorský stupeň vzdělání na české vysoké škole. Oslovená populace na 37 vysokých školách představovala celkem cca 85 % populace absolventů v definovaném období. V příloze je prezentována Tabulka P1, v níž jsou k dispozici přibližné poměry mezi daty z šetření Absolvent 2018 a populací studentů v období let 2014–2017. Data byla zvážena podle údajů (pohlaví, typy a formy studia, apod.) reprezentujících jednotlivé vysoké školy.

Respondenti zodpovídali otázky týkající se pracovní situace, názoru na přínos i nedostatky vysokoškolského studia či nabytých odborných a přenositelných kompetencí. Zdrojem informací pro výzkum vlivu socioekonomického statusu v terciárním vzdělávání jsou otázky týkající se socioekonomického původu respondentů.

Podstatným rysem projektu Absolvent 2018 bylo oslovení všech absolventů z relevantního období, jejichž elektronické adresy byly školám, které absolvovali, dostupné. Z hlediska užití metodologie je tak nutné považovat šetření za cen-zovní, a to přesto, že vzhledem k míře návratnosti činící 16,3 % zůstává většina cílové populace nezastoupena.⁶ Fakt, že se nejedná o žádnou z forem náhodného výběru, předurčuje okruh možných způsobů analýzy – především je vyloučeno užití statistické indukce, tj. testů statistické významnosti, intervalů spolehlivosti apod., jež jsou založeny na přítomnosti náhodné výběrové chyby a odhadu její velikosti [Soukup, Rabušic 2007: 382–383]. U jednotlivých hypotéz se tedy musíme spoléhat na ukazatele věcné významnosti (*effect sizes*).

Pro analýzu jsme na úrovni studijních programů definovali následující skupiny: medicínské obory, právnické obory a ostatní obory (viz Tabulka P2 v příloze). Do analyzovaných skupin byli zařazeni pouze absolventi lékařských oborů (medicína a farmacie, a nikoliv např. zdravotní sestry), analogicky jsme postupo-

⁵ Projekt Absolvent 2018 zahrnuje reprezentativní šetření absolventů 37 českých vysokých škol, jehož účelem je zmapování počátků pracovních drah respondentů. Obsah navazuje na tři předchozí šetření REFLEX 2006, 2010 a 2013. Projekt pro Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy zpracovalo Centrum pro studium vysokého školství, v. v. i., a Středisko vzdělávací politiky při Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy.

⁶ Míra návratnosti je kalkulována na základě reálného počtu oslovených absolventů, tj. skutečně oslovení absolventi.

vali u právnických oborů.⁷ Pro naši analýzu nemá význam oddělovat bakalářské, magisterské a doktorské programy. Obecně totiž platí tři základní premisy, které toto naše rozhodnutí posilují: míra propustnosti mezi bakalářskými a magisterskými studijními programy je velmi vysoká (80 %), velká část studijních programů v těchto dvou oblastech je i v současnosti de facto realizována jako tzv. dlouhé magisterské, v nichž je standardní doba studia 5 + 1 rok, a konečně, podíl absolventů doktorských studijních programů je velmi nízký, v populaci absolventů jde o 2,8 % kumulativně za roky 2014 až 2017 (výpočet podle statistik MŠMT).

Výzkumná zjištění

V první hypotéze (H1) je pozornost věnována závislosti výše současných příjmů na socioekonomickém zabezpečení jedince. Analýza příjmů získaných z dotazníkových šetření má tradičně nevýhodu v tom, že respondenti tuto informaci v mnoha případech vnímají jako citlivou. Příjmy tedy vykazují poměrně vysoký podíl odmítnutí odpovědi – v případě souboru Absolvent 2018 jde o 25 %. U prvních tří nezávislých proměnných (vzdělání otce a matky a ekonomická situace rodiny v době studia) užíváme vzhledem k ordinální povaze závisle proměnné bezrozměrný asymetrický ukazatel Somersovo delta⁸. Výsledky zobrazuje Tabulka 1.

Vzdělání obou rodičů má v tomto vztahu téměř totožný vliv. Ačkoli se spočtené hodnoty samy o sobě nejeví příliš vysoké, je nutné uvažovat o síle vztahu v kontextu zkoumané populace. Absolventi vysokých škol již prošli téměř všemi stádii univerzálního, leč stále poměrně náročného vzdělávacího systému. S každým úspěšně zakončeným stupněm se počet lidí pokračujících ve studiu dále logicky snižuje. Zároveň s přibývajícím věkem jedince roste poměr osobních rozhodnutí a životních podmínek, jež provádí a formuje sám vůči těm, jež byly vytvořeny rodiči v dětství, tedy v době jeho nižší osobní a společenské autonomie. Závislou proměnnou tedy sledujeme u lidí, kteří prošli všemi „filtry“. I přes toto teoretické oslabení je vliv vzdělání rodičů v dospělosti stále patrný.

Dalším podstatným statusovým měřítkem je typ vystudované střední školy, přičemž průměrně nejvíce dle předpokladů přispívá k výši příjmů absolventů gymnázií, jejichž úkolem je studenty systematicky připravovat na studium na vysokých školách a následnou vědeckou či jinou odbornou činnost. Pro ověření velikosti rozdílu v rozložení hrubých příjmů absolventů gymnázií, kteří tvoří 52 % souboru, a ostatních typů středních škol (viz Graf 1) užíváme Cliffovo delta, jež má v tomto případě hodnotu 0,13, což je z praktického hlediska velmi malý

⁷ Konkrétně s těmito kódy B6804, M6805, P6801, P6810, které označují studijní programy v případě lékařských oborů, a kódy M5103, M5111, M5133 pro právnícké obory.

⁸ Somersovo delta je alternativou korelačních koeficientů pro ordinální proměnné. Jedná se o asymetrický ukazatel, tzn. stanovuje, která ze dvou proměnných je považována za nezávislou.

Tabulka 1. Závislost příjmů absolventa na socioekonomickém zabezpečení

	Somersovo d
Vzdělání otce (pěstouna)	0,18
Vzdělání matky (pěstounky)	0,17
Zabezpečení rodiny	0,04

efekt⁹. Ačkoli je studium gymnázia podstatným determinantem přechodu na vysokou školu (a s ním spjatých vyšších šancí na dosažení vysokého socioekonomického statusu), samo o sobě se v celé populaci absolventů vysokých škol nejvíce jako zásadní pro výši příjmů. Výraznější rozdíly lze nicméně spatřit u krajních kategorií – gymnazisté mají zhruba dvojnásobně vyšší procentuální zastoupení absolventů s příjmy nad 75 000 Kč. Jak bude ukázáno níže ve výsledcích čtvrté hypotézy, efekt gymnázia je v tomto ohledu důležitý skrze nasměrování studijní dráhy pro subpopulaci studentů, jež si vybírá obory považované za prestižní a lépe placené.

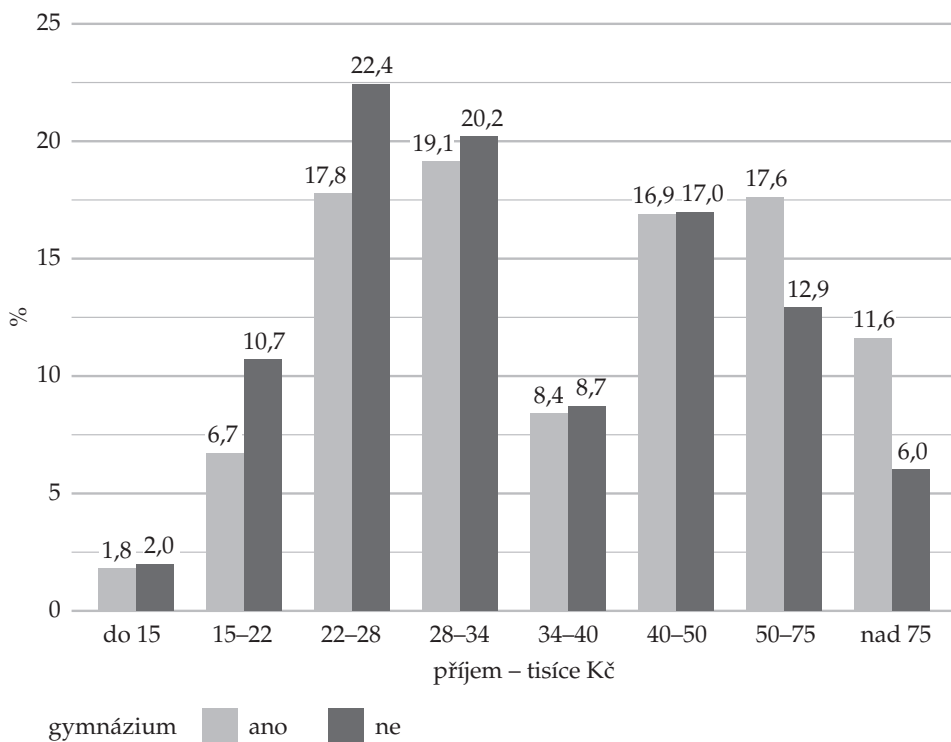
Podstatou druhé hypotézy (H2) je teoretický předpoklad pozitivní asociace hrubého měsíčního příjmu s deklarovanou celkovou životní spokojeností. Poznamenejme, že životní spokojenost absolventů je obecně poměrně vysoká – rozložení hodnocení je výrazně zešikmené zleva, průměrná hodnota na desetibodové škále činí 7,4; mediánová hodnota je 8. Průměry jednotlivých skupin představuje Graf 2.

Z grafu je patrný mírný vzrůstající trend míry spokojenosti směrem k respondentům s vyššími příjmy. Zde je však nutné upozornit na spornou validitu údajů z původních nejnižších kategorií příjmu (jež byly sdruženy do jedné kategorie), neboť tato částka je kvůli výši životních nákladů nerealisticky nízká a je nejspíše kompenzována jinými prostředky. Celkový trend zachycuje Somersovo delta, jež má pro sledovaný vztah hodnotu 0,11, což značí sice pozitivní, avšak velmi slabou asociaci. Tento vztah je v souladu s poznatky mezinárodní studie závislosti životní spokojenosti na příjmech v obecné populaci [Jebb et al. 2018], která mimo jiné poukazuje na existenci bodu saturace spokojenosti, tedy takové výše výdělků, nad níž se již průměrná míra spokojenosti nezvyšuje¹⁰.

⁹ Cliffovo delta je neparametrický ukazatel, který vyjadřuje rozdíl v rozložení ordinální proměnné mezi dvěma skupinami. Přesněji vyjadřuje, jak často jsou hodnoty první skupiny vyšší než hodnoty druhé skupiny. Nabývá hodnot od -1 do 1, přičemž tyto krajní hodnoty vyjadřují stav, v němž se distribuce obou skupin vůbec nepřekrývají. Pro srovnání se známějšími ukazateli, Cohenovo d o velikosti 0,2 (dle konvencí malá věcná významnost) pro normální rozdělení je ekvivalentní Cliffovu delta o velikosti 0,147 [Romano et al. 2006: 11–14].

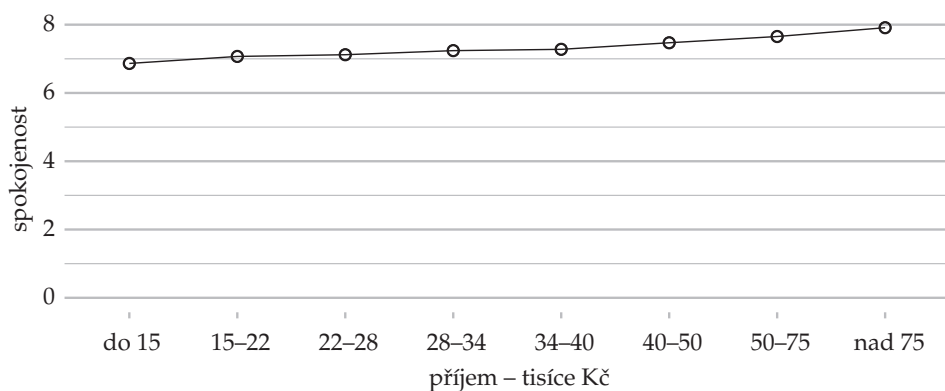
¹⁰ Odhadovaný průměrný bod saturace pro střední a východní Evropu je v přepočtu okolo 85 000 Kč měsíčně – proto lze předpokládat, že sledovaný růst by se při podrobnějším dělení nejvyšší příjmové kategorie (nad 75 000 Kč) zastavil.

Graf 1. Typ střední školy a současné hrubé příjmy absolventů

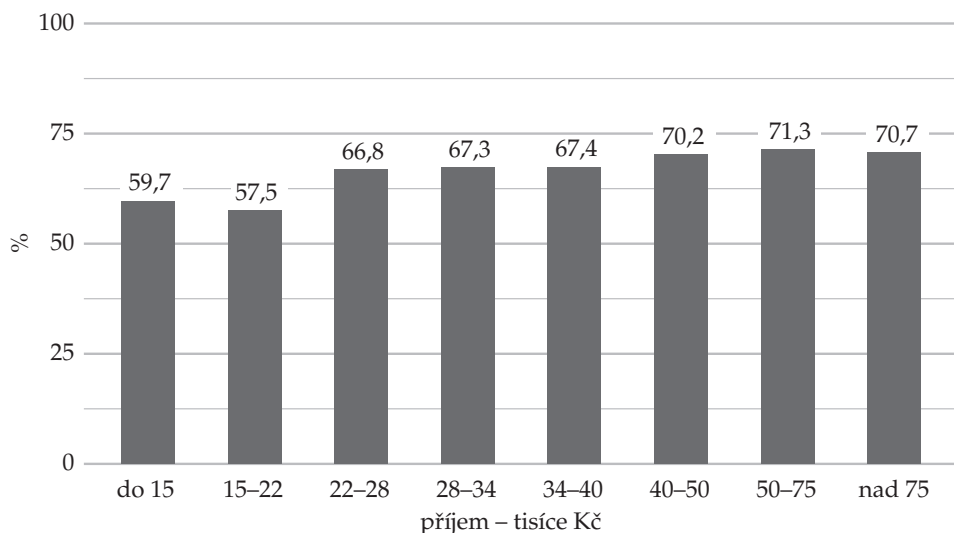
Poznámka: n = 14 676.

Graf 2. Životní spokojenost dle současných hrubých příjmů

Poznámka: n = 13 728.

Graf 3. Ochota opakovat totéž studium a současné hrubé příjmy absolventů

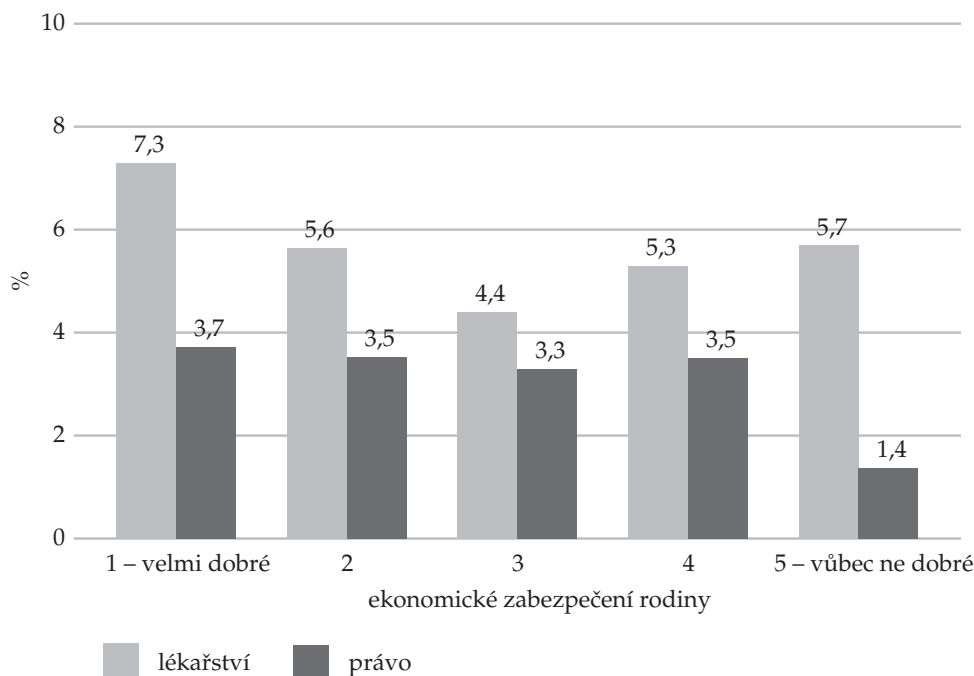
Poznámka: n = 14 676.

Předpokladem třetí hypotézy (H3) je vliv výše výdělku na to, zda by se absolventi při hypotetickém novém výběru vysokoškolského studia zachovali stejně. Více než dvě třetiny (68 %) respondentů by si znovu vybraly přesně ten samý obor na téže fakultě i škole. Zbývající respondenti by pak změnili alespoň jeden aspekt – např. by studovali jiný studijní program na téže fakultě (7 %) nebo na téže škole, ale jiné fakultě (7 %), rozhodli by se pro zásadní změnu a zvolili by zcela jiný obor na jiné škole (11 %) apod.

Jak vyplývá z Grafu 3, hypotetická volba téhož studia má s většinou příjmových skupin zanedbatelnou souvislost. Výjimku tvoří svým propadem ochoty nejnižší kategorie. Poměr šancí na opakování volby je nejvyšší mezi kategorií 15 000–22 000 Kč a 50 000–75 000 Kč, a to 1,67. Z pohledu nízkopříjmových skupin se nenaplnuje společenský příslib přínosu vysokoškolského vzdělání, k němuž má náležet mimo jiné i vertikální sociální mobilita. Pro absolutní většinu (absolventy s příjmy nad 22 000 Kč) je nicméně věcná významnost zanedbatelná.

Na rozdíl od předchozích hypotéz se ve čtvrté hypotéze (H4) zabýváme ukazateli vztahenými výhradně k období před dokončením vysoké školy. Mezi potenciální determinanty volby některého ze dvou vybraných prestižních oborů jsou řazeny ekonomické zabezpečení rodiny v době, kdy absolventi studovali první ročník studia, nejvyšší dosažené vzdělání rodičů¹¹, typ pracovní pozice rodičů a studium gymnázia.

¹¹ Pro snazší interpretaci bylo vzdělání otce a matky sloučeno a zůstal pouze nejvyšší stupeň.

Graf 4. Podíl absolventů prestižních oborů dle ekonomického zabezpečení rodiny

Poznámka: n (lékařství) = 780; n (právo) = 498.

Vztah ekonomického zabezpečení rodiny a studia prestižních oborů, vyobrazený v Grafu 4, se nevyznačuje jednoznačným lineárním trendem. Podíl lékařů je sice nejvyšší v nejlépe zajištěných rodinách a klesá směrem k rodinám průměrným, pak ale opět s horším zabezpečením zpět narůstá. V případě absolventů práv vztah prakticky neexistuje kromě obecně málo početné nejnižší kategorie. Kvůli nízkému přínosu není důvod dále zahrnovat ekonomické zajištění rodiny mezi relevantní proměnné. Poznamenejme, že tento subjektivní ukazatel se při zběžném vztážením i k dalším proměnným (zde nepublikováno) ukazuje jako obecně nespolehlivý.

Právníci tvoří v datovém souboru celkem 3 %, lékaři pak 4 %¹². Již předběžný pohled na zastoupení gymnazistů v jednotlivých oborových skupinách je do značné míry indikativní – zatímco 86 % absolventů práv a 94 % absolventů lékařských

¹² Podíl absolventů obou sledovaných prestižních oborů je v celém šetření velmi nízký, což odrazuje od aplikace multinomické logistické regrese. Ačkoli studenti práv a lékařství sestávají v absolutní většině z absolventů gymnázií, opačný vztah podmíněné pravděpodobnosti není determinující téměř vůbec – z absolventů gymnázií vystuduje práva cca

profesí v souboru studovalo gymnázium, u všech zbývajících oborů je průměrné zastoupení gymnazistů necelých 48 %. Absolventi gymnázií mají v základu téměř sedminásobně vyšší šanci na to, že vystudují práva, než absolventi jiných typů středních škol, v případě lékařů jde pak dokonce o téměř patnáctinásobek.

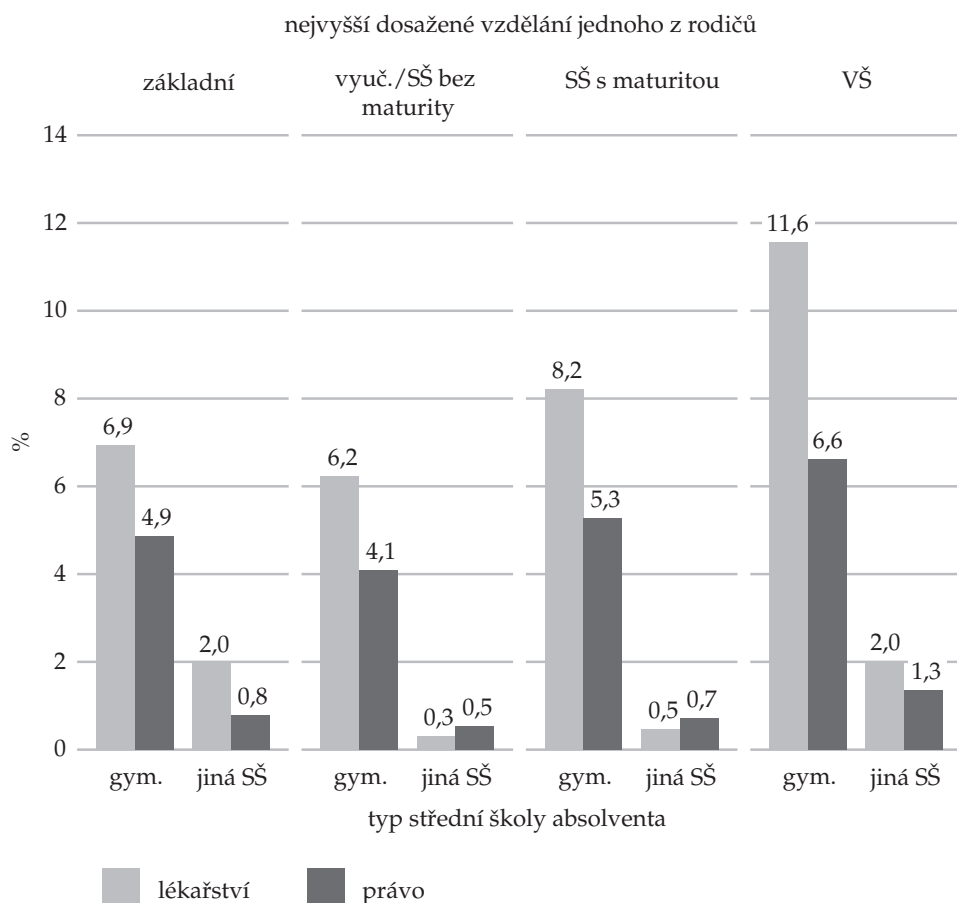
Vzhledem k převažující míře reprodukce vzdělanostních nerovností v České republice je nutné posuzovat vliv studia gymnázia a nejvyššího dosaženého vzdělání rodičů v jejich vzájemné souvislosti – vyšší socioekonomický status rodin vzdělanějších rodičů vytváří pro potomky takové podmínky, jež vedou k jejich vyššímu zastoupení na gymnáziích. Jak vyplývá z dat šetření Absolvent 2018, třetina bývalých gymnazistů má alespoň jednoho rodiče s vysokoškolským vzděláním, oproti tomu u absolventů, kteří gymnázium nenavštěvovali, jde jen přibližně o 11 %. Provázanost mezi oběma proměnnými a studiem prestižních oborů zobrazuje Graf 5.

Konkrétní poměry šancí na studium oborů jsou uvedeny v Tabulce 2 a Tabulce 3. První jmenovaná tabulka popisuje rozdíly v šancích napříč různými stupni vzdělání rodičů¹³. Pro oba obory platí, že rodiče, z nichž alespoň jeden vystudoval vysokou školu, dovedou děti k prestižním oborům spíše než rodiče s maturitou, u nichž je zase vyšší šance než u rodičů se středním vzděláním bez maturity či s výučním listem. Efekt vzdělání rodičů je silnější v případě absolventů-negymnazistů – pakliže mají vysokoškolsky vzdělané rodiče, mají 6,78krát vyšší šanci na absolvování lékařství a 2,62krát vyšší šanci na absolvování práv než děti rodičů bez maturity.

Tabulka 3 naopak ukazuje, jak si v rámci skupin se stejným rodičovským zázemím stojí bývalí gymnazisté oproti jiným středním školám. Nejvýraznější skok mezi gymnazisty a ostatními nacházíme tehdy, nemají-li vysokoškolsky vzdělané rodiče. Právě pro tyto absolventy působilo gymnázium v otázce sociální mobility nejvýrazněji jako institucionální kompenzace. Především vzácnost lékařů bez gymnázia vede k tomu, že poměry šancí dosahují hodnot 22,0 pro absolventy s rodiči bez maturity a 17,78 pro absolventy s rodiči s maturitou. Připomínáme, že obecně neintuitivní interpretace poměrů šancí vyžaduje dodatečnou ostražitost, je-li jmenovatel příliš nízký (tj. šance v jedné ze skupin je mizivá), neboť výsledek pak může rychle nabývat velmi vysokých hodnot, potenciálně směřovat až k nekonečnu [Ferguson 2009: 535]. Je proto nutné vždy znát kromě poměru šancí i samu jejich velikost. I pro potomky vysokoškoláků je gymnázium v tomto ohledu zásadní; na studium lékařství mají oproti absolventům jiných středních škol 6,43krát a na studium práva 5,37krát vyšší šanci absolventi gymnázií.

5 % lidí, lékařské obory pak 7 %. Jelikož je tedy apriorní šance středoškoláků na studium vybraných oborů nízká, ani její násobné zvýšení u gymnazistů nevede k tomu, že bychom byli schopni s použitelnou přesností odhadnout zvolený obor libovolného absolventa.

¹³ Do nejnižší kategorie (základní vzdělání rodičů) spadají pouze jednotky případů; nelze ji tedy smysluplně interpretovat a dále se jí nevěnujeme.

Graf 5. Podíl absolventů prestižních oborů dle vzdělání rodičů a typu střední školy

Poznámka: n (lékařství) = 805; n (právo) = 523.

Pro obě sledované oborové skupiny platí předpokládané vazby – za prvé, podíl absolventů obou oborů se zvyšuje se stoupajícím stupněm vzdělání rodičů, za druhé, výrazně znatelnější skok se projevuje, má-li za sebou absolvent studium gymnázia. Je tedy patrné, že obě sledované oborové skupiny čerpaly ze socio-ekonomického statusu své rodiny v době svého dospívání podobným způsobem, avšak s mírně odlišnou intenzitou. Ačkoli studium gymnázia a vysokoškolské vzdělání rodičů společně vedou k nejvyššímu zastoupení absolventů prestižních oborů, jejich efekty se nekumulují (jinými slovy, koeficient jejich interakce je nižší než 1). Ověření čtvrté hypotézy lze shrnout tak, že studium gymnázia je na všech

Tabulka 2. Poměry šancí na studium oboru – porovnání vzdělání rodičů absolventa

Obor	Střední škola	Vzdělání rodičů	
		OR (SŠ s maturitou / vyuč. a SŠ bez maturity)	OR (VŠ / vyuč. a SŠ bez maturity)
lékařství	gymnázium	1,35	1,99
	jiná SŠ	1,67	6,78
právo	gymnázium	1,31	1,65
	jiná SŠ	1,53	2,62

Tabulka 3. Poměry šancí na studium oboru – porovnání typů střední školy absolventa

Obor	OR (gymnázium / jiná SŠ)		
	Rodiče: vyuč. a SŠ bez maturity	Rodiče: SŠ s maturitou	Rodiče: VŠ
lékařství	22,0	17,78	6,43
právo	8,51	7,94	5,37

úrovních nejsilnějším prediktorem, především pak pro osoby s méně vzdělanými rodiči; následuje jej vysokoškolské vzdělání rodičů (podstatnější u lékařů) a ekonomická situace rodiny v době dospívání hraje marginální až žádnou roli.

Provázanost sociálně diferencujících charakteristik se projevuje též u typu povolání rodičů jakožto třetího standardně používaného ukazatele socioekonomického statusu rodiny. Průměrně vyšší stupeň vzdělání rodičů je pochopitelně spjat též s typově odlišnými pracovními pozicemi, a to především vysoce odbornými či řídicími. Užíváme-li nejvyšší úroveň klasifikace zaměstnání CZ-ISCO, pak jsou rodiče absolventů nejčastěji specialisté (24 % otců, 33,5 % matek). Právě mezi potomky specialistů nacházíme zdaleka nejvyšší zastoupení absolventů-lékařů (u otců 8,8 %, u matek 8,1 %). Jinými slovy, potomci specialistů mají více než dvojnásobně vyšší šanci na absolvování lékařských oborů než průměrní potomci, u nichž povolání rodičů není bráno v potaz. Lékaři jsou nadreprezentováni rovněž mezi potomky zákonodárců a řídicích pracovníků (u otců 6 %, u matek 5,2 %). U rodin lékařů se tak dále potvrzuje tradičně vysoká míra statusové reprodukce. Původ právníků je mírně více heterogenní, přesto však stále zvýšený podíl právníků nalézáme rovněž ve skupině absolventů, jejichž rodiče jsou specialisté (u otců 4,7 %, u matek 4,6 %, šance na absolvování práv 1,55krát vyšší než průměr).

Diskuse

V realizovaném výzkumu jsme testovali platnost čtyř hypotéz. Hypotéza, v níž jsme předpokládali, že vyšší socioekonomické zázemí rodiny absolventa vede k vyšším finančním příjmům absolventa (H1), byla potvrzena částečně. Z výsledků analýzy vyplývá, že vzdělání otce i matky absolventů charakterizující socioekonomický status rodiny absolventa se na výstupu z vysokoškolského vzdělávání projevuje ve vztahu k výši příjmů absolventa slabě, avšak průkazně. Výsledek je tak přinejmenším v souladu s řadou předchozích studií týkajících se vzdělanostních drah v českém prostředí. Naše studie je nicméně specifická a ojedinělá svým zaměřením na výstup z vysokoškolského vzdělávání, zatímco dřívější české studie sledují úroveň přechodu ze středoškolského do vysokoškolského stupně studia (tj. výstup ze středoškolského studia) a především přechod ze základního do středního školství.

Tato studie se zaměřuje na absolventy, kteří již vstoupili na trh práce, završili a využili možnosti formálního vzdělávání¹⁴. Částečné potvrzení Hypotézy H1 lze interpretovat také tak, že se zvyšujícím se stupněm vzdělání vliv vstupního rodinného socioekonomického statusu absolventů postupně ztrácí na síle, což odpovídá i poznatkům Simonové a Katrňáka [2008: 734] o postupném snižování tohoto vlivu: „S tím souvisí další důležitý závěr, a sice že vzdělanostní dimenze sociálního původu působí nejsilněji na přechodu mezi základní a střední školou, slabší je při dokončení střední školy a není signifikantní na přechodu mezi střední a vysokou školou, tj. vliv třídy je nejsilnější na prvních tranzicích.“ Vzdělání rodičů se na výstupu z vysokoškolského studia zeslabuje i z důvodů naznačených v sociálně-psychologické teorii *life course perspectives* [Müller, Karle 1993], dle níž se vztah závislosti mezi dětmi a jejich rodiči postupně zmenšuje s každou další tranzicí v průběhu procesu socializace individua. K podobnému závěru dochází také Breen a Jonsson [2005], kteří efekt zeslabování vztahu mezi původem, vzděláváním a cílovým postavením (*destination*) nazvali kompozičním. Jeho vliv přitom zesiluje ve společnostech, v nichž se zvětšuje podíl populace s vyššími úrovněmi vzdělání (tj. včetně vysokoškolského). V českém prostředí je však přesto viditelný vliv vstupního rodinného socioekonomického statusu při přechodu mezi vysokoškolským stupněm vzdělání a trhem práce. Naopak část Hypotézy H1 vztažená k hodnocení ekonomického zabezpečení rodiny absolventa se nepotvrdila.

Zkoumání Hypotézy H2, v níž byl předpokládán pozitivní vztah mezi výší příjmu a životní spokojeností, ukázalo velmi slabou pozitivní asociaci. Tato hypotéza je rozvíjením první hypotézy, která prokázala existenci reprodukce socioekonomického statusu, a to ve vztahu mezi vzděláním rodičů absolventů a výší příjmu absolventů. V případě naší analýzy chceme zdůraznit především dvě roviny, které mohou získané výsledky lépe vysvětlit. Za prvé je to poziční re-

¹⁴ V našem výzkumu bez ohledu na typ studijního programu (Bc., Mgr., Ph.D.).

lativita životní spokojenosti, která je vysvětlována tak, že od určité výše příjmu již míra životní spokojenosti neroste (tzv. Easterlinův paradox) [Easterlin 1974]. Jinými slovy, míra životní spokojenosti není dána absolutním příjmem, ale ovlivňují ji očekávání či aspirace, které jedinec má, vzhledem k pozici v referenční skupině, tj. společenské vrstvě/okruhu, v němž žije¹⁵. Za druhé, podle řady studií příspěvek samotného vzdělání k subjektivní životní spokojenosti může být jak pozitivní, což je převažující názor, tak i negativní. Pozitivní efekt vzdělání platí především tam, kde dochází prostřednictvím vzdělání ke společenskému vzestupu [Salinas-Jiménez, Artéz, Salinas-Jiménez 2011]. Kde je (vysokoškolské) vzdělání normou a nevede k očekávaným benefitům¹⁶, tam může naopak životní spokojenost snižovat a vést k frustraci [např. Ferrante 2009; Lazear 1977]. Vzhledem k tomu, že soubor, se kterým jsme pracovali, je homogenní, částečné potvrzení Hypotézy 2 indikuje, že na této úrovni jsou příjmy a vysokoškolské vzdělání stále pozitivně asociovány. To může zvýrazňovat i fakt, že absolventi v okamžiku, kdy byli respondenty výzkumu, stáli teprve na začátku své profesní kariéry a většinou pravděpodobně nedosáhli maximálního osobního příjmu. V uvedené analýze, kterou považujeme za první vstup do dané problematiky, jsme životní spokojenost spojili výhradně s vyšší finančního zabezpečení/příjmu absolventů. V dalších analýzách by nicméně bylo vhodné se zaměřit také na ověření vztahu např. s úžeji definovanou pracovní spokojeností [Mora, García-Aracil, Vila 2007].

Třetí hypotéza (H3) byla založena na předpokladu vztahu pozitivního hodnocení studia (vyjádřeného hypotetickou ochotou opakovat tentýž studijní program) a výše příjmu. Výsledkem je zjištění, že výše příjmu zpětně téměř vůbec neovlivňuje hodnocení studia, a to s jedinou výjimkou mírného poklesu u malé skupiny s velmi nízkými příjmy. Absolventi tedy neinklinují k tomu si svůj výběr ospravedlňovat/utvrzovat se v něm a tím méně ho zpětně problematizovat na základě své současné příjmové úrovně. Samotná míra spokojenosti vyjádřená odpovědí „ano, zvolil/a bych stejný obor i vysokou školu“ se přitom v čase v podstatě nemění: V absolventských šetřeních Reflex v letech 2006, 2010 a 2013 [Koucký, Ryška, Zelenka 2014] a také v šetření Absolvent 2018 se vždy pohybuje mírně nad 65 %. Stejná studie naznačuje, že případné signifikantní rozdíly v této míře se objevují zejména ve spojení s oborovými skupinami [ibid.]. Vezmeme-li v úvahu, že soubor absolventů je tvořen těmi, kteří dokončili studium v intervalu posledních pěti let (tj. mezi lety 2013 až 2018), bylo by možné tuto hypotézu posuzovat i z hlediska doby od ukončení studia.

¹⁵ A přestože se společnost stává stále bohatší (příjmy jednotlivců rostou), nepromítá se tato skutečnost do rostoucího štěstí či životní spokojenosti této společnosti [srov. Jebb et al. 2018].

¹⁶ Přičemž benefitem není zdaleka jen příjem, jehož vliv na životní spokojenost je dočasný, na rozdíl od vlivu tzv. stimulujících aktivit (*stimulating activities*), což jsou typicky složky kultury, jako je čtení, hudba, umění [Haveman, Wolfe 1984 cit. in Salinas-Jiménez, Artéz, Salinas-Jiménez 2011].

Poslední hypotéza (H4) se soustředila na posouzení vztahu socioekonomického statusu a výběru oborů studia s předpokladem, že prestižní obory studia budou častěji a s větší pravděpodobností studovat ti, jejichž socioekonomický status je vyšší. Šlo tedy o potvrzení saturace poptávky ze strany studentů z rodin s vyšším socioekonomickým statutem, jak o něm uvažuje teorie MMI. Zde se potvrzuje, že typ středního vzdělání (gymnázium) a vzdělání rodičů (vysokoškolské vzdělání rodičů) mají významný vliv na častější volbu a absolvování prestižních oborů, zatímco jasný vliv ekonomického zabezpečení rodiny není patrný. Vliv střední školy je v tomto případě zásadní a absolvování gymnázia hraje velkou roli v případě studia práv a ještě silněji v případě studia lékařství. Významný, i když ne až tak silný je i vliv vzdělání rodičů, které opět zvyšuje pravděpodobnost studia prestižních oborů, opět silněji v případě studia lékařství. Totéž můžeme konstatovat v případě typu povolání rodičů. Lze tedy tvrdit, že ze strany studentů/absolventů s vysokým socioekonomickým statutem v českém prostředí dochází k saturaci poptávky po studiu prestižních oborů. Otázka socioekonomické selektivnosti dokončení studia/úspěšnosti se tedy nabízí i jako důležitý námět pro další výzkum.

Závěry

České vysoké školství prošlo v minulých letech řadou významných změn včetně kvantitativní expanze možností studia. Díky této expanzi bylo dosaženo tzv. univerzální fáze vývoje a v ní podstatného navýšení počtu studujících a absolvujících („masifikace“ VŠ vzdělávání). Cílem prezentovaného výzkumu bylo za podmínek masifikace ověřit vliv socioekonomického statusu absolventa vysokoškolského studia v ČR na jeho výši příjmů, opakovanou volbu studia a životní spokojenost obecně. Zvláštní pozornost pak byla věnována míře saturace prestižních oborových skupin (lékařství, právo) z hlediska jejich absolvování jedinci s významným socioekonomickým statutem (elitami).

Výsledky výzkumu potvrzují zejména přetrvávající význam vzdělání rodičů absolventů vysokých škol na jejich socioekonomický status oproti finančnímu zajištění rodiny (výši příjmů) [srov. Matějů, Procházková, Burdová 2006; Matějů, Řeháková, Simonová 2007]. Příjmové zajištění absolventů má jistý vliv na jejich životní spokojenost, nikoliv však na opakovanou volbu oboru studia. Významné je i zjištění, že 86 % absolventů práv a 94 % absolventů lékařství vystudovalo gymnázium, což dokládá saturaci oboru právo a lékařsky zaměřených oborů absolventy z řad elit. Toto zjištění tak, dle teorie MMI, naznačuje určité snížení nerovnosti v participaci na univerzálním vysokoškolském vzdělávání v ČR (s ohledem na nízkou míru zastoupení absolventů těchto oborů na celkovém vzorku).

Díky dosavadní absenci odborných prací s teoretickým ukotvením lze výsledná zjištění v této stati pokládat za prvotní vhled do tematiky socioekonomického statusu absolventů českých vysokých škol. V návaznosti na výsledná zjiš-

tění se nabízí další výzkum absolventů českých vysokých škol za využití teorie „nerovnosti udržované ve výsledku“ („Effectively Maintained Inequality“, EMI) [Lucas 2001; Lucas, Byrne 2017]. Tento teoretický přístup zdůrazňuje kvalitativní hlediska jako příčiny přetrvávajících společenských nerovností i za podmínky saturace rovnosti přístupu k vysokoškolskému vzdělávání. Ke kvalitativním hlediskům patří typ vysoké školy (univerzitní, neuniverzitní), zaměření studijního programu (profesně či akademicky orientovaný) a fakulty, která jej nabízí (kvalita udávaná poměrem přihlášení/přijetí/zapsaní/absolventi a mírou výzkumného zaměření, zjišťovanou např. formou bibliometrické analýzy). Aplikací EMI by tedy bylo možné postihnout souvislost mezi socioekonomickým statusem absolventa a kvalitou absolvovaného studia zahrnující též volbu fakulty a vysoké školy. Takto orientovaný výzkum může empiricky dále zahrnovat statusovou různost v oblastech internacionalizace (mobilitní aktivity), osvojených/aplikovaných kompetencí, pracovních pozic, občanského aktivismu apod. Generování nových zjištění v uvedených i dalších směrech výzkumu má potenciál rozšířit naše dosavadní poznání o situaci absolventů vysokých škol v podmínkách univerzálního vysokoškolského vzdělávání.

JAN KOHOUTEK se věnuje především výzkumu mechanismů zajišťování kvality, roli vysokých škol ve společnosti (tzv. „třetí roli“) a implementaci vysokoškolských politik obecně včetně situace studentů a absolventů. V rámci uvedených tematik byl spoluřešitelem několika významných mezinárodních projektů (EU, OECD, Norské fondy), jejichž výstupy publikoval v mezinárodních časopisech *Higher Education Policy*, *Assessment and Evaluation in Higher Education*, *Higher Education Quarterly* a *Quality in Higher Education*. Je absolventem doktorského programu *Veřejná a sociální politika Fakulty sociálních věd UK*.

VÍTĚZSLAV LOUNEK pracuje v Centru pro studium vysokého školství, v. v. i., od roku 2019, do té doby se zabýval systémem vzdělávání pracovníků v sociálních službách ve Fondu dalšího vzdělávání, příspěvkové organizaci MPSV. Věnuje se zejména kvantitativní analýze dat a metodologii sociálních věd. Vystudoval sociální informatiku na Masarykově univerzitě a sociologii na Západočeské univerzitě v Plzni.

MICHAELA ŠMÍDOVÁ se dlouhodobě zaměřuje na problematiku hodnot vysokoškolských studentů, klasifikaci a žebříčky hodnocení vysokých škol a sociální soudržnost české společnosti v celoevropském kontextu. Věnuje se také statistickému zpracování dat a jejich analýze. Vystudovala antropologii na Fakultě humanitních studií UK.

JANA KOREČKOVÁ se zajímá především o příčiny úspěšnosti/neúspěšnosti vysokoškolského studia, o možnosti rozvoje lidského potenciálu z individuálního i celospolečenského hlediska s ohledem na různé aspekty: nadání a jeho rozpoznání, volbu a organizaci studijní dráhy z individuálního a institucionálního hlediska, společenský status, motivaci, způsob financování. Pracuje v Centru pro studium vysokého školství, v. v. i.

Literatura

- Basl, J. 2006. „Kdo studuje na vysoké škole? Sociální profil studentů prvních ročníků vysokých škol.“ Pp. 342–364 in P. Matějů, J. Straková et al. (eds.). *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Bourdieu, P. 1986. „The Forms of Capital.“ Pp. 241–258 in J. Richardson (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Breen, R., J. O. Jonsson. 2005. „Inequality of Opportunity in Comparative Perspective: Recent Research on Educational Attainment and Social Mobility.“ *Annu. Rev. Sociol.* 31: 223–243, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.31.041304.122232>.
- Burdová, P., P. Matějů, I. Procházková. 2003. „Skryté stránky přijímacího řízení na vysoké školy.“ Pp. 33–64 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *Vyšší vzdělání jen pro elitu?* Praha: ISEA.
- CVVM. 2019. *Prestiž povolání – červen 2019* [online]. [cit 3. 10. 2019]. Dostupné z: https://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c2/a4986/f9/eu190724.pdf.
- Easterlin, R. A. 1974. „Does Economic Growth Improve the Human Lot?“ Pp. 89–126 in P. A. David, M. W. Reder (eds.). *Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honor of Moses Abramovitz*. New York: Academic Press, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-205050-3.50008-7>.
- Entwisle, D. R., N. M. Astone. 1994. „Some Practical Guidelines for Measuring Youth's Race/Ethnicity and Socioeconomic Status.“ *Child Development* 65 (6): 1521–1540, <https://doi.org/10.2307/1131278>.
- Ferguson, Ch. J. 2009. „An Effect Size Primer: A Guide for Clinicians and Researchers.“ *Professional Psychology: Research and Practice* 40 (5): 532–538, <https://doi.org/10.1037/a0015808>.
- Ferrante, F. 2009. „Education, Aspirations and Life Satisfaction.“ *Kyklos* 62 (4): 542–562, <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2009.00450.x>.
- García-Aracil, A. 2009. „European Graduates' Level of Satisfaction with Higher Education.“ *Higher Education* 57 (1): 1–21, <https://doi.org/10.1007/s10734-008-9121-9>.
- GradStats. 2018. „Employment and Salary Outcomes of Higher Education Graduates from 2017.“ *GraduateOpportunities.com* [online]. [cit 3. 10. 2019]. Dostupné z: <http://www.graduatecareers.com.au/wp-content/uploads/2018/01/GradStats-2017-3.pdf>.
- Greger, D. 2006. „Vzdělanostní nerovnosti v teoretické reflexi.“ Pp. 21–40 in P. Matějů, J. Straková et al. (eds.). *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Greger, D., M. Holubová. 2010. „Postoje učitelů k časnému rozdělování žáků a jejich zkušenosti s přechodem žáků do víceletých gymnázií.“ *Pedagogický časopis* 1 (1): 85–101, <https://doi.org/10.2478/v10159-010-0004-7>.
- Hauser, R. M. 1994. „Measuring Socioeconomic Status in Studies of Child Development.“ *Child Development* 65 (6): 1541–1545, <https://doi.org/10.2307/1131279>.
- Humburg, M., R. van der Velden, A. Verhagen. 2013. *The Employability of Higher Education Graduates: The Employers' Perspective*. Maastricht: Publications Office of the European Union.
- Checchi, D. 2006. *The Economics of Education: Human Capital, Family Background and Inequality*. New York: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511492280>.
- James, R. 2001. „Participation Disadvantage in Australian Higher Education: An Analysis of Some Effects of Geographical Location and Socioeconomic Status.“ *Higher Education* 42 (4): 455–472, <https://doi.org/10.1023/A:1012264010667>.

- Jebb, A. T., L. Tay, E. Diener, S. Oishi. 2018. „Happiness, Income Satiation and Turning Points Around the World.“ *Nature Human Behaviour* 2 (1): 33–38, <https://doi.org/10.1038/s41562-017-0277-0>.
- Katrnák, T. 2009. „Jaký je mechanismus snižování nerovných šancí na vzdělání podle sociálního původu?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 1033–1037.
- Katrnák, T., N. Simonová. 2011. „Intergenerační vzdělanostní fluidita a její vývoj v České republice v letech 1990 až 2009.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (2): 207–243, <https://doi.org/10.1080/01425692.2013.854690>.
- Konečný, T., J. Basl, J. Mysliveček. 2010. „Přechod mezi střední a vysokou školou a role různých modelů přijímacích řízení.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (1): 43–72, <https://doi.org/10.13060/00380288.2010.46.1.02>.
- Koucký, J., R. Ryška, M. Zelenka. 2014. *Reflexe vzdělání a uplatnění absolventů vysokých škol. Výsledky šetření REFLEX 2013*. Praha: Středisko vzdělávací politiky Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.
- Lazear, E. 1977. „Education: Consumption or Production?“ *Journal of Political Economy* 85 (3): 569–597, <https://doi.org/10.1086/260584>.
- Lucas, S. R. 2001. „Effectively Maintained Inequality: Education Transitions, Track Mobility, and Social Background Effects.“ *American Journal of Sociology* 106 (6): 1642–1690, <https://doi.org/10.1086/321300>.
- Lucas, S. R., D. Byrne. 2017. „Effectively Maintained Inequality in Education: An Introduction.“ *American Behavioral Scientist* 61 (1): 3–7, <https://doi.org/10.1177/0002764216682992>.
- Maras, P. 2007. „‘But No One in My Family Has Been to University’. Aiming Higher: School Students’ Attitudes to Higher Education.“ *The Australian Educational Researcher* 34 (3): 69–90, <https://doi.org/10.1007/BF03216866>.
- Matějů, P. 1993. „Who Won and Who Lost in a Socialist Redistribution in Czechoslovakia?“ Pp. 251–271 in Y. Shavit, H. P. Blossfeld (eds.). *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder: Westview Press.
- Matějů, P., J. L. Peschar. 1990. „Family Background and Educational Attainment in Czechoslovakia and the Netherlands.“ Pp. 121–152 in M. Haler (ed.). *Class Structure in Europe. New Findings from East-West Comparisons of Social Structure and Mobility*. New York: ME Sharpe, <https://doi.org/10.4324/9781315489698-5>.
- Matějů, P., I. Procházková, P. Burdová. 2006. „Přechod mezi střední a vysokou školou ve světle Sondy Maturant a Uchazeč 1998–1999.“ Pp. 313–341 in P. Matějů, J. Straková (eds.). *Nerovné šance na vzdělání: Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Matějů, P., B. Řeháková, N. Simonová. 2007. „The Czech Republic: Structural Growth of Inequality in Access to Higher Education.“ Pp. 374–399 in Y. Shavit, R. Arum, A. Gamoran (eds.). *Stratification in Higher Education. A Comparative Study*. Stanford: Stanford University Press.
- Matějů, P., J. Straková. 2003. „Role rodiny a školy v reprodukci vzdělanostních nerovností. Sociologický pohled na úlohu víceletých gymnázií ve světle výzkumu PISA 2000.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (5): 625–652, <https://doi.org/10.13060/00380288.2003.39.5.03>.
- Matějů, P., J. Straková. 2005. *Na cestě ke znalostní společnosti*. Praha: Institut pro sociální a ekonomické analýzy.
- Matějů, P., J. Straková (eds.). 2006. *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Matějů, P., J. Straková, A. Veselý (eds.). 2010. *Nerovnosti ve vzdělávání: Od měření k řešení*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- McMillan, J., J. Western. 2010. „Measurement of Socioeconomic Status of Australian Higher Education Students.“ *Higher Education* 39 (2): 223–248, <https://doi.org/10.1023/A:1003943824357>.
- Mora, J. G., A. García-Aracil, L. E. Vila. 2007. „Job Satisfaction Among Young European Higher Education Graduates.“ *Higher Education* 53 (1): 29–59, <https://doi.org/10.1007/s10734-005-2377-4>.
- Mueller, Ch. W., T. L. Parcel. 1981. „Measures of Socioeconomic Status: Alternatives and Recommendations.“ *Child Development* 52 (1): 13–30, <https://doi.org/10.2307/1129211>.
- Müller, W., W. Karle. 1993. „Social Selection in Educational Systems in Europe.“ *European Sociological Review* 9 (1): 1–23, <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a036652>.
- Münich, D., J. Mysliveček, J. 2006. „Přechod žáků na střední školy: diskrepance mezi nabídkou a poptávkou a jejich důsledky.“ Pp. 220–246 in P. Matějů, J. Straková et al. (eds.). *(Ne)rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- OECD. 2009. *Education at a Glance: OECD Indicators* [online]. OECD [cit 3. 10. 2019]. Dostupné z: <http://www.oecd.org/education/skills-beyond-school/43636332.pdf>.
- OECD. 2018. *Education at a Glance 2018* [online]. OECD [cit 3. 10. 2019]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1787/19991487>.
- Prudký, L., P. Pabian, K. Šima. 2010. *České vysoké školství: na cestě od elitního k univerzálnímu vzdělávání 1989–2009*. Praha: Grada Publishing.
- Raftery, A. E., M. Hout. 1993. „Maximally Maintained Inequality: Expansion, Reform, and Opportunity in Irish Education, 1921–75.“ *Sociology of Education* 66 (1): 41–62, <https://doi.org/10.2307/2112784>.
- Romano, J. et al. 2006. „Appropriate Statistics for Ordinal Level Data: Should We Really Be Using T-test and Cohen’s D for Evaluating Group Differences on the NSSE and Other Surveys?“ *Annual Meeting of the Florida Association of Institutional Research*.
- Rubin, M. 2012. „Social Class Differences in Social Integration among Students in Higher Education: A Meta-Analysis and Recommendations for Future Research.“ *Journal of Diversity in Higher Education* 5 (1): 22–38, <https://doi.org/10.1037/a0026162>.
- Rubin, M., N. Denson, S. Kilpatrick, K. E. Matthews, T. Stehlik, D. Zyngier. 2014. „I am Workingclass: Subjective Self-definition as a Missing Measure of Social Class and Socioeconomic Status in Higher Education Research.“ *Educational Researcher* 43 (4): 196–200, <https://doi.org/10.3102/0013189X14528373>.
- Salinas-Jiménez, M. M., J. Artéz, J. Salinas-Jiménez. 2011. „Education as a Positional Good: A Life Satisfaction Approach.“ *Social Indicators Research* 103 (3): 409–426, <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9709-1>.
- Schmidt, W. H., N. A. Burroughs, P. Zoido, R. T. Houang. 2015. „The Role of Schooling in Perpetuating Educational Inequality: An International Perspective.“ *Educational Researcher* 44 (7): 371–386, <https://doi.org/10.3102/0013189X15603982>.
- Simonová, N. 2006. „Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu.“ Pp. 62–91 in P. Matějů, J. Straková et al. (eds.). *Nerovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha: Academia.
- Simonová, N., T. Katrňák. 2008. „Empirické přístupy v sociálně stratifikačním výzkumu vzdělanostních nerovností.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (4): 725–743, <https://doi.org/10.13060/00380288.2008.44.4.06>.
- Simonová, N., P. Soukup. 2009. „Reprodukce vzdělanostních nerovností v České republice po sametové revoluci v evropském kontextu“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 45 (5): 935–965, <https://doi.org/10.13060/00380288.2009.45.5.03>.
- Simonová, N., P. Soukup. 2015. „Impact of Primary and Secondary Social Origin Factors on the Transition to University in the Czech Republic.“ *British Journal of Sociology of Education* 36 (5): 707–728, <https://doi.org/10.1080/01425692.2013.854690>.

- Sirin, S. R. 2005. „Socioeconomic Status and Academic Achievement: A Meta-Analytic Review of Research.“ *Review of Educational Research* 75 (3): 417–453, <https://doi.org/10.3102/00346543075003417>.
- Soukup, P., L. Rabušic. 2007. „Několik poznámek k jedné obsesi českých sociálních věd – statistické významnosti.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (2): 379–396, <https://doi.org/10.13060/00380288.2007.43.2.06>.
- Straková, J. 2009. „Vzdělávací politika a mezinárodní výzkumy výsledků vzdělávání v ČR.“ *Orbis Scholae* 3 (3): 103–118, <https://doi.org/10.14712/23363177.2018.200>.
- Straková, J. 2010. „Přidaná hodnota studia na víceletých gymnáziích ve světle dostupných datových zdrojů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (2): 187–210, <https://doi.org/10.13060/00380288.2010.46.2.01>.
- Sucháček, P. 2014. „Spor o víceletá gymnázia: historický kontext a empirická data.“ *Studia Paedagogica* 19 (3): 139–154, <https://doi.org/10.5817/SP2014-3-8>.
- Šafr, J., M. Sedláčková. 2006. *Sociální kapitál. Koncepty, teorie a metody měření*. Sociologické studie 06: 7. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Veselý, A. 2010. „Pojem ‚kapitál‘ v současné sociologické teorii.“ Pp. 133–156 in J. Šubrt a kol. (eds.). *Soudobá sociologie IV (Aktuální a každodenní)*. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Veselý, A., P. Matějů. 2010. „Vzdělávací systémy a reprodukce vzdělanostních nerovností.“ Pp. 38–90 in P. Matějů, J. Straková, A. Veselý (eds.). *Nerovnosti ve vzdělávání. Od měření k řešení*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

Příloha

Tabulka P1. Srovnání dat Absolvent 2018 a dat za populaci absolventů v ČR 2014–2017

	Absolvent 2018 nevážená %	Absolvent 2018 vážená %	Populace absolventů kumulativní součet 2014–2017	
			n	%
Celkem	100,0	100,0	319 762	100
z toho ženy	64,9	61,8	192 801	60,3
z toho Bc.*	24,6	29,6	170 196	53,2
z toho Mgr.	69,9	65,2	140 498	43,9
z toho Ph.D.	5,5	5,2	9 068	2,8

Zdroj: vlastní výpočty Absolvent 2018, data o studentech, poprvé zapsaných a absolventech vysokých škol, MŠMT.

* Disproporce mezi podílem bakalářů v šetření Absolvent 2018 a podílem absolventů bakalářů v populaci absolventů je dána tím, že velká část absolventů bakalářských studijních programů pokračuje ve studiu na magisterském stupni studia a z hlediska výzkumu Absolvent 2018 nepatřila mezi cílové skupiny.

N = 20 968

Tabulka P2. Hlavní indikátory použité pro analýzu ve vztahu k populaci, relativní počty (klasifikace oborů KKOV)

	Absolvent 2018 nevážená %	Absolvent 2018 vážená %	Populace absolventů kumulativní součet 2014–2017
Medicínské obory	3,99	3,97	22 707 / 7,10*
Právní obory	3,04	3,08	10 503 / 3,28
Ostatní	92,97	92,95	286 552 / 89,62

Zdroj: vlastní výpočty Absolvent 2018, data o studentech, poprvé zapsaných a absolventech vysokých škol, MŠMT.

* Podíl čistě lékařských studijních programů je reálně nižší, ale v této chvíli nejsou k dispozici oficiální data na úrovni jednotlivých studijních programů. V datech Absolvent 2018 stejná KKOV kategorie měla obdobnou velikost.

Tabulka P3. Hlavní indikátory použité pro analýzu – první část

		Absolvent 2018 nevážená %	Absolvent 2018 vážená %
Vzdělání otce	základní	1,0	1,0
	vyučení / SŠ bez maturity	28,4	27,7
	maturitní	33,5	33,5
	vysokoškolské	36,2	36,8
	neví	0,9	0,9
Vzdělání matky	základní	1,9	1,9
	vyučení / SŠ bez maturity	17,8	17,3
	maturitní	47,1	46,8
	vysokoškolské	32,9	33,5
	neví	0,3	0,5
Ekonomické zabezpečení rodiny v 1. ročníku	1 – velmi dobré	17,3	17,3
	2	30,4	30,2
	3	34,0	34,2
	4	10,5	10,4
	5 – vůbec ne dobré	2,9	2,9
	nedokážu posoudit, nevztahuje se	5,0	5,0
Povolání otce (CZ-ISCO)	zákonodárci a řídící pracovníci	17,5	17,9
	specialisté	24,0	24,2
	techničtí a odborní pracovníci	15,7	15,7
	úředníci	2,6	2,5
	pracovníci ve službách a prodeji	6,5	6,6
	kvalifikovaní pracovníci v zemědělství, lesnictví a rybářství	1,0	1,0
	řemeslníci a opraváři	20,4	20,2
	obsluha strojů a zařízení, montéři	9,5	9,3
	pomocní a nekvalifikovaní pracovníci	1,8	1,6
	zaměstnanci v ozbrojených silách	0,8	0,9

Tabulka P3. Hlavní indikátory použité pro analýzu – dokončení

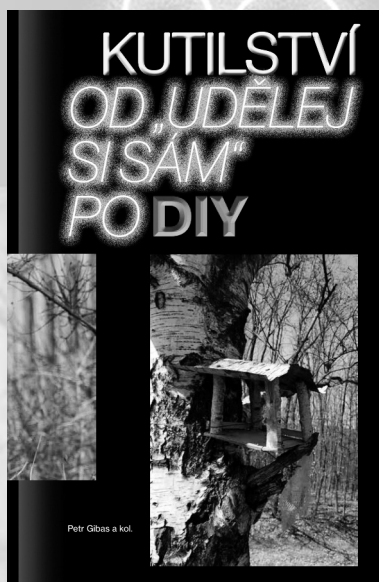
		Absolvent 2018 nevážená %	Absolvent 2018 vážená %
Povolání matky (CZ-ISCO)	zákonodárci a řídící pracovníci	9,3	9,5
	specialisté	33,1	33,5
	techničtí a odborní pracovníci	17,3	17,4
	úředníci	16,4	16,3
	pracovníci ve službách a prodeji	12,3	12,1
	kvalifikovaní pracovníci v zemědělství, lesnictví a rybářství	0,8	0,7
	řemeslníci a opraváři	4,0	4,0
	obsluha strojů a zařízení, montéři	3,3	3,1
	pomocní a nekvalifikovaní pracovníci	3,6	3,3
	zaměstnanci v ozbrojených silách	0,1	0,2
Typ střední školy	gymnázium	52,2	50,8
	jiná	47,8	49,2
Současný hrubý příjem (Kč)	do 15 000	1,9	1,9
	15 001–22 000	9,5	8,7
	22 001–28 000	22,0	20,1
	28 001–34 000	20,4	19,7
	34 001–40 000	8,7	8,6
	40 001–50 000	16,1	16,9
	50 001–75 000	13,9	15,3
	75 001 a více	7,5	8,9
Opakoval/a by totéž studium	ano	67,5	67,6
	ne (jiný program, fakulta či škola nebo by nestudoval/a vůbec)	32,5	32,4

Zdroj: vlastní výpočty, Absolvent 2018.

KUTILSTVÍ
SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

KUTILSTVÍ: OD „UDELEJ SI SÁM“ PO DIY

Petr Gibas a kol.

Kniha vztahuje kutilství k obecnějším otázkám o současné společnosti, jejím vývoji a proměně a otevírá tak kutilství jako téma a terén, skrze který je možné tyto otázky nově nahlížet a zkoumat. Ukazuje, v čem a proč je kutilství zajímavé (nejen) pro společenskou vědu nikoli samo o sobě, ale jako prostředek, skrze který je možné lépe porozumět palčivým problémům současnosti. Jde tedy o knihu více teoreticky zaměřenou, jejíž kapitoly představují jednotlivá pole odborného zájmu, pro která je kutilství v nejrůznějších podobách zajímavé jako téma, výzkumný terén i prostředek pro rozvoj hlubšího porozumění společenským problémům, a tedy způsob produktivního rozvoje teorií a konceptů na poli společenské vědy.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020
127 s.
ISBN (print) 978-80-7330-378-5
ISBN (online) 978-80-7330-379-2

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Kniha je k dostání zdarma. Elektronickou verzi je možné stáhnout na <https://www.soc.cas.cz/publikace/kutilstvi-od-udelej-si-sam-po-diy>, pro získání výtisku využijte objednávkový formulář tamtéž.

Od mimoprofesní seberealizace k nezbytnosti pracovně orientovaného vzdělávání: Proměna motivace k neformálnímu vzdělávání dospělých v ČR*

JAN KALENDA, ILONA KOČVAROVÁ**

Centrum výzkumu Fakulty humanitních studií, Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně

Changing Motivations for Non-formal Adult Education in the Czech Republic: From Non-Work-Related Self-realisation to the Need for a Job-Oriented Education

Abstract: The study deals with recent changes in the motivation for pursuing non-formal adult education (NFE) in the Czech Republic and the factors behind this. Although the number of people pursuing NFE has been increasing dynamically in recent years, we do not yet have enough knowledge about the reasons adults pursue NFE and the factors that influence it. In this regard, the study aims to identify (1) the main trends in work/non-work, intrinsic, and extrinsic motivations for NFE and (2) the micro- and meso-social determinants that shape these trends. The study is based on a secondary analysis of data from the Adult Education Survey 2011 (N = 2715) and 2016 (N = 4034). The conclusion shows a significant shift from a non-work-oriented to a work-oriented motivation for participating in NFE and fluctuations between intrinsic to extrinsic motivations. The key factors influencing the 'reorientation' of this motivation among working adults are educational attainment, high occupational status, and to some degree also gender and the size of the company a person works in.

Keywords: non-formal education, lifelong learning, work-related motivation, intrinsic/extrinsic motivation, regression analysis

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2021, Vol. 57, No. 1: 75–100

<https://doi.org/10.13060/csr.2021.001>

* Studie vznikla díky finanční podpoře GA ČR v rámci projektu „Bílá místa neformálního vzdělávání v České republice: Neúčastníci a jejich sociální světy, č. GA_19-00987S.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Jan Kalenda, Ph.D., Mgr. Ilona Kočvarová, Ph.D., Centrum výzkumu Fakulty humanitních studií, Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně, Štefánikova 5670, 760 01 Zlín, e-mail: kalenda@utb.cz, kocvarova@utb.cz.

Úvod

Účast v neformálním vzdělávání dospělých (dále NVD) je tradičně konceptualizována jako zapojení do jakékoliv organizované a plánované vzdělávací aktivity, která se odehrává mimo formální vzdělávací systém a skrze niž dospělí rozvíjejí své znalosti a dovednosti. Její výsledky přitom mohou, ale také nemusí být certifikovány [Roosmaa, Saar 2010; Rubenson 2018]. V této podobě je celou řadou mezinárodních politických dokumentů z posledních let [CEC 2014; GRALE 2016; MŠMT 2010; RVVI 2019; OECD 2015] považována za klíčový nástroj rozvoje lidského kapitálu v podmínkách rychle se měnících „vzdělanostních společností“ prvních dvou dekád 21. století. Mnozí autoři [Gorard 2000; Sennett 2006; Stiglitz 2010; Rose 1999] přitom upozorňují, že se stává průvodním jevem životní dráhy dospělého člověka, od něhož se očekává, že se v duchu převažující ideologie *neoliberalismu* bude neustále vzdělávat, rozvíjet své pracovní dovednosti, zaměstnatelnost a konkurenceschopnost.

Významná společenská role je pak NVD přisuzována ze dvou hlavních důvodů. Za prvé, představuje velkou část vzdělávacích aktivit, kterým se jedinci během dospělosti věnují [CEC 2014], což lze snadno demonstrovat na příkladu ze současné ČR, kde na vysokých školách v roce 2017 studovalo 299 000 studentů [MŠMT 2017], zatímco do NVD se v předešlém roce zapojilo přibližně 1 395 000 dospělých ve věku mezi 25 až 64 lety [ČSÚ 2016].

Za druhé, NVD plní řadu stěžejních společenských funkcí. Podle odborné literatury [např. Antikainen 2006; CEC 2015; Psacharopoulos 2006; Regmi 2015] se jedná o pozitivní *socioekonomické dopady*, jako např. (a) podporu zaměstnanosti prostřednictvím rozvoje znalostí a dovedností pracujících; (b) růst konkurenceschopnosti ekonomik na úrovni států; (c) vytváření předpokladů pro dlouhodobě udržitelný rozvoj skrze investice do funkční gramotnosti dospělých; (d) enkulturaci migrantů aj. Kromě toho má však i kladné efekty pro další oblasti *mimoekonomického života*, jakými jsou např. vyšší míra občanské angažovanosti [Biesta 2011], kvality života [Desjardins 2017] či emancipační potenciál v podobě schopnosti dospělých využít svých jedinečných předpokladů ke změně životní situace [Sen 1997].

Po období stagnace účasti dospělých v NVD mezi lety 2001 až 2011 je možné v posledních letech zaznamenat znovuoživení její dynamiky, která je zvláště patrná z výsledků *Adult Education Survey* (dále AES). Toto mezinárodní šetření dnes představuje hlavní zdroj informací o NVD. Na rozdíl od každoročního šetření Eurostatu (Labor Force Survey) pracuje s delším časovým horizontem dotazování na účast v NVD, který činí dvanáct měsíců, nikoliv čtyři týdny, a také s mnohem širší škálou dotazníkových položek. Data z něj ukazují (viz Tabulka 1), že nejenom celá EU, ale zejména některé státy střední a východní Evropy prošly v posledních letech strmým vzestupem zájmu dospělých o NVD. V Česku to bylo dokonce o deset procentních bodů (dále p. b.).

Rostoucí význam NVD společně se znovuoživením dynamiky v ČR patří mezi pravděpodobné důvody zvýšeného zájmu tuzemských společenských věd

Tabulka 1. Srovnání dlouhodobé účasti dospělých v NVD na základě šetření Eurostatu a mezinárodních šetření AES

	Eurostat 2007	Eurostat 2010	Eurostat 2016	AES 2007	AES 2011	AES 2016
EU 28	9,4	9,3	10,8	31,6	36,8	42,6
EU 19	10,8	10,7	12,5	33,0	42,2	46,5
Česká republika	6,0	7,8	8,8	35,4	34,9	44,6
Slovensko	3,9	3,0	6,3	41,2	38,3	45,0
Polsko	5,1	5,2	3,7	18,6	21,0	22,9
Maďarsko	4,1	3,1	2,9	*	37,6	52,5

Poznámka: Údaje v procentech, dospělí ve věku 25–64 let. Eurostat: účast v období čtyř týdnů před realizací šetření; AES: účast v posledním roce před realizací šetření; *data jsou nedostupná.

o toto téma. Badatelé se ve vztahu k NVD či k dalšímu vzdělávání dospělých doposud zaměřili na mapování charakteristik zdejšího systému a politiky [Hamplová, Simonová 2014; Kalenda 2015; Kopecký 2013; Kopecký, Šerák 2015]. Dále pak na analýzy účasti dospělých v NVD a překážky, které jedincům brání v účasti v něm [Čzesaná 2010; Kalenda, Kočvarová 2017], nebo na roli celoživotního vzdělávání (CŽV) v regionálním rozvoji [Šmídová et al. 2017]. V neposlední řadě i na jeho souvislost s úrovní lidského kapitálu [Říhová, Čzesaná 2013; Straková, Veselý 2013] a finanční návratnost participace v dalším vzdělávání [Simonová, Hamplová 2016].

Na pozadí současného výrazného nárůstu účasti dospělých v NVD stojí za pozornost otázka, kterou v českém kontextu před více než deseti lety nastolil výzkumný tým okolo manželů Rabušicových [Rabušic, Rabušicová 2006; Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008] a k níž se chceme znovu vrátit v rámci této studie: „*Jaké jsou důvody účasti dospělých v neformálním vzdělávání v ČR?*“ Jinými slovy řečeno, hodláme se zaměřit na analýzu deklarované motivace dospělých k účasti v NVD a na její změny vzhledem k mikrosociálním (individuálním) a některým ze stěžejních mezosociálních faktorů, které jsou spojeny s charakteristikami zdejšího trhu práce a které dle řady autorů [např. Boeren 2016; Desjardins 2014; Saar, Räis 2017] působí na deklarovanou motivaci respondentů.

V návaznosti na výše uvedené je hlavním cílem této studie zmapovat proměny motivace dospělých k účasti v NVD v ČR mezi lety 2011 a 2016, přičemž si klademe následující výzkumné otázky:

1. Jak se v uvedeném období proměnila deklarovaná pracovní/nepracovní motivace k NVD?
2. Jak se ve sledovaném časovém rámci transformovala deklarovaná vnitřní a vnější motivace k NVD?

3. Jak byly obě formy motivace utvářeny individuálními a strukturálními faktory zjištěnými mezinárodní odbornou literaturou?

Takto vymezený cíl studie si zaslouží teoretické zasazení a doplnění o trojici klíčových hypotéz, které souvisejí s výše formulovanými otázkami. Přes rostoucí poznatky tuzemských společenských věd totiž není jisté, zdali je nedávná zvýšená účast způsobena *rostoucí neoliberalizací* vzdělávání obecně [Liessmann 2009, 2015; Rizvi, Lingard 2010], neoliberalizací ČŽV zvlášť [Barros 2012; Fíled 2006; Milana 2012; Torres 2013], nebo je v případě Česka spíše výsledkem vyšší míry seberealizace jedinců prostřednictvím dalšího vzdělávání a aktivnějšího zapojení do mimopracovního života a občanské sféry. Proto se v rámci tohoto textu zaměřujeme na testování toho, nakolik je NVD v ČR ovlivněno postupující neoliberalizací, která podle některých badatelů [Kaščák, Pupala 2010, 2012] již výrazným způsobem zasáhla sektor formálního vzdělávání.

Pro tento účel se nejprve zaměřujeme na posouzení *pracovní/nepracovní* orientované motivace k účasti v NVD, která je nejčastěji brána za jeden z indikátorů neoliberalizace ČŽV [Desjardins 2017; Rubenson 2018]. V tomto ohledu předpokládáme, že podíl dospělých deklarujících pracovní motivaci k NVD bude vlivem neoliberalizace vzdělávání narůstat („*Hypotéza rostoucí pracovní motivace*“).

Následně se věnujeme *vnější a vnitřní motivaci*. Zatímco v rámci emancipačního/rozvojového pojetí ČŽV se jedinci častěji vzdělávají z důvodů vnitřní motivace, pro své vlastní uspokojení, naplnění potřeb a sociální setkávání, v případě vnější motivace do jejich rozhodování intervenují i potřeby zaměstnavatelů a jejich vlastní vyrovnávání se s dynamikou trhu práce. V kontextu tohoto typu motivace předpokládáme, že podíl dospělých deklarujících vnitřní motivaci bude vlivem neoliberalizace klesat („*Hypotéza klesající vnitřní motivace*“).

Ačkoliv jsou pak dospělí jedinci pomyslným centrem rozhodování o účasti v NVD, nikdy se nerozhodují bez ohledu na svou životní situaci – tzn. pracovní, rodinné a širší sociokulturní prostředí, které „strukturuje“ [Cross 1981] a „oklešťuje“ [Rubenson, Desjardins 2009] jejich volby. Podle Tomlisona [2013] je proto třeba sledovat, jak jsou ve svém rozhodování ovlivňováni nejen tradičními individuálními faktory, ale také vzhledem k existujícím vzdělávacím příležitostem a charakteristikám trhu práce, v němž se mohou vzájemně křížit jejich požadavky s požadavky zaměstnavatelů. Z tohoto důvodu se hodláme zaměřit na klíčové faktory, které ovlivňují důvody pracujících jedinců vedoucí k účasti v NVD. V tomto případě předpokládáme, že vliv mezosociálních faktorů spojených se znaky trhu práce bude vlivem neoliberalizace růst („*Hypotéza rostoucí tržní závislosti*“).

Neoliberalizace vzdělávání

Existuje-li společný jmenovatel a opora transformace vzdělávací politiky a praxe v pozdně moderních společnostech, je to ideologie *neoliberalizace* [Rizvi, Lingard 2010: 184], z níž se stává všudypřítomný „modus operandi“ sociálního ži-

vota [Mayo 2019]. Podle Davida Harveyho [2005] je třeba neoliberalismus chápat jako globální politickou ideologii zdůrazňující ustoupení role státu, volný obchod, privatizaci, individualismus a konzumerismus. Jako takový se stává důležitým ideologickým zastřešením transformace průmyslových společností ve znalostní ekonomiky, které předpokládají nejen další rozšiřování vysokoškolského vzdělávání za účelem vyšší konkurenceschopnosti nově připravované pracovní síly, ale i implementaci konceptu CŽV pro všechny ekonomicky aktivní [Iversen, Soskice 2019]. Stává se z něj slovy Nikolase Rose: „... množina vzdělávacích závazků, které zahrnují aktivní účast občanů v nekonečném vzdělávání a tréninku, doplňování a rozvíjení dovedností [...], život se stává neutuchající ekonomickou kapitalizací sebe sama“ [Rose 1999: 161].

Právě z tohoto ideologického zdroje by měly vycházet *převažující pracovní důvody k účasti v NVD („Hypotéza rostoucí pracovní motivace“)*, které má jedincům napomáhat ke zvyšování dlouhodobé konkurenceschopnosti na trhu práce (u těch více kvalifikovaných) či alespoň k vytváření základních předpokladů pro vlastní zaměstnatelnost (u těch méně kvalifikovaných).

V neoliberálním rámci je tedy vzdělávání redukováno do podoby nástroje podpory ekonomického růstu a konkurenceschopnosti, přičemž je chápáno jakožto soukromý statek, komodita, do níž by měl jedinec investovat. Upřednostňovány jsou v něm pak ty znalosti a dovednosti, které mají přímé upotřebení na trhu práce. Díky těmto atributům je nerovnost podle Desjardinse [2017: 13] neoliberálním diskursem považována za zodpovědnost jedince, nikoliv za důsledek sociálního uspořádání nebo veřejné zodpovědnosti. Stává se z ní zdroj důvodů pro to, aby byl jedinec produktivnějším členem společnosti, a ze vzdělávání pomůcka dosahování utilitárně pojatých cílů jedinců a/nebo zaměstnavatelů, kteří se jeho prostřednictvím snaží zvyšovat efektivitu svých produktů a služeb [Tikkanen, Hovdhaugen, Støren 2018].

Díky těmto konsekvencím by měla mezi dospělými postupně *převažovat vnější motivace k účasti v NVD* na úkor motivace vnitřní (*„Hypotéza klesající vnitřní motivace“*). Jedinci se v neoliberálním prostředí vzdělávají častěji proto, aby posílili/uchránili svou pozici, respektive protože se to od nich očekává a protože musejí, nikoliv pro vlastní uspokojení či navazování kontaktů s druhými.

V kontextu diskutovaných dopadů neoliberalizace na důvody účasti v CŽV pak stojí za zmínku ještě dva body, na něž upozorňuje Peter Mayo [2019]. Za prvé, neoliberalizace se projevuje v CŽV tím, že se začíná vztahovat na stále širší okruh dospělých. Netýká se již výhradně jedinců v ekonomicky produktivním věku, ale ve vyšší míře i seniorů, od nichž se rovněž očekává, že se budou i ve stáří dále vzdělávat. Ať už pro účely doplňování dílčích pracovních dovedností a udržení si vyššího životního standardu, nebo proto, aby byli s to držet krok s technologickou změnou. Za druhé, jde o „obsesi lidskými zdroji“ [ibid.: 6], která se projevuje tím, že prioritním aktérem poskytujícím vzdělávání se stává podnikový sektor, který zdůrazňuje a prosazuje pouze své vzdělávací potřeby na úkor vzdělávacích potřeb a přání dospělých. Právě z tohoto důvodu Boshier [1998: 4] již před

více než dvaceti lety označil ČŽV za „vlečku koncepce lidských zdrojů“. Stále významnější pozice trhu práce a zaměstnavatelů pak vede k tomu, že jejich vliv na motivaci k NVD postupně sílí a převažuje nad individuálními faktory („*Hypotéza rostoucí tržní závislosti*“).

Kontext NVD v České republice

Pro utváření systému ČŽV v ČR je typické, že se začal intenzivně formovat již v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století, kdy bylo zákonem z roku 1972 vzdělávání dospělých formálně začleněno do vzdělávací soustavy a kdy byly intenzivně rozvíjeny tzv. specializační a inovační kurzy, iniciované na základě potřeb podniků a jiných hospodářských organizací [Škoda 1996]. Tento centralizovaný systém byl však po roce 1989 dekonstruován a oblast ČŽV prošla v průběhu devadesátých let výraznou privatizací a deregulací, která se projevila i v nižší míře účasti dospělých v dalším vzdělávání ve srovnání s ostatními evropskými státy [IALS 2000]. Teprve okolo roku 2000 byla formulována rozsáhlejší politická strategie, která si kladla za cíl začít opětovně rozvíjet ČŽV a dohnat v jeho uskutečňování západní země. Z toho důvodu zdejší systém někteří autoři [Aiginger, Guger 2006] označují za „dohánějící model“ ČŽV, který se nachází v „přechodné fázi“ směrem k více rozvinutým systémům NVD západního stříhu [Riddell, Wee-don 2012].

V českém systému byly nejprve akcentovány požadavky formálního vzdělávání – zejména rozvoj vysokého školství, který se stal významnou politickou prioritou, zatímco NVD bylo z velké části ponecháno bez přímé státní regulace. A to zejména proto, že zdejší závislá tržní ekonomika [Nölke, Vliegenthart 2009] s vysokým podílem pracovních pozic ve zpracovatelském průmyslu nevyžadovala tak rozsáhlou míru průběžného rozvoje pracovních dovedností prostřednictvím vzdělávání na pracovišti. V důsledku toho se vytvořily základní podmínky pro konstituci dvoucestného systému dalšího vzdělávání, v němž bylo více zdůrazněno formální vzdělávání mladých dospělých [Hamplová, Simonová 2014], přičemž výstupy formálního vzdělávání – díky své státní garanci – mají mnohem vyšší míru legitimacy, zatímco převážný díl výstupů NVD zůstává bez certifikace. Je-li neformální vzdělávání v Česku výrazněji certifikováno, zpravidla je to omezeno na oblast profesí státní správy.

Díky „masifikaci“ [Matějů, Simonová 2003; Koucký 2009; Simonová, Antonowicz 2006] terciárního vzdělávání v období let 2000 až 2012 a souběžné stagnaci počtu pracujících prošel trh práce strukturální proměnou. Výrazně se v něm navýšil podíl vysokoškolsky vzdělaných absolventů [Koucký, Ryška, Zelenka 2014], u nichž se předpokládá, že se ve svých profesích – díky vyšší míře kvalifikace – budou i po skončení studia dále vzdělávat. Ve stejném období rovněž narostlo zapojení podniků z ČR do soutěživé globální ekonomiky prostřednictvím rostoucího podílu zahraničního kapitálu v klíčových oblastech národního hospo-

dářství, který např. v oblasti zpracovatelského průmyslu dosáhl téměř poloviny všech zaměstnavatelů, v případě automobilového průmyslu pak dokonce 82 % [NVF 2017].

Domníváme se, že kombinace těchto předpokladů po skončení hospodářské krize v roce 2011 výrazně navýšila *poptávku po NVD ze strany podniků*, jelikož ty neměly na uzavřeném trhu práce s nízkou nezaměstnaností možnost začít zvyšovat svou produktivitu a konkurenceschopnost jinými prostředky než prostřednictvím nástrojů neformálního vzdělávání, a také narostl počet pracovníků na pozicích vyžadujících vyšší míru dalšího vzdělávání. Zároveň velká část podniků – především těch větších – rozvinula své vnitřní systémy řízení lidských zdrojů, které jsou zodpovědné za organizaci podnikového vzdělávání, přičemž se z něj stal jeden ze široce nabízených zaměstnaneckých benefitů.

Předpokládáme, že souběhem těchto podmínek pravděpodobně došlo nejen k navýšení celkové účasti v NVD mezi lety 2011 až 2016, ale také k vyšší míře neoliberalizace prostředí NVD se specifickými dopady pro důvody k účasti v něm.

Motivace k NVD

Přestože studium NVD patří v poslední dekádě k reflektovaným tématům tuzemské sociologie vzdělávání, relativně málo prostoru v něm bylo doposud věnováno systematickému studiu důvodů účasti, a to i přesto, že je tento jev reflektován celou řadou zahraničních studií z posledního desetiletí [mezi mnoha viz např. Boeren, Holford 2016; Boeren et al. 2012a, 2012b; Dæhlen, Ure 2009; Saar, Ure, Holford 2013; Ure, Asslid 2013].

Výjimku v tom ohledu představuje dnes již více jak deset let starý výzkum týmu manželů Rabušicových, který této problematice věnoval dílčí pozornost [Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008]. Badatelé ve svém výzkumu vyšli z tradičního členění motivace ke vzdělávání, s nímž zahraniční odborná literatura [viz např. Boeren et al. 2012a; Boeren, Holford 2016; Dæhlen, Ure 2009; Illeris 2006; Saar, Ure, Holford 2013] pracuje dodnes a jehož se v této stati přidržíme i my. Jedná se o rozlišování dvou základních teoretických rámců:

(1) *Rámec pracovní orientace*, který operuje s členěním motivace k NVD na dva typy – na pracovní či profesně orientovanou a na nepracovní/zájmově orientovanou motivaci. *Pracovní motivaci* jsou chápány důvody k účasti na vzdělávacích aktivitách, které primárně souvisí s profesním životem jednotlivců. V tomto případě se dospělí nejčastěji vzdělávají, aby zvládli pracovní úkoly či kvůli kariérnímu postupu, zatímco za *nepracovní motivaci* jsou považovány důvody, které jsou spojeny s volnočasovými aktivitami, zvědavostí jedinců, meziosobními vztahy či komunitními aktivitami [srov. Boshier 1971; Boshier, Collins 1985]. S ohledem na to se aktéři nejčastěji vzdělávají proto, aby se seznámili s novými lidmi, případně aby byli platnými členy komunity.

Dosavadní literatura o pracovní orientaci motivace k NVD se ve svých výsledcích rozchází. Výzkum Rabušicových [Rabušic, Rabušicová 2006; Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008] v polovině první dekády nového milénia diagnostikoval převažující mimopracovní důvody pro účast na NVD. Podle jejich údajů bylo NVD v ČR doménou zájmového vzdělávání, neboť v rámci jeho různých oblastí (např. jazykového vzdělávání, osobnostního rozvoje aj.) naprostá většina dospělých deklarovala mimoprofesionální důvody pro svou účast [Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008: 103–104].

Oproti tomu současný mezinárodní výzkum z posledních let (2013–2016) zdůrazňuje celosvětový příklon NVD k pracovní orientaci, kdy naprostá většina účastníků se dospělých uvádí, že se do něj zapojuje proto, aby jeho výsledky upotřebili v profesním životě [Desjardins 2015, 2017; Kaufman 2015; Rubenson 2018]. Přičemž tento trend začíná být podle srovnávacího výzkumu Boeren et al. [2012a] z roku 2011 výrazně silnější v zemích východní Evropy než v západoevropských státech. Podle řady autorů [např. Barros 2012; Torres 2013] stojí v pozadí tohoto trendu právě výrazná celosvětová neoliberalizace dalšího vzdělávání, která začíná výrazněji ovlivňovat situaci v NVD v ČR v posledních deseti letech.

(2) *Rámec vnitřní a vnější motivace*, v němž *vnitřní motivace* odkazuje ke snaze jedince realizovat určitou aktivitu pro ni samou. Vzdělávání v tomto případě samo uspokojuje aktéra a jeho individuální potřeby. Oproti tomu *vnější motivace* je považována za soubor důvodů pro uskutečnění určité činnosti s cílem dosažení pozitivního výsledku, popřípadě zamezení očekávaných negativních důsledků [Deci, Ryan 2013]. V první podobě je NVD cílem (jedinec se např. vzdělává proto, že jej učení naplňuje), v druhé vystupuje jako nástroj dosahování cílů aktéra (např. vzdělávám se proto, abych mohl začít podnikat nebo abych snížil pravděpodobnost ztráty zaměstnání). Řada autorů [viz např. Boeren 2016; Boshier, Collins 1985; Illeris 2009; Pinder 2011; Pink 2011] přitom zdůrazňuje, že právě vysoká míra vnitřní motivace je nezbytná pro osvojování si nových znalostí a dovedností, a tedy i pro dosažení kýžených výsledků NVD. Vnitřní motivace je nejčastěji spojována s vyšší efektivitou učení, lepší orientací na jeho cíle, hlubším ponořením do vzdělávacích aktivit a pozitivními emocemi spojenými s učením.

Řada autorů [Gagné, Deci 2005; Ryan, Deci 2000; Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008] pak upozorňuje, že se oba typy motivace v empirické realitě spíše doplňují, než že by jeden vylučoval druhý. Velmi často pak dochází k tomu, že aktéři vykazují vyšší míru sklonu k vnější či k vnitřní motivaci s určitými dílčími prvky té druhé [Gagné, Deci 2005]. Je tudíž vhodnější uvažovat o jedincích převážně vnitřně a převážně vnějškově motivovaných než o aktérech s výhradně vnitřní nebo vnější motivací, případně s motivací kombinovanou (mixem obou typů).

Pokud se podíváme na předešlé výsledky ohledně deklarované vnitřní a vnější orientace k NVD z ČR, zjišťujeme, že mu ve všech oblastech vzdělávání v roce 2005 dominovala vnitřní motivace. Nejsilněji přitom byla rozvinuta u ja-

zykového vzdělávání (deklarovalo ji 95 % respondentů), zatímco nejslabší byla v případě profesního vzdělávání, kdy vzdělávání pro vlastní uspokojení deklarovalo 62 % účastníků NVD [Rabušicová, Rabušic, Šedlová 2008: 103].

Faktory ovlivňující motivaci k NVD

Jedna ze stěžejních otázek souvisejících s důvody k účasti v NVD spočívá v tom, jakými faktory je ovlivněna? Dopadá neoliberealizace ČZV stejným způsobem na všechny skupiny populace, nebo jsou jí některé skupiny vystaveny více než jiné? V tomto ohledu odborná literatura [Blossfeld et al. 2014; Rubenson, Desjardins 2009; Saar, Ure, Desjardins 2013; Saar, Räis 2017] dospívá k závěru, že na motivaci k NVD duálně působí jak skupina mikro-, tak mezosociálních faktorů.

Mezi nejčastěji popisované mikrofaktory patří: věk, pohlaví, dosažené vzdělání a ekonomická aktivita. Dosavadní výzkum dospěl k následujícím závěrům o jejich působení:

Za prvé, v případě starších věkových kategorií (50 a více let) se výrazně snižuje podíl dospělých, kteří deklarují pracovní motivaci k NVD na úkor zaměření na zájmové vzdělávací aktivity, a rovněž klesá počet těch s vnější motivací ve prospěch motivace vnitřní, tzn. ve prospěch dospělých, kteří se vzdělávají z důvodu vlastní seberealizace [Boeren 2016; Brady, Fowler 1988; Bynum, Seaman 1993; Desjardins, Rubenson, Milana 2006; Ure, Asslid 2013]. Uvedený posun je způsoben snižujícími se očekávanými přínosy plynoucími ze vzdělávání pro využití v profesním životě a s přenesením důrazu na oblast seberozvoje a naplnění volného času.

Za druhé, ženy mají tendenci se mnohem častěji vzdělávat z mimopracovních příčin a uvádět důvody související s vnitřní motivací pro NVD, zatímco v případě mužů lze identifikovat převahu vnější a pracovní orientované motivace; tedy motivace primárně instrumentálně zaměřené na využití dalšího vzdělávání v rámci trhu práce [Albert, García-Serrano, Hernanz 2010; Blais, Duquette, Painchaud 1989; Boeren 2011; Boeren, Holford 2016].

Za třetí, dospělí s vyšším dosaženým vzděláním mnohem častěji uvádějí účast na základě vnitřní motivace než v případě osob s nižším dosaženým vzděláním, zejména základním. Vzdělanější aktéři také mnohem častěji deklarují, že se účastní z mimopracovních důvodů [Dæhlen, Ure 2009; Illeris 2003, 2006; Ure, Asslid 2013]. Podle některých badatelů [Paldanius 2007] je to dáno tím, že méně vzdělané osoby považují jakékoliv formy postformálního vzdělání za „nutnost“, kterou je třeba podstoupit, zatímco vysokoškolsky vzdělaní ji častěji chápou jako „příležitost“ pro svou seberealizaci. Zároveň také častěji načrtávají méně příkrou hranici mezi pracovním a mimopracovním životem, neboť práci považují za prostor aktivního utváření své identity.

Za čtvrté, v případě ekonomicky aktivních osob se méně často setkáváme s vnější a pracovní orientovanou motivací než u ekonomicky neaktivních. Důvod

pro to spočívá v primárním zaměření jedinců, kteří jsou mimo trh práce, na využití dalšího vzdělávání při zisku zaměstnání/začátku profesní dráhy (nezaměstnaní/studenti), respektive snížení své nevýhody při opětovném vstupu na trh práce (ženy na mateřské dovolené) [Boeren, Holford 2016; Boeren et al. 2012a, 2012b].

Zatímco působení individuálních faktorů lze vysledovat napříč celou dospělou populací, strukturální faktory ovlivňují především osoby zapojené do trhu práce [Boeren, Holford 2016], a to proto, že úzce souvisejí s jeho základními znaky. Jedná se především o požadavky na utváření dovedností, jež bývají literaturou [Hall, Soskice 2001; Iversen, Soskice 2019] souborně označovány jakožto „režim utváření dovedností“. V tomto rámci se podle studií [Desjardins 2014; Saar, Räis 2017] z posledních let jedná o trojici důležitých mechanismů, které na trhu práce ovlivňují požadavky na doplňování a rozvoj pracovních dovedností: (1) pracovní kvalifikace, (2) velikost podniku zaměstnavatele a (3) ekonomický sektor, v němž zaměstnavatel působí. S deindustrializací a přechodem společnosti ke znalostní ekonomice by měl vliv těchto mechanismů postupně narůstat.

Zahraniční studie [Dæhlen, Ure 2009; Illeris 2003, 2006; Brunello, Garibaldi, Wasmer 2007; Kaufmann 2015; Ure, Asslid 2013] s ohledem na to upozorňují, že úroveň kvalifikace ovlivňuje motivaci k NVD velmi podobným způsobem jako nejvyšší dosažené vzdělání, což znamená, že nízkokvalifikovaní pracovníci mnohem častěji deklarují, že se vzdělávají z pracovních důvodů a pod tlakem vnější motivace, než vysoce kvalifikovaní. U nich nacházíme přesně protichůdné tendence.

Podle řady badatelů [Hefler, Markowitsch 2008, 2010; Saar, Räis 2017] pak mají zaměstnanci ve velkých firmách k dispozici mnohem více příležitostí ke vzdělávání a rozvoji, neboť velké podniky mnohem častěji disponují specializovanými útvary, které se na firemní vzdělávání cíleně zaměřují a činí jej nejenom součástí firemní politiky, ale i kariérních plánů svých pracovníků. Z tohoto důvodu existují ve větších podnicích vyšší požadavky na účast v NVD a s tím také častěji deklarovaná vnější motivace. V tomto typu podniků je zároveň další vzdělávání velmi často nabízeno jakožto zaměstnanecký benefit.

V neposlední řadě se pracovníci ve znalostních službách účastní NVD spíše z důvodu vnitřní než vnější motivace, jelikož mají díky nerutinní myšlenkové práci vyšší požadavky na další vzdělávání [Iversen, Soskice 2019].

Uvedenými znaky se samozřejmě všechny aspekty působení socioekonomického prostředí na NVD nevyčerpávají. Podle řady badatelů vystupuje jako důležitá také míra zapojení dospělých do odborů v té které zemi, forma sociálního státu (liberální versus sociálně demokratický typ) či míra prekarizace pracovních úvazků nebo nezaměstnanosti [viz např. Boeren 2016; Dämmrich, Kosyakova, Blossfeld 2015; Desjardins 2017]. Nicméně tyto makrosociální faktory jsou badateli primárně dávány do vztahu ke vzdělávacím příležitostem a potřebám, nikoliv k motivaci k účasti. Zároveň jsou v převažující míře používány pro srovnávání účasti v ČŽV v jednotlivých zemích či skupinách zemí, nikoliv ke sledování proměn motivace k NVD. Z tohoto důvodu, stejně jako z důvodu celkového rozsahu této studie je nebudeme v dalších analýzách sledovat.

Tabulka 2. Rozdělení proměnných zaměřených na motivaci

Proměnná	Popis	Motivace
účel účasti na NVD (NFEPURP1)	převážně pracovní / převážně nepracovní či osobní	pracovní/ nepracovní
důvody k účasti na NVD (NFEREASON1_0X)	02: snížit pravděpodobnost ztráty mého zaměstnání 03: zvýšit šance na změnu/získání nové práce 04: začít mé vlastní podnikání 08: získat certifikát 07: prohloubit znalosti/dovednosti v oblasti, která mne zajímá 09: poznat nové lidi, pro zábavu	vnější vnitřní

Poznámka: Do analýzy byly zahrnuty pouze položky dostupné v letech 2011 i 2016.

Metodologie

Studie je postavena na sekundární analýze reprezentativních dat z mezinárodního šetření AES pro ČR.¹ Komplexní data čítají 10 190 respondentů pro rok 2011 a 12 272 pro rok 2016, redukce je omezuje na respondenty ve věku 25–64 let a účastníky NVD bez chybějících dat u položek zaměřených na motivaci k NVD (viz Tabulka 2). Pro rok 2011 se jednalo o 2 715 osob. Pro rok 2016 bylo nutné pracovat s rozdílnými soubory pro pracovní/nepracovní motivaci (n = 4 034) a pro vnitřní a vnější motivaci (n = 3 433) z důvodu chybějících dat u těchto položek.

Jelikož jsme z původní datové matice pracovali jen s vybranými respondenty, neaplikovali jsme v rámci analýzy v souboru implementované váhy.

Analýza se nejprve zaměřuje na důvody účasti v primární aktivitě NVD, kterou respondenti uvedli, přičemž většina z nich (63 % v roce 2011 a 62 % v roce 2016) se v posledních dvanácti měsících před sběrem dat účastnila pouze jedné takové aktivity. Rozčlenění proměnných zaměřených na motivaci k NVD je uvedeno v Tabulce 2. Při klasifikaci položek pro vnitřní a vnější motivaci jsme vyšli z celoevropského šetření týmu Ellen Boeren [Boeren et al. 2012b], který realizoval výzkum zaměřený na motivaci dospělých k formálnímu vzdělávání.

Jak ukazuje Tabulka 2, pro sledování pracovní/nepracovní motivace jsme využili dichotomickou položku členící respondenty jednoznačně na pracovní/nepracovně motivované, která dále figurovala jako závisle proměnná v modelu binomické logistické regrese.

¹ Podrobný popis realizace šetření viz technická zpráva *Adult Education Survey* [OFNS 2018].

V rámci vnitřní a vnější motivace bylo k dispozici celkem šest položek. Respondenti se vyjadřovali ke každé zvlášť odpovědí ano/ne. Mohli uvést více důvodů pro účast v NVD najednou, a tedy zároveň deklarovat motivaci vnější i vnitřní, což je ve shodě s teoretickým předpokladem o koexistenci obou typů motivace [Ryan, Deci 2000]. Jako vnitřně motivované chápeme všechny respondenty, kteří zvolili alespoň jednu z položek vztahujících se k vnitřní motivaci (viz Tabulka 2), obdobně definována je i motivace vnější. Z logiky věci uvažujeme také o smíšené motivaci (tedy volbě alespoň jedné položky vnitřní a alespoň jedné položky vnější motivace). Součet těchto skupin v Tabulce 3 nečiní 100 % (může být vyšší i nižší), protože vnitřní, vnější a smíšená motivace jsou sledovány každá samostatně (jako tři samostatné binomické proměnné).²

Pro účely regresní analýzy jsme pracovali s konstruktem vnitřní motivace, který nestavíme jako protiklad k motivaci vnější. Následný model pak tvoříme opět s využitím binomické logistické regrese, čímž dosáhneme sjednocení s analýzou zaměřenou na motivaci pracovní/nepracovní. V obou modelech je rok 2016 zahrnut formou interakcí.

Faktory ovlivňující motivaci k NVD byly na základě teoretických východisek pojaty následovně a rozděleny na dvě skupiny: (1) mikrosociální faktory: věk (ekonomicky produktivní věk 30–50 let vs. ostatní věkové kategorie), pohlaví, nejvyšší dosažené vzdělání (ZŠ nebo výuční list, SŠ s maturitou, VŠ); (2) mezosociální faktory: zaměstnanecký status (vysoký: manažeři, profesionálové, nízký: ostatní profese), velikost firmy (do 49, 50 až 250, nad 250 zaměstnanců), ekonomický sektor (zemědělství, průmysl, služby, znalostní profese³). Všechny výše uvedené kategorie mikro- a mezosociálních faktorů byly zahrnuty do regresní analýzy jako nezávislé proměnné, s ohledem na jejich zaměření jsme do této části analýzy zahrnuli pouze pracující respondenty.

Proměna motivace k NVD v ČR

Tabulka 3 shrnuje naše zjištění, která navíc doplňuje i o výsledky podobného šetření z roku 2005 [Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008]. V tabulce je patrný výrazný nárůst *pracovní motivace* k NVD v ČR, ze kterého se stává zcela převažující motiv, jenž vede většinu dospělých k zapojení se do aktivit neformálního vzdělávání. Pro obohacení našich zjištění doplňme, že v roce 2016 se téměř 1 186 000 dospělých vzdělávalo mimo formální vzdělávací systém z pracovních důvodů, což představuje 42 % všech pracujících osob v ČR [Eurostat 2020].

² Tento přístup se odlišuje od metodologického postupu Rabušicových a Šedové [2008], kde respondenti mohli volit pouze jednu z nabídnutých možností a tím se jednoznačně zařadit k vnější nebo vnitřní motivaci.

³ Kategorie byly vytvořeny na základě klasifikace LOCNACE.

Tabulka 3. Proměna motivace k NVD

Rok šetření v ČR	2005*	2011	2016
Celková účast v NVD	33	35	44
Pracovně orientovaná motivace	65	81	85
Nepracovně orientovaná motivace	35	19	15
Vnitřní motivace	84	45	28
Vnější motivace	16	46	36
Smíšená motivace	-	22	15

Zdroj: 2005 [Rabušicová, Rabušic, Šedřová 2008], 2011 a 2016 Adult Education Survey.

Poznámka: Údaje v procentech, dospělí ve věku 25–64 let účastníci se NVD v posledním roce před realizací šetření. *Vzhledem k odlišné metodologii, kterou v naší analýze nebylo možné replikovat, jsou výsledky z roku 2005 pouze orientační.

V případě *vnitřní motivace* pak můžeme pozorovat výrazný pokles. Na základě doplňující analýzy uvedme, že se (1) výrazně snížil podíl osob, které se vzdělávaly, aby prohloubily své znalosti a dovednosti v oblasti, o niž se zajímají, a to ze 43 % v roce 2011 na 27 % v roce 2016, a (2) také poklesl podíl jedinců vzdělávajících se proto, aby poznali nové lidi, či pro zábavu, a to z 9 % na 4 %.

Proměna *vnější motivace* je méně jednoznačná. Domníváme se, že souvisí s dozníváním hospodářské krize v roce 2011, která krátkodobě navýšila podíl osob vzdělávajících se z převážně vnějších důvodů. Doplňme výsledky některých dílčích položek: (1) méně respondentů v roce 2016 (7 % versus 14 %) uvedlo, že se zapojilo do NVD, aby snížilo pravděpodobnost ztráty svého zaměstnání, a (2) také jich méně participovalo za účelem získání certifikátu (22 % v roce 2011 a 17 % v roce 2016). Můžeme tedy pozorovat, že tento typ motivace je citlivý vůči změnám na trhu práce, které ovlivňují důvody zapojení dospělých do NVD.

Se stabilizací ekonomiky po hospodářské krizi a vyšší úrovni zaměstnanosti pak můžeme pozorovat mírný pokles počtu osob se smíšenou motivací. V tomto ohledu se např. jedná o respondenty, kteří sice deklarují, že se vzdělávají v oblasti, která je zajímavá, ale činí tak proto, aby zvýšili své šance na změnu práce. Vyjádřeno terminologií neoliberální ideologie – investují do svých znalostí a dovedností, aby je byli s to později efektivně zkapitalizovat.

Faktory ovlivňující motivaci k NVD v ČR

Do této části analýzy jsme zahrnuli pouze pracující respondenty, a to s ohledem na zaměření sledovaných faktorů, které se týkají převážně pracovního uplatnění. Oproti předchozí části analýzy se tedy jedná o další redukci datového souboru přibližně o desetinu.

**Tabulka 4. Model pracovní (vs. nepracovní) orientované motivace k NVD
v letech 2011 a 2016**

	B	Exp(B)	95% interval spolehlivosti pro Exp(B)	
			Spodní	Horní
Rok studie (2016 vs. 2011)	0,662	1,938	0,656	5,722
Věk 30–50	–0,110	0,896	0,683	1,174
Gender (ženy vs. muži)	–0,665	0,514	0,388	0,681
Nejvyšší dosažené vzdělání: ZŠ/SOU (ref.)				
Nejvyšší dosažené vzdělání: SŠ	–0,211	0,809	0,550	1,192
Nejvyšší dosažené vzdělání: VŠ	–0,517	0,596	0,379	0,937
Zaměstnanecký status (vysoký vs. nízký)	–0,177	0,838	0,601	1,169
Velikost firmy do 49 zam. (ref.)				
Velikost firmy 50–250 zam.	0,284	1,329	0,979	1,803
Velikost firmy nad 250 zam.	0,477	1,610	1,085	2,391
Ekonomický sektor: zemědělství (ref.)				
Ekonomický sektor: průmysl	0,288	1,334	0,616	2,891
Ekonomický sektor: služby	0,683	1,981	0,917	4,279
Ekonomický sektor: znalostní profese	0,667	1,947	0,895	4,237
2016: Věk 30–50 let	0,029	1,030	0,721	1,471
2016: Gender (ženy vs. muži)	0,053	1,054	0,731	1,521
2016: Nejvyšší dosažené vzdělání: SŠ	–0,036	0,965	0,587	1,586
2016: Nejvyšší dosažené vzdělání: VŠ	–0,241	0,786	0,433	1,426
2016: Zaměstnanecký status (vysoký vs. nízký)	0,475	1,608	1,036	2,496
2016: Velikost firmy 50–250 zam.	0,049	1,050	0,704	1,565
2016: Velikost firmy nad 250 zam.	0,305	1,356	0,728	2,527
2016: Ekonomický sektor: průmysl	–0,481	0,618	0,207	1,841
2016: Ekonomický sektor: služby	–0,870	0,419	0,142	1,233
2016: Ekonomický sektor: znalostní profese	–0,685	0,504	0,169	1,503
Konstanta	1,979	7,238		

Tabulka 5. Model vnitřní motivace k NVD v letech 2011 a 2016

	B	Exp(B)	95% interval spolehlivosti pro Exp(B)	
			Spodní	Horní
Rok studie (2016 vs. 2011)	-1,094	0,335	0,140	0,800
Věk 30–50	0,092	1,096	0,907	1,324
Gender (ženy vs. muži)	0,183	1,200	0,992	1,453
Nejvyšší dosažené vzdělání: ZŠ/SOU (ref.)				
Nejvyšší dosažené vzdělání: SŠ	0,382	1,465	1,130	1,897
Nejvyšší dosažené vzdělání: VŠ	1,045	2,842	2,082	3,880
Zaměstnanecký status (vysoký vs. nízký)	0,276	1,318	1,048	1,658
Velikost firmy do 49 zam. (ref.)				
Velikost firmy 50–250 zam.	-0,126	0,881	0,712	1,092
Velikost firmy nad 250 zam.	-0,084	0,920	0,709	1,193
Ekonomický sektor: zemědělství (ref.)				
Ekonomický sektor: průmysl	0,014	1,014	0,551	1,868
Ekonomický sektor: služby	0,238	1,269	0,695	2,316
Ekonomický sektor: znalostní profese	0,218	1,244	0,677	2,287
2016: Věk 30–50 let	-0,131	0,878	0,676	1,140
2016: Gender (ženy vs. muži)	-0,046	0,955	0,734	1,244
2016: Nejvyšší dosažené vzdělání: SŠ	0,130	1,139	0,782	1,659
2016: Nejvyšší dosažené vzdělání: VŠ	0,033	1,034	0,663	1,613
2016: Zaměstnanecký status (vysoký vs. nízký)	0,404	1,497	1,086	2,063
2016: Velikost firmy 50–250 zam.	0,030	1,031	0,770	1,380
2016: Velikost firmy nad 250 zam.	-0,008	0,992	0,658	1,496
2016: Ekonomický sektor: průmysl	-0,059	0,943	0,391	2,272
2016: Ekonomický sektor: služby	0,158	1,171	0,494	2,779
2016: Ekonomický sektor: znalostní profese	0,331	1,393	0,583	3,328
Konstanta	-1,215	0,297		

Vliv faktorů ovlivňujících pracovní orientovanou motivaci je součástí Tabulky 4, která nabízí model pracovní (vs. nepracovní) orientované motivace k NVD v letech 2011 a 2016. Model pracuje s 2 439 respondenty za rok 2011 a 3 719 za rok 2016. Do modelu bylo zahrnuto 5 312 respondentů (86 %), ostatní byli vyřazeni z důvodu chybějících hodnot na bázi listwise deletion, naprostá většina z důvodu neuvedení velikosti firmy (843 respondentů, tedy téměř 14 %, tři respondenti z důvodu chybějící informace u ekonomického sektoru). Model ($X^2 = 125,146$; $df = 21$, $p \leq 0,005$) vyjadřuje pseudo $R^2 = 0,023$ (Cox & Snell) – 0,045 (Nagelkerke). Model správně klasifikuje 88 % případů.

Na základě ukazatelů substantivní signifikance (koeficientů B a Exp(B), s přihlédnutím k intervalům spolehlivosti) a při zaměření na statisticky významné výsledky (Sig. $\leq 0,05$) lze konstatovat, že (1) ženy deklarují pracovní motivaci v nižší míře než muži; (2) vysokoškolsky vzdělaní jedinci inklinují k nižší míře pracovní motivace ve srovnání s osobami se základním vzděláním nebo výučním listem; (3) s velikostí podniku zaměstnavatele nad 250 pracovníků pak narůstá pracovní orientovaná motivace dospělých. Při srovnání let 2011 a 2016 dochází ke změně v případě aktérů pracujících v kvalifikačně náročných profesích (manažeri, profesionálové), u nichž se zvýšila inklinace k pracovní motivaci. V jiných ohledech se situace v letech 2011 a 2016 zásadně nezměnila.

Vliv faktorů ovlivňujících inklinaci k vnitřní motivaci k NVD nabízí model v Tabulce 5, který disponuje 2 439 respondenty pro rok 2011, zatímco pro rok 2016 se jedná o 3 309 respondentů. Do modelu bylo celkově zahrnuto 4 964 respondentů (86 %), ostatní byli vyřazeni metodou listwise deletion (782 z důvodu neuvedení velikosti firmy, tedy téměř 14 %, dva z důvodu chybějící informace u ekonomického sektoru). Model ($X^2 = 620,209$; $df = 21$, $p \leq 0,005$) vyjadřuje pseudo $R^2 = 0,117$ (Cox & Snell) – 0,163 (Nagelkerke). Model správně klasifikuje 69 % případů.

Při použití ukazatelů substantivní signifikance a při zohlednění statisticky významných výsledků můžeme uvést, že (1) inklinace k vnitřní motivaci výrazně klesá v roce 2016 v porovnání s rokem 2011; (2) naopak roste se zvyšujícím se dosaženým vzděláním respondentů; (3) aktéři pracující na vysokém zaměstnaneckém postu (manažeri, profesionálové) vykazují častěji vnitřní motivaci oproti ostatním pracovníkům, přičemž tento rozdíl se v roce 2016 oproti roku 2011 ještě zvýšil.

Diskuse

Pokud nahlédneme na trendy v oblasti důvodů pro účast v NVD v ČR, můžeme identifikovat jednoznačný příklon k pracovní orientované motivaci, která zcela dominuje současnému poli neformálního vzdělávání. *Hypotéza rostoucí pracovní motivace* je tudíž v tom případě platná. Zatímco v roce 2005 tuto motivaci deklarovali dva ze tří účastníků NVD, o deset let později to bylo již téměř devět z desíti. Závěr týmu Rabušicových z roku 2005, podle něhož: „formální vzdělání je domi-

nantně motivováno perspektivou profesního uplatnění, neformální se vztahuje k mimoprofesionálním cílům“ [Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008: 104], je tudíž ve světle posledních výsledků třeba přehodnotit. I NVD je v současnosti zcela provázáno s profesními cíli aktérů a je na ně v převažující míře zaměřeno.

Neoliberální ideologie pronikla v posledních letech do tuzemského ČŽV a výrazně utváří orientaci zdejších dospělých k účasti v NVD, kterou jedinci berou stále více jako součást své profesní dráhy. Česko v tomto ohledu následuje globální trendy v oblasti ČŽV, kdy ve většině zemí západní a severní Evropy dospělí vstupují do dalšího vzdělávání právě z důvodu využití znalostí a dovedností v pracovním životě [Boeren et al. 2012a; Desjardins 2015, 2017; Kaufman 2015; Rubenson 2018]. Doplňme, že tento trend byl v roce 2016 v Česku dokonce silnější než v případě většiny států evropské osmadvacítky.

Příklon k pracovní motivaci je dán významným vlivem zaměstnavatelů v hrazení dalšího vzdělávání, neboť naprostá většina NVD v roce 2011 (61 %) a ještě více v roce 2016 (98 %) byla financována z jejich kapes. Je pak logické, že další vzdělávání dospělých je díky tomu dominantně zaměřeno na oblast zvyšování konkurenceschopnosti podniků prostřednictvím rozvíjení dovedností jejich pracovníků, případně se stává dalším z řady benefitů, jež útvary řízení lidských zdrojů – zejména v případě velkých zaměstnavatelů – nabízejí jak stávajícím, tak i potenciálním zaměstnancům. Z podnikového vzdělávání se tak stává jeden z pomyslných jazýčků na miskách vah v nabídce práce pro vysokoškolsky vzdělané a vysoce kvalifikované pracovníky, kteří také nejčastěji berou za svůj neoliberální étos pokračujícího rozvoje dovedností a zlepšování své pozice na trhu práce.

Druhým, ještě rapidnějším posunem v zaměření motivace účastníků NVD je pokles vnitřní motivace („*Hypotéza klesající vnitřní motivace*“). Zatímco ještě v roce 2005 se většina dospělých účastníků zapojovala do NVD z důvodů vnitřní motivace [Rabušicová, Rabušic, Šedová 2008: 103], v roce 2016 již výskyt tohoto typu motivace mezi respondenty slábne. NVD se díky tomu stává ve větší míře prostředkem k dosahování cílů jedinců, nikoliv aktivitou, kterou by aktéři realizovali pro vlastní potěchu, obohacení či setkávání s druhými. To může mít negativní dopad nejenom na míru osvojení vědomostí a dosažení zamýšlených výsledků NVD [viz např. Boeren 2016; Boshier, Collins 1985; Illeris 2009], ale také na samotnou realizaci humanitního či emancipačně zaměřeného pojetí ČŽV, které je odstaveno na vedlejší kolej.

Domníváme se, že tato transformace je úzce provázána s prohloubením pracovní orientace NVD a s celkovou neoliberalizací prostředí ČŽV v ČR, kterou jsme popsali výše. Aktéři totiž ve větší míře vstupují do NVD na základě popudu zaměstnavatelů, kteří tuto aktivitu v drtivé většině hradí, ale rovněž ji od svých pracovníků vyžadují. Díky tomu s nárůstem podílu osob s pracovní orientovanou motivací klesá podíl osob deklarujících vnitřní motivaci k účasti v NVD. V tomto ohledu jsou naše závěry ve shodě s předchozími poznatky z ČR, podle nichž profesní vzdělávání zaměstnanců zpravidla vykazuje vyšší míru vnější motivace než jakékoli jiné formy neformálního vzdělávání [Šedová, Novotný 2006].

V případě třetí hypotézy („*Hypotéza rostoucí tržní závislosti*“) můžeme říci, že se nepotvrdila, neboť vliv mezosociálních faktorů v našem modelu během sledovaného období nerostl. Z hlediska jejich působení se prokázal jen vliv velikosti zaměstnavatele a zaměstnaneckého statusu na pracovní orientovanou motivaci (viz diskuse níže).

Jaké faktory ovlivňují predispozice k pracovní motivaci k NVD? V rámci šetření AES roste pracovní motivace zejména u aktérů, kteří dosáhli základního vzdělání či výučního listu oproti vysokoškolsky vzdělaným, což je v souladu s poznatky z dosavadní mezinárodní literatury [Dæhlen, Ure 2009; Illeris 2003, 2006; Ure, Asslid 2013]. Právě tito dospělí, velmi často působící na pozicích rutinních pracovníků ve službách a výrobě, jsou nejvíce ohroženi změnami trhu práce, a pokud se mají dále vzdělávat, činí tak především pro zajištění své další zaměstnanosti.

V případě ČR muži vykazují vyšší (dle našeho modelu dvojnásobnou) míru pracovní orientace k NVD než ženy, což je ve shodě s existujícím poznáním. Je to pravděpodobně způsobeno nerovnostmi mezi muži a ženami na trhu práce. Muži jsou podle řady autorů [Albert, García-Serrano, Hernanz 2010; Blais, Duqueite, Painchaud 1989; Boeren 2011; Wozny, Schneider 2014] upřednostňováni při zapojení do pracovní orientovaného vzdělávání placeného ze strany zaměstnavatelů. Ženy se oproti tomu více účastní vzdělávání, které přímo nesouvisí s prací, a také si ho častěji hradí samy. I přes vyšší míru zapojení žen do trhu práce ve sledovaném období [Sirovátka, Válková 2017] pak Česko stále vykazuje jednu z nejnižších měr rovnostářského přístupu k aktivní participaci na trhu práce v Evropě [Dämmrich, Kosyakova, Blossfeld 2015].

V případě věku jsme nenalezli rozdíly v míře výskytu pracovní/nepracovní motivace, což může být způsobeno vyšší mírou zapojení všech věkových kohort do uzavřeného tuzemského trhu práce. Ostatně Mayo [2019] argumentuje, že vyšší důraz na pracovní orientované vzdělávání starších občanů je jedním z důležitých průvodních rysů neoliberalizace CŽV. Proto také u této věkové kohorty nenalézáme menší předpoklad k profesnímu vzdělávání.

Z hlediska mezosociálních faktorů má v případě pracovní motivace stěžejní postavení velikost zaměstnavatele. Pracovníci velkých firem deklarují vyšší orientaci k profesně orientovanému vzdělávání. To odpovídá zahraničním studiím [Hefler, Markowitsch 2008, 2010; Saar, Räiss 2017], které argumentují, že velké podniky díky propracované firemní politice vytvářejí více příležitostí a tlaku na profesně orientované vzdělávání dospělých. Zároveň s tím mají propracovanější systém podnikových benefitů, do něhož je řazeno i další vzdělávání.

Jako důležitý se z hlediska pracovní motivace jeví zaměstnanecký status, jehož význam se mezi lety 2011 a 2016 ještě zvýšil. Pracovníci v kvalifikačně vysoce náročných pozicích či manažerských funkcích výrazně častěji inklinují k pracovní motivaci k NVD, což je v opozici vůči zjištěním zahraničních badatelů [Dæhlen, Ure 2009; Illeris 2003, 2006; Ure, Asslid 2013]. Podle nich by měli směřovat spíše k nepracovní motivaci. Nároky spojené s těmito typy pozic jsou pravděpodobně

v současné ČR natolik vysoké, že jedinci, kteří na nich pracují, si musejí ve větší míře doplňovat dovednosti, a tudíž již nemají na mimoprofesionální vzdělávání tolik času. Ostatně podle šetření bariér k dalšímu vzdělávání je nedostatek času deklarován nejčastěji právě vysoce kvalifikovanými zaměstnanci [Kalenda, Kočvarová 2017]. Zároveň s tím na rozdíl od zahraničí⁴ chápou další vzdělávání jako mnohem úžeji svázané se svou profesí.

Naopak vliv ekonomického sektoru zaměstnavatele se v případě našich analýz nepotvrdil. Příklon k pracovní motivaci probíhá v tomto kontextu napříč celým zaměstnaneckým sektorem a nefavorizuje ani samotný znalostní sektor, kde by mělo docházet k nejintenzivnějšímu rozvoji znalostí a dovedností z důvodu upotřebení v práci [Boeren 2016; Brunello, Garibaldi, Wasmer 2007].

Vliv sledovaných faktorů na vnitřní motivaci k účasti v NVD je s ohledem na parametry modelu vyšší než v případě modelování pracovní orientované motivace. Statisticky a zároveň věcně významnou roli zde hraje čas (porovnání let 2011 a 2016), dosažené vzdělání a zaměstnanecký status. Ukazuje se tedy, že vnitřní motivace je v ČR doménou vysokoškolsky vzdělaných a vysoce kvalifikovaných pracovníků, kteří považují další vzdělávání za jeden ze způsobů svého dalšího rozvoje, přičemž tento trend je ještě výraznější v porovnání let 2011 a 2016. V tomto ohledu jsou naše závěry ve shodě s tvrzením Paldaniuse [2007], podle něhož právě tito dospělí chápou neformální vzdělávání mnohem častěji jako příležitost pro svůj rozvoj než jako vnější nutnost.

Absence vlivu dílčích mezosociálních faktorů v testovaných modelech je pak vysvětlitelná tím, že účastníci NVD napříč celým segmentem trhu práce bez rozdílu velikosti podniku, své pracovní pozice a oborového zaměření zaměstnavatele považují NVD za prostředek utilitárního dosahování svých cílů. Díky tomu ani v oblasti znalostního průmyslu, kde je étos ČŽV jakožto pomůcky aktivního sebeaplikování a utváření identity nejvíce rozšířen, nevykazuje vyšší predispozice k vnitřní motivaci k NVD.

Limity studie

Výsledky této studie jsou limitovány charakterem výzkumného nástroje, ze kterého lze vyextrahovat pouze základní informace o sledovaných typech motivace k NVD (viz Tabulka 2). Tento limit dále prohlubuje redukce typů motivace na binomické proměnné pro účely regresní analýzy. Na místě je připomenout, že model v každém případě zjednodušuje zkoumanou realitu, aby nechal vyniknout základní analytické výsledky.

Fakt, že analýza byla realizována pouze na části datového souboru, problematizuje možnost zobecňovat naše výsledky, a tedy spoléhat na hodnoty statis-

⁴ Tj. od skandinávských zemí, odkud pochází většina výsledků z této oblasti.

tické signifikance (i proto jsme se při interpretaci opírali také o koeficienty věcné významnosti).

Ačkoli oba modely správně klasifikují vysoké procento případů, jejich kvalita je s ohledem na ukazatele pseudo R^2 slabá (zejména u prvního prezentovaného modelu), což relativizuje námi předložená zjištění.

Závěr

V předložené studii jsme dospěli k závěru, že hlavní důvody pro účast dospělých v NVD se přesunuly ze sféry mimoprofesionální seberealizace do oblasti pracovní orientované motivace, která je ve stále větší míře podporována a vyžadována zaměstnavateli. V tomto ohledu došlo k výraznější neoliberalizaci NVD v ČR. Díky tomu není neformální vzdělávání již tak jednoznačnou doménou vnitřní motivace. Významný nárůst zapojení dospělých do aktivit neformálního vzdělávání je doprovázen transformací důvodů pro účast v něm. V rámci této proměny došlo ke změně faktorů, které výskyt dané motivace ovlivňují, přičemž zjednodušeně můžeme pozorovat vyšší orientaci k pracovní motivovanému vzdělávání u mužů se základním vzděláním či výučním listem, kteří pracují ve velkých podnicích, a to v kontrastu s ženami, osobami s vysokou úrovní dosaženého vzdělání a zaměstnanci malých firem. Odpověď na otázku, zdali je tato orientace dána tlakem ze strany zaměstnavatelů, nebo je reakcí aktérů na strukturální nerovnosti na trhu práce, by měla být předmětem některého z budoucích výzkumů z této oblasti.

Výrazná neoliberalizace důvodů zapojení do NVD rovněž ústí v oklešťování jeho dalších významných společenských funkcí, na něž by se nemělo zapomínat. Ať už se jedná o vzdělávání pro podporu občanské angažovanosti, sociální inkluzi nebo kulturní a zdravotní osvětu, které se dostávají na vedlejší kolej. Vzdělávací politika v této oblasti by neměla opomíjet ani tuto sféru, neboť bez ní by z NVD zcela vymizel jeho humanistický a emancipační potenciál, který přispívá k budování sociální koheze nad rámec integrace jedinců do trhu práce a bez něhož se z NVD stává jen „vlečka lidských zdrojů“ [Boshier 1998: 4].

JAN KALENDA působí v Centru výzkumu Fakulty humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, kde zároveň pracuje jako prorektor pro kvalitu a strategii. Ve svém výzkumu se věnuje problematice vzdělávání dospělých, historicko-sociologickým otázkám formování států a kolektivní paměti a rovněž autoregulaci učení a chování. Své studie publikoval např. v časopisech: *Adult Education Quarterly*, *Journal of Further and Higher Education*, *International Journal of Media & Cultural Politics*, *International Journal of Lifelong Education*, *Human Affairs*, *International Journal of Educational Psychology*, *Historická sociologie*, *Sociológia* nebo *Lifelong Learning*.

ILONA KOČVAROVÁ pracuje v Centru výzkumu Fakulty humanitních studií Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně. Na této fakultě v současné době působí jako proděkan pro tvůr-

čí činnost a doktorské studium. Zaměřuje se na aplikaci kvantitativně metodologických a analytických postupů v rámci pedagogických a sociálněvědních výzkumů, a to primárně v evaluačním kontextu. V posledních letech publikovala své studie např. v časopise *Adult Education Quarterly*, *Orbis Scholae*, *Studia Paedagogica* nebo *Lifelong Learning*.

Literatura

- Ahjin Kim, A., S. B. Merriam. 2004. „Motivations for Learning Among Older Adults in Retirement Institute.“ *Educational Gerontology* 30: 441–455, <https://doi.org/10.1080/03601270490445069>.
- Aiginger, K., A. Gruger. 2006. „The European Socioeconomic Model.“ Pp. 124–150 in A. Giddens, P. Diamond, R. Liddle (eds.). *Global Europe, Social Europe*. Cambridge: Polity Press.
- Albert, C., C. García-Serrano, V. Hernanz. 2010. „On-the-job Training in Europe: Determinants and Wage Returns.“ *International Labour Review* 149 (3): 315–341, <https://doi.org/10.1111/j.1564-913X.2010.00089.x>.
- Antikainen, A. 2006. „In Search of the Nordic Model in Education.“ *Scandinavian Journal of Educational Research* 50 (3): 229–243, <https://doi.org/10.1080/00313830600743258>.
- Barros, R. 2012. „From Lifelong Education to Lifelong Learning: Discussion of Some Effects of Today's Neoliberal Policies.“ *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults* 3 (2): 119–134, <https://doi.org/10.3384/rela.2000-7426.rela0071>.
- Biesta, G. J. 2011. *Learning Democracy in School and Society: Education, Lifelong Learning, and the Politics of Citizenship*. Rotterdam: Sense Publisher.
- Blais, J.-G., A. Duqueite, G. Painchaud. 1989. „Deterrents to Women's Participation in Work-related Educational Activities.“ *Adult Education Quarterly* 39 (4): 224–234, <https://doi.org/10.1177/0001848189039004004>.
- Blossfeld, H. P., E. Kilpi-Jakonen, D. Vono de Vilhena, S. Buchholz (eds.). 2014. *Adult Learning in Modern Societies: Patterns and Consequences of Participation from a Life-course Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar, <https://doi.org/10.4337/9781783475186>.
- Boeren, E. 2011. „Gender Differences in Formal, Non-formal and Informal Adult Learning.“ *Studies in Continuing Education* 33 (3): 333–346, <https://doi.org/10.1080/0158037X.2011.610301>.
- Boeren, E. 2016. *Lifelong Learning Participation in a Changing Policy Context. An Interdisciplinary Theory*. London: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/9781137441836>.
- Boeren, E., J. Holford. 2016. „Vocationalism Varies (a Lot): „A 12-Country Multivariable Analysis of Participation in Formal Adult Learning.“ *Adult Education Quarterly* 66 (2): 120–142, <https://doi.org/10.1177/0741713615624207>.
- Boeren, E., J. Holford, I. Nicaise, H. Baert. 2012a. „Why Do Adults Learn? Developing Motivational Typology across Twelve European Countries.“ *Globalisation, Societies and Education* 10: 247–269, <https://doi.org/10.1080/14767724.2012.678764>.
- Boeren, E., I. Nicaise, E. L. Roosmaa, E. Saar. 2012b. „Formal Adult Education in the Spotlight: Profiles, Motivation, and Experiences of Participants in 12 Countries.“ Pp. 63–86 in S. Riddel, J. Markowitsch, E. Weeden (eds.). *Lifelong Learning in Europe: Equality and Efficiency in Balance*. Bristol: Polity Press, <https://doi.org/10.1332/policypress/9781447300137.003.0004>.

- Boshier, R. 1971. „Motivational Orientations of Adult Education Participants: A Factor Analytic Exploration of Houle's Typology.“ *Adult Education* 21 (2): 3–26, <https://doi.org/10.1177/074171367102100201>.
- Boshier R. 1998. „Edgar Faure after 25 Years: Down but Not Out.“ Pp. 3–20 in J. Holford, P. Jarvis, C. Griffin (eds.). *International Perspectives on Lifelong Learning*. London: Kogan Page.
- Boshier, R., J. B. Collins. 1985. „The Houle Typology after Twenty-two Years: A Large-scale Empirical Test.“ *Adult Education Quarterly* 35 (3): 113–130, <https://doi.org/10.1177/0001848185035003001>.
- Brady, E. M., M. L. Fowler. 1988. „Participation Motives and Learning Outcomes of Older Learners.“ *Educational Gerontology* 14: 45–56, <https://doi.org/10.1080/03601270490445069>.
- Brunello, G., P. Garibaldi, E. Wasmer. 2007. *Education and Training in Europe*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199210978.001.0001>.
- Bynum, L. L., M. A. Seaman. 1993. „Motivations of Third-age Students in Learning in Retirement institutes.“ *Continuing Higher Education Review* 57 (1): 12–22.
- CEC (Commission of the European Communities). 2014. *Promoting Adult Learning*. Brussels: European Commission.
- CEC (Commission of the European Communities). 2015. *Draft 2015 Joint Report of the Council and the Commission on the Implementation of the Strategic Framework for European Cooperation in Education and Training (ET 2020). New Priorities for European Cooperation in Education and Training* [online]. Luxembourg: Publication Office of the European Union. Dostupné z: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0408>.
- Cross, P. K. 1981. *Adults as Learners. Increasing Participation and Facilitating Learning*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Czesaná, V. 2010. „Nerovnosti v účasti v dalším vzdělávání.“ Pp. 353–375 in P. Matějů, P. J. Straková, A. Veselý (eds.). *Nerovnosti ve vzdělávání*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- ČSÚ. 2016. *Vzdělávání dospělých v České republice. Výstupy z šetření Adult Education Survey 2016* [online]. Praha: Český statistický úřad. Dostupné z: <https://www.czso.cz/csu/czso/vzdelavani-dospelych-v-ceske-republice-2016>.
- Dämmrich, J., Y. Kosyakova, H.-P. Blossfeld. 2015. „Gender and Job-related Non-formal Training: A Comparison of 20 Countries.“ *International Journal of Comparative Sociology* 56 (6): 433–459, <https://doi.org/10.1177/0020715215626769>.
- Dahlen, M. B. O. Ure. 2009. „Low-Skilled Adults in Formal Continuig Education: Does Their Motivation Differ from Other Learners?“ *International Journal of Lifelong Education* 28 (5): 661–674, <https://doi.org/10.1080/02601370903189948>.
- Deci, E. L., R. M. Ryan. 2013. *Handbook of Self-determination Research*. Rochester: University of Rochester Press.
- Desjardins, R. 2014. *Rewards to Skill Supply, Skill Demand and Skill-mismatch Using Direct Measures of Skills. Studies Using the Adult Literacy and Lifeskills Survey*. Lund Economic Studies No. 176. Lund: Lund University.
- Desjardins, R. 2015. *Participation in Adult Education Opportunities, Evidence from PIAAC and Policy Trends in Selected Countries, Background Paper for the Education for All Global Monitoring Report 2015* [online]. UNESCO. Dostupné z: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000232396>.
- Desjardins, R. 2017. *Political Economy of Adult Learning Systems. Comparative Study of Strategies, Policies, and Constraints*. London: Bloomsbury, <https://doi.org/10.5040/9781474273671>.

- Desjardins, R., K. Rubenson, M. Milana. 2006. *Unequal Chances to Participate in Adult Learning: International Perspectives*. Paris: UNESCO.
- Eurostat. 2020. *Eurostat Database. Employment and Activity by Sex and Age* [online]. Dostupné z: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsl_emp_a&lang=en.
- Field, J. 2006. *Lifelong Learning and the New Educational Order*. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- Gagné, M., E. L. Deci. 2005. „Self-determination Theory and Work Motivation.“ *Journal of Organizational Behavior* 26: 331–362, <https://doi.org/0.1002/job.322>.
- Gorard, S. 2000. „Adult Participation in Learning and Economic Imperative: A Critique of Policy in Wales.“ *Studies in the Education of Adults* 32 (2): 181–194, <https://doi.org/10.1080/02660830.2000.11661429>.
- GRALE. 2016. *Third Global Report on Adult Learning and Education* [online]. Dostupné z: <http://uil.unesco.org/adult-education>.
- Hall, P. A., D. Soskice. 2001. „An Introduction to Varieties of Capitalism.“ Pp. 1–68 in P. A. Hall, D. Soskice (eds.). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/0199247757.003.0001>.
- Hamplová, D., N. Simonová. 2014. „Adult Learning in the Czech Republic: A Youth- and Female-oriented System?“ Pp. 283–304 in H. P. Blossfeld, E. Kilpi-Jakonen, D. Vono de Vilhena, S. Buchholz (eds.). *Adult Learning in Modern Societies: Patterns and Consequences of Participation from a Life-course Perspective*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Harvey, D. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/oso/9780199283262.001.0001>.
- Hefler, G., J. Markowitsch. 2008. „To Train or Not to Train: Explaining Differences in Average Enterprises' Training Performance in Europe – a Framework Approach.“ Pp. 24–63 in J. Markowitsch, G. Hefler (eds.). *Enterprise Training in Europe: Comparative Studies on Cultures, Markets and Public Support Initiatives*. Vienna: Lit Verlag.
- Hefler, G., J. Markowitsch. 2010. „Formal Adult Learning and Working in Europe: A New Typology of Participation Patterns.“ *Journal of Workplace Learning* 22 (1): 79–93, <https://doi.org/10.1108/13665621011012870>.
- IALS. 2000. *Literacy in the Information Age. Final Report of the International Literacy Survey*. Paris: OECD.
- Illeris, K. 2003. „Adult Education as Experienced by the Learners.“ *Journal of Lifelong Education* 22 (1): 13–23, <https://doi.org/10.1080/02601370304827>.
- Illeris, K. 2006. „Lifelong Learning and Low-Skilled.“ *International Journal of Lifelong Education* 25 (1): 15–28, <https://doi.org/10.1080/02601370500309451>.
- Illeris, K. 2009. „Lifelong Learning as a Psychological Process.“ Pp. 401–410 in P. Jarvis (ed.). *The Routledge International Handbook of Lifelong Learning*. London: Routledge.
- Iversen, T., D. Soskice. 2019. *Democracy and Prosperity. Reinventing Capitalism Through Turbulent Century*. Princeton: Princeton University Press, <https://doi.org/10.1515/9780691188874>.
- Kalenda, J. 2015. „Development of Non-formal Adult Education in the Czech Republic.“ *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 174: 1077–1084, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.797>.
- Kalenda, J., I. Kočvarová. 2017. „Proměny bariér ke vzdělávání dospělých v České republice: 2005–2015.“ *Studia Paedagogica* 22 (3): 69–89, <https://doi.org/10.1016/j.nedt.2012.05.030>.
- Kaščák, O., B. Pupala. 2010. „Neoliberálna guvernamentalita v sociálnom projektovaní

- vzdelávania.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 46 (5): 771–799, <https://doi.org/10.13060/00380288.2010.46.5.04>.
- Kašák, O., B. Pupala. 2012. *Škola zlatých golierov. Vzdelávanie v ére neoliberalizmu*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Kaufman, K. 2015. „Non-formal Education in International Comparison: Patterns of Participation and Investment in Selected European Countries.“ *International Journal for Research in Vocational Education and Training* 2 (4): 239–267, <https://doi.org/10.13152/IJRVET.2.4.1>.
- Kopecký, M. 2013. *Vzdělávání dospělých mezi politikou, ekonomikou a vědou. Politika vzdělávání a učení se dospělých v éře globálního kapitalismu*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Kopecký, M., M. Šerák. 2015. „Adult Education and Learning Policy in the CZE.“ Pp. 29–43 in M. Milana, T. Nesbit (eds.). *Global Perspectives on Adult Education and Learning Policy*. New York: Palgrave Macmillan, https://doi.org/10.1057/9781137388254_3.
- Koucký, J. 2009. „Kolik máme vysokoškoláků? Expanze terciárního vzdělávání v ČR ve vývojovém a srovnávacím pohledu.“ *Aula* 17 (1): 5–19.
- Koucký, J., R. Ryška, M. Zelenka. 2014. *Reflexe vzdělávání a uplatnění absolventů vysokých škol. Výsledky šetření REFLEX 2013*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.
- Liessmann, K. P. 2009. *Teorie nevzdělanosti*. Praha: Academia.
- Liessmann, K. P. 2015. *Hodina duchů: Praxe nevzdělanosti. Polemický spis*. Praha: Academia.
- Matějů, P., N. Simonová. 2003. „Czech Higher Education Still at the Crossroads.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 39 (3): 393–410.
- Mayo, P. 2019. *Higher Education in a Globalising World. Community Engagement and Lifelong Learning*. Manchester: Manchester University Press.
- Milana, M. 2012. „Political Globalization and the Shift from Adult Education to Lifelong Learning.“ *European Journal for Research on the Education and Learning of Adults* 3 (2): 103–117, <https://doi.org/10.3384/rela.2000-7426.rela0070>.
- MŠMT. 2010. *Průvodce dalším vzděláváním*. Praha: Ministerstvo školství mládeže a tělovýchovy.
- MŠMT. 2017. *Výroční zpráva o stavu a rozvoji vzdělávání v České republice v roce 2017*. Praha: Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy.
- Nölke, A., A. Vliegthart. 2009. „Enlarging the varieties of capitalism: The emergence of dependent market economies in east central Europe.“ *World Politics* 61: 670–702, <https://doi.org/10.1017/S0043887109990098>.
- NVF. 2017. *Dopady Průmyslu 4.0 na trh práce v ČR*. Praha: Národní vzdělávací fond.
- OECD. 2015. *Education at a Glance*. Paris: OECD.
- OFNS. 2018. *Adult Education Survey. Technical report* [online]. Department for Education. Dostupné z: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/714753/Adult_Education_Survey_2016_technical_report.pdf.
- Paldanius, S. 2007. „The Rationality of Reluctance and Indifference toward Adult Education.“ *Proceeding of the 48th Annual American Adult Education Research Conference* 48: 471–476.
- Pinder, W. C. C. 2011. *Work Motivation in Organizational Behavior*. New York: Psychology Press, Taylor & Francis.
- Pink, D. H. 2011. *Drive: The Surprising Truth about What Motivates Us*. New York: Penguin.
- Psacharopoulos, G. P. 2006. „The Value of Investment in Education: Theory, Evidence and Policy.“ *Journal of Education Finance* 32: 113–126, https://doi.org/10.1007/978-94-6209-794-0_8.

- Rabušic L., M. Rabušicová. 2006. „Adult Education in the Czech Republic – Who Participates and Why.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (6): 1195–1218, <https://doi.org/10.13060/00380288.2006.42.6.05>.
- Rabušicová, M., L. Rabušic, K. Šedová. 2008. „Motivace a bariéry ve vzdělávání dospělých.“ Pp. 97–112 in M. Rabušicová, L. Rabušic (eds.). *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice*. Brno: Masarykova univerzita.
- Regmi, K. D. 2015. „Lifelong Learning: Foundational Models, Underlying Assumptions and Critiques.“ *International Review of Education* 61 (1): 133–151, <https://doi.org/10.1007/s11159-015-9480-2>.
- Riddell, S., E. Weedon. 2012. „Lifelong Learning and the Wider European Socioeconomic Context.“ Pp. 17–38 in S. Riddell, J. Markowitsch, E. Weedon (eds.). *Lifelong Learning in Europe: Equality and Efficiency in Balance*. Bristol: Polity Press, <https://doi.org/10.1332/policypress/9781447300137.003.0002>.
- Rizvi, F., B. Lingard. 2010. *Globalizing Education Policy*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203867396>.
- Rose, N. 1999. *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511488856>.
- Roosmaa, E.-L., E. Saar. 2010. „Participation in Non-formal Learning: Patterns of Inequality in EU-15 and the New EU-8 Member Countries.“ *Journal of Education and Work* 23 (3): 179–206, <https://doi.org/10.1080/13639080.2010.486396>.
- Rubenson, K. 2018. „Conceptualizing Participation in Adult Learning and Education. Equity Issues.“ Pp. 337–357 in M. Milana et al. (eds.). *The Palgrave International Handbook on Adult and Lifelong Education and Learning*. London: Palgrave, https://doi.org/10.1057/978-1-137-55783-4_18.
- Rubenson, K., R. Desjardins. 2009. „The Impact of Welfare State Requirements on Barriers to Participation in Adult Education: A Bounded Agency Model.“ *Adult Education Quarterly* 59 (3): 187–207, <https://doi.org/10.1177/0741713609331548>.
- RVVI. 2019. *Inovační strategie České republiky 2019–2030* [online]. Rada pro výzkum, vývoj a inovace. Dostupné z: https://www.vlada.cz/assets/urad-vlady/poskytovani-informaci/poskytnute-informace-na-zadost/Priloha_1_Inovacni-strategie.pdf.
- Ryan, R. M., E. L. Deci. 2000. „Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic definitions and New Directions.“ *Contemporary Educational Psychology* 25 (1): 54–67, <https://doi.org/10.1006/ceps.1999.1020>.
- Říhová, H., V. Czesaná. 2013. „Rozvoj funkční gramotnosti.“ Pp. 179–194 in J. Straková, A. Veselý (eds.). *Předpoklady úspěchu v práci a životě. Výsledky mezinárodního výzkumu dospělých OECD PIAAC*. Praha: MŠMT.
- Saar, E., M. L. Räis. 2017. „Participation in Job-related Training in European Countries: The Impact of Skill Supply and Demand Characteristics.“ *Journal of Education and Work* 30 (5): 531–551, <https://doi.org/10.1080/13639080.2016.1243229>.
- Saar, E., O. B. Ure, R. Desjardins. 2013. „The Role of Diverse Institutions in Framing Adult Learning Systems.“ *European Journal of Education* 48 (2): 213–232, <https://doi.org/10.1111/ejed.12026>.
- Saar, E., O. B. Ure, J. Holford (eds.). 2013. *Lifelong Learning in Europe. National Patterns and Challenges*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited, <https://doi.org/10.4337/9780857937360>.
- Sen, A. 1997. „Editorial: Human Capital and Human Capability.“ *World Development* 25 (12): 1955–1961, [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(97\)10014-6](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(97)10014-6).
- Sennett, R. 2006. *The Culture of the New Capitalism*. Yale: Yale University Press.
- Simonová, N., D. Antonowicz. 2006. „Czech and Polish Higher Education – from Bureaucracy to Market Competition.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (3): 517–536, <https://doi.org/10.13060/00380288.2006.42.3.03>.

- Simonová, N., D. Hamplová. 2016. „Další vzdělávání dospělých v České republice – kdo se ho účastní a s jakými výsledky?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 52 (1): 3–25, <https://doi.org/10.13060/00380288.2016.52.1.240>.
- Sirovátka, T., J. Válková (eds.). 2017. *Understanding Care Policies in Changing Times: Experiences and Lessons From the Czech Republic and Norway*. Brno: CDK/Muni press.
- Stiglitz, J. 2010. *Freefall: Free Markets and the Stating of the Global Economy*. Allen Lane: London.
- Straková, J., A. Veselý (eds.). 2013. *Předpoklady úspěchu v práci a životě. Výsledky mezinárodního výzkumu dospělých OECD PIAAC*. Praha: MŠMT.
- Šedová, K., P. Novotný. 2006. „Vzdělávací potřeby ve vztahu k účasti na vzdělávání dospělých.“ *Pedagogika* 2 (1): 140–151.
- Škoda, K. 1996. *Kapitoly z dějin andragogiky*. Praha: Vydavatelství Karolinum.
- Šmídová, M., O. Šmídová, N. Kyllingstad, J. Karlsen. 2017. „Regional Development: Lifelong Learning as a Priority in Norway and the Czech Republic?“ *Higher Education Policy* 30: 499, <https://doi.org/10.1057/s41307-017-0060-x>.
- Tikkanen, T., T. Hovdhaugen, L. V. Støren. 2018. „Work-related Training and Workplace Learning: Nordic Perspectives and European Comparisons.“ *International Journal of Lifelong Education* 37 (5): 523–526, <https://doi.org/10.1080/02601370.2018.1554721>.
- Tomlinson, M. 2013. *Education, Work, and Identity*. London: Bloomsbury.
- Torres, C. A. 2013. *Political Sociology of Adult Education*. Rotterdam: Sense Publishers, <https://doi.org/10.1007/978-94-6209-227-3>.
- Ure, O. B., B. E. Aaslid. 2013. „In Search of Building Blocks for Lifelong Learning: Motivation and Institutional Support in Norwegian Education and Training.“ Pp. 206–231 in E. Saar, O. B. Ure, J. Holford (eds.). *Lifelong Learning in Europe. National Patterns and Challenges*. Chaltenham: Edward Elgar Publishing Limited, <https://doi.org/10.4337/9780857937360.00017>.
- Wozny, C., M. R. Schneider. 2014. „A Matter of Degree: The Continuing Training Gap for Woman in Europe.“ *Socio-Economic Review* 12 (2): 353–379, <https://doi.org/10.1093/ser/mwu008>.

Jiří Večerník osmdesátníkem

Českou a evropskou sociologii posledního půlstoletí si nelze představit bez Jiřího Večerníka. Je jak jednou z nejvýznamnějších osobností celého oboru v širokém mezinárodním měřítku, tak současně jeho žijícím pamětníkem. Sociologii stačil poznat již v „Machoninwerku“, před nástupem tzv. normalizace stihl ještě přejít do „starého“ Sociologického ústavu, přečkal jeho zrušení a s minimálními úlitbami vládnoucí ideologii i jejím konkrétním představitelům prožil „bezčasí“ nomenklaturního Ústavu pro filosofii a sociologii. Zakusil ovšem ledasco a vystřídal za tu dobu všechna oddělení, co jich ústav měl. Nikdy se však nevzdal a v rámci možností usiloval jak o skutečné poznání společnosti, tak o mezinárodní dopad své práce.

Jiří Večerník (archiv autora)

Dvacet let se zdálo, že je to marná snaha, Jiří však byl jedním z nemnoha těch, kdo vytrvali a jimž se posléze vyplatila. Zbaven vnějších omezení, hned zkraje devadesátých let plně využil a dále rozšířil své sociální sítě, vstoupil do řady domácích i mezinárodních akademických a výkonných orgánů, a především hojně a přitom fundovaně publikoval. Vedle vícera stávajících témat se začal věnovat postkomunistické transformaci a jako akademik i přímý účastník transformačních procesů se zařadil mezi světovou špičku, stejně jako o něco později v případě komparativních (středoevropských) studií. Rád však zkoušel i další nová témata a některé jeho studie vznikly z čiré „zvědavosti“ – jako subjektivní pokusy o verifikaci či falzifikaci obecně sdílených nebo z určitých pozic prosazovaných tvrzení.

Zatímco další čelní protagonisté oboru vložili své úsilí do budování nových institucí, veřejných i soukromých, trvalých i krátkodobých, úspěšných i těch druhých, Jiří zůstal věrný svému „kopytu“ i akademickému zázemí v Jilské ulici. Avšak překvapoval a stále překvapuje něčím jiným. Šíří svého „repertoáru“ –

kteřá daleko překračuje i tak dost rozsáhlou sféru ekonomické sociologie, k níž se nějaký čas hlásil – a jeho ohlasem zahraničním a v neposlední řadě domácím. V rámci akademického ústavu a zdaleka nejen v něm se stal jakýmsi arbitrem elegantiae, poslední autoritou v sociálních věcech daleko přesahujících jeho vlastní výzkumné pole. Příznačná je v tomto směru názvoslovná praxe: obnoveným Sociologickým ústavem za tři dekády prošla řada docentů, ba i profesorů – Pan docent však vždycky byl jenom jeden, Jiří Večerník!

Možná to bylo i tím, že Jiří nikdy nebyl „jenom“ vědeckým pracovníkem a učitelem. Nemenší úsilí věnoval starému swingu v teorii i praxi, kavárenským diskusím zprvu s politickými a později především kognitivními a zábavními cíli, radosti ze života a schopnosti kritického i humorného odstupu od vlastní práce. Vědomí jejích limitů, znevážení údajně vážného a k „lepšími zítkům“ směřujícího, ať už si pod tím představujeme cokoli, zůstalo pro jeho myšlení a jednání konstantou. Proto také začal pomýšlet na pozvolný odchod z akademické sféry v okamžiku, kdy se bujaré posluchačstvo na ústavním vánočním večírku obrátilo k jeho pianu zády. Věk v tom nehrál výraznější roli, Jiří i ve svých osmdesáti letech pracuje a publikuje víc než mnozí kolegové „na vrcholu svých sil“ ve věku sotva polovičním – věru ale netřeba se vnucovat tam, kde o to není zájem.

Milý Jirko, za všechny, jimž by sociologie i vše okolo bez Tebe přišly prázdňné, přeji Ti hodně sil, nápadů i radosti do dalších let!

Zdeněk R. Nešpor

Zemřel významný český demograf prof. Zdeněk Pavlík

Nedlouho před vánočními svátky, 12. prosince 2020, zemřel jeden z nejvýznamnějších českých demografů prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc. Zdeněk Pavlík se narodil poslední březnový den roku 1931 v Praze. Po maturitě na gymnáziu nebyl komunistickým režimem uznán za člověka s třídním původem dostatečně vhodným pro další studia, takže místo na vysokou školu zamířil do továrny. Jeho zaměstnavatel byl však vstřícnější než komunističtí kádrováci a umožnil mu zapsat se na studium statistiky na Vysoké škole ekonomické. Svá studia dokončil a titul inženýra získal v roce 1956. Po absolutoriu byl krátce zaměstnán jako statistik v Ústavu hygieny, od roku 1958 začal působit v Ekonomickém ústavu tehdejší ČSAV. Tam se poprvé začal profesně zaměřovat na demografická témata, zejména metodologii sčítání lidu a vývoj obyvatelstva. Jeho práce o otázkách reprodukce mu v roce 1962 vynesla titul kandidáta věd (CSc.), o dva roky později byla publikována v knižní podobě. Politické uvolnění mu v roce 1963 dalo příležitost pracovní stáže ve francouzském ústavu pro populační studia INED. V roce 1964 nastoupil na Katedru sociální geografie na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, kde vyučoval statistiku a demografii a habilitoval se (1968). Období největšího politického uvolnění na konci šedesátých let využil k rozvíjení mezinárodních kontaktů a spolupráce – vedle působení na své fakultě pracoval i v populačním oddělení OSN v New Yorku (1968–1971) nebo přednášel v Demografickém centru OSN v Káhiře (1970).

V době normalizace se coby nestraník „s podezřelými kontakty na Západě“ potýkal s řadou překážek ve své profesní činnosti. Dokázal se s nimi ale vyrovnat, často netradičním způsobem. Velký doktorát a titul DrSc. kupříkladu získal nikoliv v Československu, ale na Moskevské státní univerzitě za práci *Teorie demografických systémů* (1982). Byl velmi aktivní v odborné komunitě, stal se jedním ze spoluzakladatelů Československé/České demografické společnosti, od roku 1977 byl po více než dvacet let jejím předsedou. Po pádu komunistického režimu získal profesuru v oboru demografie (1990) a posléze na Přírodovědecké fakultě UK založil a vedl Katedru demografie a geodemografie. Od poloviny devadesátých let působil i na Fakultě sociálně ekonomické Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem, kde byl dokonce tři roky děkanem (2004–2007), přednášel i na Vysoké škole ekonomické a Vysoké škole finanční a správní.

Ve své vědecké práci se prof. Pavlík zaměřoval především na populační vývoj, který chápal i studoval v širokém kontextu společenských procesů, a proto udržoval profesní styky s vědci z řady dalších sociálněvědních oborů. Zkoumal populační vývoj jak v Československu, resp. České republice, tak populační vývoj a jeho diferenciaci na globální úrovni. Mezi jeho nejvýznamnější publikace patří knihy *Nástin populačního vývoje světa* (1964), *Základy demografie* (1984, spolu

s J. Rychtaříkovou a A. Šubrtovou) či *Demografie (nejen) pro demografy* (2009, spolu s A. Vodákovou a K. Kalibovou). Byl autorem a spoluautorem řady odborných článků, z nichž za zvláštní zmínku stojí „Fertility Decline in Czechoslovakia during the Last Two Centuries“, vydaný v časopise *Population Studies* (1990, spolu s L. Fialovou a P. Verešem), „Changements politiques et transition démographique en Europe de l'Est“, publikovaný v časopise *Revue belge de démographie* (1991), nebo „Les tendances démographiques longues en Europe de l'Est“, publikovaný v časopise *Population* (1991).

Jako student oboru ekonomická a regionální geografie na Přírodovědecké fakultě UK (1983–1988) jsem měl možnost prof. Pavlíka poznat osobně jako jednu z výrazných postav učitelského sboru. Předcházela ho pověst náročného pedagoga, k němuž studenti cítili patřičný respekt. Neváhal studenty vyhazovat od zkoušek, pokud se domníval, že jejich znalosti nedosahují úrovně očekávané od absolventa univerzity s takovou historií a pověstí, jako má Univerzita Karlova. Jeho cílem nebylo studenty bezdůvodně trápit, ale donutit k co nejvyššímu nasazení při studiu. Krutý ale nebyl. Proslýchávalo se dokonce, že u posledního pokusu o splnění zkoušky je ochoten i mírně přimhouřit oko a studentovi, jehož znalosti se alespoň přibližovaly k jím požadované minimální hranici, dát trojku výměnou za veřejný příslib, že se dotýčný nikdy ve svém profesním životě nebude zabývat demografií. Na hodiny vedené prof. Pavlíkem jsem se vysloveně těšil. Předával nám své zapálení pro věc, hluboké znalosti oboru a zároveň i sdílel svoje mezinárodní zkušenosti, což v osmdesátých letech 20. století nebylo vůbec běžné. Během svých přednášek byl striktně neideologický, což jsme my studenti, v době vlády Gustáva Husáka a Miloše Jakeše, velmi oceňovali. Dodnes si pamatuji, že jednu ze svých přednášek statistiky věnoval tématu „zneužití statistiky v propagandě“, během níž nás detailně seznámil s technikami manipulace s čísly, grafy, mapami či barvami, které mají za cíl nikoliv pravdivě zachycovat skutečnost, ale šířit polopravdy, uživatele mást a manipulovat. Většina z nás, kteří jsme tuto přednášku absolvovali, mohla hned vzápětí nově nabyté znalosti použít k identifikaci takových polopravd a manipulací, kterými se tehdejší propaganda jen hemžila a kterých ve veřejném prostoru mnoho nebylo ani po pádu režimu. Chtěl bych proto prof. Pavlíkovi ještě dodatečně poděkovat za jeho pedagogický přístup, profesionalitu i odvážné postoje. Komunitě sociálních vědců, nejen demografů, bude chybět.

Tomáš Kostecký
ředitel Sociologického ústavu AV ČR

Na východ od Česka alebo ako porovnávať náboženstvo v Česku a na Slovensku*

Zdeněk R. Nešpor: *Česká a slovenská religiozita
po rozpadu společného státu. Náboženství Dioskúřů*

Praha, Nakladatelství Karolinum 2020, 198 s.

Až po vyše štvrtstoročí od rozpadu Československa a vzniku dvoch samostatných republík vznikla prvá systematickejšie zameraná monografia zaoberajúca sa situáciou v oblasti religiozity a vzťahov štátu a cirkví v oboch nástupníckych štátoch. Oceneniahodným na knihe je tiež to, že sa nesústreďuje len na obdobie po rozpade spoločného štátu, ale pomerne veľký priestor venuje naznačeniu hlbších historických súvislostí formujúcich podobu súčasných rozdielov, a to nielen na úrovni osobnej religiozity v oboch krajinách, ale aj odlišného riešenia inštitucionálnych vzťahov štátu a cirkví. Na tieto dve hlavné dimenzie knihy – teda na analýzu religiozity a analýzu inštitucionálnych vzťahov štátov a cirkví – treba upozorniť hneď v úvode. Názov totiž môže mylne vytvárať očakávania, že kniha sa zaoberá len komparáciou úrovne alebo podôb religiozity v oboch spoločnostiach, obzvlášť ak táto časť knihy je len jej menej rozsiahlym pilierom. Aj sám autor hneď v predhovore spomína dva hlavné piliere knihy, keď uvádza, že jej primárnym záujmom je „sledovanie a komparácia vývoja náboženských inštitúcií a religiozity v oboch krajinách po rozpade federácie“ [s. 8]. Konštatovaním o dvojakosti „primárneho cieľa“ však autor zároveň naznačuje, že práca bude obsahovať aj ďalšie ciele.

Širší tematický záber knihe dáva knihe výnimočné postavenie v odbornej spisbe publikovanej na túto tému v Česku a na Slovensku. V oboch krajinách dlhodobo absentuje práve takáto komparatívna štúdia dvoch spoločností, ktoré boli takmer sedem desaťročí súčasťou jedného štátneho útvaru so spoločným symbolickým a právnym rámcom a predtým boli súčasťou spoločnej, hoci od druhej polovice 19. storočia duálnej rakúsko-uhorskej monarchie. No treba hneď na úvod uviesť, že rozšírenie tematického záberu knihy vedie k nedokončenosti argumentácie každej z týchto analytických úrovní. Okrem toho ani napriek deklarovanej „proporčnosti“ vybraných prejavov religiozity a jej prejavov vo verejnom priestore v oboch spoločnostiach [s. 9] sa autorovi nepodarilo túto ambíciu naplniť. Miera detailnosti a interpretačnej dôslednosti je pri analýze oboch spoločností na kvalitatívne a kvantitatívne inej úrovni. Ak k tomu prirátame autorovu ambíciu zhodnotiť úroveň bádania v sociológii náboženstva a v religionistike

* Text vznikol v rámci práce na grantovej úlohe GAČR 19-08512S „Proměny církevních morálních ekonomii v ČR a SR v kontextu restitucí a odluky státu a církve“.

v oboch krajinách, nedá sa vyhnúť konštatovaniu, že autor nedokázal udržať jednotnú a konzistentnú líniu smerovania výkladu svojej knihy a tým aj všetky ambície, ktoré v nej deklaruje. Práve ambicióznosť názvu a úvodných cieľov môžu vyvolať veľké očakávania, ktoré po dočítaní môžu vyvolať pocity sklamaní.

Nielen religiozita

Kniha má okrem predhovoru a prílohy osem častí, ktoré naznačujú autorovu snahu o čo najväčšiu komplexnosť uchopenia dvoj- (alebo až troj-)témy. V prvej časti autor popisuje česko-slovenskú religiozitu ako výskumnú tému. Podobne ako aj názov knihy, táto časť vytvára dojem, akoby sa chcela venovať fenoménu česko-slovenskej religiozity, akoby niečo také ako česko-slovenská religiozita existovalo. Čitateľ však bude sklamaný, a to z viacerých dôvodov. V tejto kapitole autor nepracuje s nejakou jednou religiozitou, ktorú by vnútorne diferencoval, ale skôr približuje niektoré špecifiká a odlišnosti v religiozite v Česku a na Slovensku po roku 1990, teda porovnáva religiózne situácie v dvoch kontextoch. Robí to na základe pomerne deskriptívneho opísania podielu subjektívne prihlásených k cirkvi (čo autor v názve tabuľky 1 na s. 14 popisuje akoby šlo o členov cirkvi) vo vybraných európskych krajinách, ako ukazujú výsledky Európskeho výskumu hodnôt (EVS) v zatiaľ poslednej vlne v roku 2017. Nejde dokonca ani o komparáciu veľkosti podobných alebo geograficky blízkych krajín, ale zoznam obsahuje veľmi rôzne skupiny krajín bez toho, aby ich autor vôbec rozlíšil do skupín podľa dominantnej tradície. Nábožensky rôznorodé krajiny sú pritom prezentované ako príklad „škály“ krajín podľa miery religiozity. No tabuľka fakticky uvádza len podiel prihlásených k nejakej náboženskej skupine alebo cirkvi v rôznych krajinách a nič iné.

Medzinárodná kontextualizácia by v prípade jednoznačného usúvŕšňovania témy k situácii v Česku a na Slovensku nemusela byť problémom, no autor vôbec neuvádza, a to ani v iných častiach knihy, prečo práve v istých situáciách robí širšie medzinárodné porovnávanie a v iných zasa nie. No už táto úvodná časť naznačuje viaceré problémy knihy – nesystematickú, či skôr epizodickú prácu s dátami, epizodické spájanie fenoménov s nejakou teoretickou perspektívou, nešpecifikovanú metodológiu a nedostatočnú hĺbku spracovania empirických dát. V úvodnej časti pracuje s výsledkami EVS, no nikde inde sa k nim nevracia. Neskôr pracuje s výsledkami PEW Research Centra alebo výskumného programu ISSP, no len vo forme ilustrácií, bez hlbšieho vysvetlenia, ako vlastne možno religiozitu definovať. Hoci kniha nesie názov odkazujúci na religiozitu, autor pracuje s týmto termínom veľmi voľne a na mnohých miestach ju stotožňuje s členstvom v cirkvi, inde zamieňa subjektívne prihlásenie sa k náboženstvu za synonymum členstva v cirkvi a tým aj za synonymum religiozity. No pravdou je, že samotná religiozita nie je v rámci knihy ústredným problémom. Kniha sa totiž ubera množstvom rôznych smerov, čo je vidieť hneď v úvode, kde autor nepochopiteľne ukončuje zdôvodnenie napísania publikácie o religiozite v Česku a na Slovensku

pasážami o medzinárodných problémoch v náboženskom živote, o strete civilizácií P. Huntingtona alebo o náboženskom nacionalizme, či terorizme, hoci kniha sa týmito témam už ďalej nevenuje.

Trocha nepatrične pôsobí aj záver prvej kapitoly. Tu pri rozbere komparatívnych výskumov náboženstva v českej a slovenskej spoločnosti autor neupresňuje, že ním uvedení českí autori sa venovali analýze českej religiozity a nie česko-slovenskej komparácii. Práve nerozlišovanie, kedy ide o popis situácie v Česku a kedy je text o Slovensku sa však v knihe objavuje viackrát, čo je len na škodu jasnosti a prehľadnosti argumentácie. Na druhej strane si nevšima viaceré štúdie českých a slovenských autorov obsahujúce v rámci širších medzinárodných komparácií z kvantitatívnych výskumov aj komparácie českej a slovenskej religiozity [napríklad Bunčák 2001; Tížik 2012; Váně, Štípková 2013] či voľne prístupnú komparáciu českej a slovenskej spoločnosti, obsahujúcu aj podrobnú komparáciu religiozity v oboch štátoch [Kusá, Tížik 2009].

Asymetria komparácie

Prvá, tematicky rôznorodá kapitola však obsahuje napríklad podkapitolu o akademickom (religionistickom) výskume náboženstva v oboch krajinách, kde sa autor pokúša naznačiť personálne a inštitucionálne zázemie tohto smeru bádania. Napriek tomu, že sa tomuto už systematickejšie venovali iní, v knihe nespomenutí autori [Bubík 2015; Václavík 2015], nejde v podstate o analýzu, ale len letmý dotyk reálnej situácie. Podobne ako v pasážach o výsledkoch kvantitatívnych výskumov aj tu vidieť nevyváženosť pri zhodnocovaní v prospech podrobnejšej analýzy českého akademického prostredia. To by ani nemusel byť problém, ak by došlo k adekvátnej interpretácii výsledkov porovnávania. Pri takomto porovnaní by nebolo hodnotenie úrovne českého skúmania náboženstva vnímané tak negatívne a hodnotené ako nedostatočné. Pri prehľade pracovísk a autorov (hoci neúplnom) v Česku a na Slovensku je totiž neprehliadnuteľné, že v spoločnosti (českej), kde sa len menšina obyvateľstva hlási k nejakému náboženstvu a ešte menšia časť ho aj praktizuje, existuje taká rozvetvená a početná sieť akademikov, inštitúcií i časopisov, ktoré náboženstvo akademicky skúmajú. V tom sa situácia výrazne odlišuje od Slovenska, kde napriek vysokej miere deklarovanej religiozity je akademickému a obzvlášť sociologickému výskumu venovaná veľmi malá pozornosť a personálne je slovenské akademické prostredie v porovnaní s českým v podstate početne zanedbateľné. Je škoda, že pri malom počte špecializovaných pracovníkov na Slovensku skúmajúcich náboženstvo vypadli aj sociologizujúci autori z iných ako explicitne sociologických alebo religionistických pracovísk. Ak sú v českom prostredí spomínané aj štúdie z oblasti geografie, na Slovensku sú zanedbateľné práce geografa a demografa Juraja Maja [Majo 2011; Majo 2013; Majo, Šprocha 2016] alebo Reného Matloviča [Matlovič 2001]. Pritom práve komparácia dvoch spoločností (a teda aj akademických prostredí) dávala autorovi možnosť pri hodnoteniach zvažovať aj kritérium, v akom stave sa

obe akademické prostredia nachádzajú (prípadne aj v kontexte porovnateľných európskych krajín) a podľa toho aj hodnotiť úroveň či rôznorodosť výskumu.

Táto úvodná časť knihy je zaujímavá aj z toho hľadiska, ako sa autor systematicky (a pokračuje v takom duchu v prvých dvoch tretinách celej knihy) definuje za religionistu, píše o religionistike, religionistickom bádani a podobne, aby celú knihu nakoniec v závere označil ako sociologickú. Samozrejme, ide o detail, no u pozorného čitateľa môže vzniknúť otázka, či autor považuje tieto dve disciplíny za identické, alebo či medzi nimi vidí nejaké rozdiely. Úvodná kapitola však obsahuje ešte jednu časť zdôvodňujúcu význam knihy. Jej súčasťou je okrem iného prvok, ktorý sa prejavuje v celej knihe – naznačovanie odlišností Česka a Slovenska, akoby to boli dva extrémne odlišné príklady. To však autora vedie často k prehliadaniu podobností medzi oboma krajinami. Táto dichotomickosť sa ukazuje napríklad v tom, že o českej spoločnosti hovorí ako o proticirkevne naladenej, pričom slovenskú zároveň charakterizuje ako spoločnosť, kde sa uplatňuje „súručenstvo vzájomnej podpory medzi politikmi a predstaviteľmi niektorých vybraných cirkví“ [s. 27]. Akoby aj v Česku neboli viditeľné politické spojenectvá a väzby medzi najvyššími predstaviteľmi politického a cirkevného života (prezident Zeman a arcibiskup Duka a podobne). Takouto dichotomizáciou kniha prispieva čiastočne k exotizácii Slovenska pre českého čitateľa a Česka pre čitateľa slovenského, prípadne k utvrdeniu v najsilnejších stereotypoch voči každej z krajín.

Druhá časť knihy nazvaná *Spoločné východiskové body* má akoby metodologický charakter. Obsahovo sa však venuje najskôr európskej religiozite, od ktorej autor prechádza k spoločnej histórii oboch krajín ešte v Habsburskej monarchii a neskôr v spoločnom Československu. Tu autor naznačuje historické korene rozdielov medzi českou a slovenskou spoločnosťou, v ktorých sa v 19. storočí formovalo národné hnutie s odlišnými väzbami na náboženstvo. Jednou z pripomienok k tejto časti môže byť autorovo precenenie úlohy evanjelických elít v národnom hnutí na Slovensku v období národného obrodenia. Je pravdou, že evanjelické elity boli v národnom hnutí početnejšie a aktívnejšie, no základom a charakteristickou črtou úspechu národného hnutia bolo ich programové spojenie s katolíckymi národnými buditeľmi a vytvorenie istého druhu konfesijného dualizmu, ktorý bol jadrom národného hnutia v podstate až do vypuknutia prvej svetovej vojny.

Nezohľadnenie rôznych špecifik, v istých prípadoch zásadných, sa pri porovnávaní náboženskej situácie v českej a slovenskej časti monarchie javí ako výrazná slabina. Deklarovaná okrajovosť evanjelikov v oboch častiach monarchie [s. 34] je len zdanlivá, lebo zatiaľ čo v českej časti monarchie v tom čase (ale aj neskôr) sa táto menšina koncentrovala v juhovýchodnej časti Sliezska a na Tešínsku, na Slovensku boli evanjelici teritoriálne prítomní na väčšine územia a stali sa dôležitou kultúrnou a národotvornou entitou aj vo vtedajších prosperujúcich mestách. Tvorili síce menšinu, ale ich podiel v rámci slovenskej populácie bol [Majo 2011; Majo 2013] v porovnaní s českou časťou monarchie vyšší a ich vplyv na národné a politické hnutie Slovákov na prelome 19. a 20. storočia silnejší. V rámci Uhorska ako celku evanjelici (formálne spájajúci cirkvi luteránskeho a kalvínske-

ho vyznania) predstavovali takmer polovicu obyvateľstva. Ich spoločenský vplyv bol o to výraznejší, že protestantizmus ako jeden z činiteľov vymedzovania sa uhorských elit voči Habsburgovcom sa stal súčasťou identity Uhorského kráľovstva. V tomto zmysle bol význam jednotlivých častí evanjelickej konfesie silnejší ako jej reálna početnosť, a to aj v oblastiach s dominanciou katolíckych veriacich, čoho príkladom bolo aj Horné Uhorsko, teda dnešné Slovensko, kde sa koncentrovala luteránska časť uhorského evanjelictva.

No zároveň treba aj oponovať autorovmu mechanickému spojeniu evanjelických vyznaní a modernizačných tendencií, keďže v prípade slovenského evanjelictva bol už v 19. storočí prítomný aj veľmi silný antimodernizačný a hodnotovo konzervatívny prúd sústredený okolo Svätého Hurbana Vajanského v Martine. Celkovo bolo národné hnutie so silným zastúpením evanjelikov hodnotovo konzervatívne, a to práve z dôvodu vymedzovania sa voči liberálnym a modernizačným maďarským elitám. Dalo by sa povedať, že vyhranením sa voči maďarskému liberalizmu, teda istému druhu sekularizmu bolo slovenské národné hnutie, a to aj v jeho liberálnejších vetvách (hlasisti) tradičnejšie nielen personálnym napojením na cirkvi (angažovanosť kňazov alebo detí kňazov v prípade protestantov), no aj snahou o ľudovosť a najmä zdôrazňovaním záujmov a potrieb národa. [Klobucký 2006]. Autor spája, čo je veľmi prínosné, náboženskú situáciu luteránov v oboch krajinách s národným hnutím. Zatiaľ čo české luteránstvo stratilo kvôli svojej nemeckosti šancu na odozvu v českej populácii [s. 36], luteráni na Slovensku zohrávali radikálne odlišnú úlohu. Slovenskí a nemeckí luteráni sa vymedzili voči maďarským kalvínom, čo podporilo spojenie luteranizmu s národným princípom medzi Slovákmi. Celkovo možno konštatovať, že už východiskové úvahy knihy naznačujú silnú asymetriu v popísaní kontextov a podmienok pre náboženský život v Česku a na Slovensku. Tento problém je prítomný v celej knihe a aj preto si zaslúži podrobnejšiu reakciu práve zo slovenskej strany.

Formovanie náboženských polí

Ako aj inde v knihe, aj v časti o prvej Československej republike autor veľmi voľne narába s termínom religiozita, keďže v podstate nerieši religiozitu ako náboženské založenie jednotlivcov, ale zaoberá sa najmä vzťahmi cirkví k štátu (legislatívou), prípadne cirkví medzi sebou. Je to viac o fungovaní a rekonpozícii toho, čo Pierre Bourdieu [napríklad v Bourdieu 1998] označuje ako náboženské pole. Pri rozbere šírenia prestupových a výstupových hnutí v novom štáte opäť dôkladnejšie popisuje českú situáciu a v prípade Slovenska sa často uchýľuje k priveľkým zjednodušeniam. Vykresľuje „zdesenie“ Slovákov z českého „bezbožníctva“, využíva označenie nábožensky „tradičné“ obyvateľstvo [s. 38], čím úplne obchádza viaceré popisy slabosti vplyvu cirkvi na veriacich, ako o tom písal napríklad Ján Lajčiak [1994]. No obišiel aj hnutia pôsobiace v rámci existujúcich cirkví. Aj medzi katolíckymi kňazmi boli republikáni horliaci za odluku štátu a cirkvi (príkladom bol kňaz a politik Ferdiš Juriga), ktorí boli aj politicky veľmi aktívni.

To, že v slovenskom politickom živote v čase prvej ČSR postupne získal dominantný vplyv ľudácky katolicizmus neznamená, že spoločnosť bola, obzvlášť v čase formovania republiky, taká tradičná, homogénna a tradične katolícka, ako to popisuje kniha. Trocha odvážne pôsobia tvrdenia popisujúce, ako sa na Slovensku chopili moci evanjelici a bezverci a tí okrem iného z pozície, že držali „z veľkej miery“ v rukách úrady, využívali situáciu v „neprospech katolíckej cirkvi“ [s. 38]. Autor vôbec nešpecifikoval, čo konkrétne robili a v prospech koho teda vystupovali, pričom neberie do úvahy, že v štáte nefavorizujúcom katolícku cirkev a riadenom z Prahy boli aj štátne úrady viazané politikou štátu a nie miestnymi konfesijnými spormi. Je v prípade, ak viacnárodný štát obmedzuje možnosti cirkví možné pripisovať zodpovednosť za riešenie politiky štátu lokálnym elitám? Len o stranu ďalej autor konštatuje oslabovanie vplyvu cirkví na život ľudí a korozívny efekt vtedajších podmienok na tradičné náboženské identity, no v prípade slovenskej spoločnosti toto neberie (a ani v ďalších častiach knihy) vážne. Naznačuje tým, že náboženská neutralita štátu, náboženská pluralita a odstránenie viacerých privilégií najväčšej cirkvi mali takýto dopad len na českú spoločnosť a na slovenskú nie?

Žiaľ, tento druh (aj paušalizujúceho) naratívu vyvoláva zdanie, ako by bol inšpirovaný ľudáckou historiografiou, teda tou historiografiou na Slovensku, ktorá ospravedlňuje režim vojnovkej Slovenskej republiky a legitimizuje jej existenciu negatívnym vykresľovaním podmienok Slovenska v prvej ČSR. Obzvlášť priveľmi voľné narábanie s bezvercami pôsobiacimi na Slovensku v štátnej správe vyznieva v tomto duchu a tiež pôsobí nepodložené vzhľadom na to, že v oboch častiach nového štátu bola absolútna väčšina obyvateľstva stále (minimálne) formálne zviazaná s niektorou cirkvou a podiel ľudí bez vyznania bol mizivý. No práve dobový ľudácky naratív (spojený s najsilnejšou politickou stranou na Slovensku HSL'S) spájal bezverectvo či bezbožnosť s českým živlom na Slovensku, prípadne s komunistami. Dokonca aj úplná absencia analýzy náboženskej situácie v tzv. druhej republike a v Protektoráte Čechy a Morava spolu s vojnovou Slovenskou republikou vytvárajú paralely s naratívom nie kriticky analyzujúcim celé obdobie rokov 1918–1948, teda do nástupu komunistickej strany k moci.

Ťažko odhadnúť, čo inšpirovalo autora k takémuto popisu situácie na Slovensku, no mnohé konštatovania sú nielen tendenčné, ale doslova až popierajúce historickú situáciu. Napríklad pri popise povojnového vytvorenia Demokratickej strany ju autor definuje ako „dominantne evanjelickú“ (vedením?, členstvom?) a spája ju s akýmsi druhom prebudenia a sebauvedomenia sa slovenských evanjelikov, ktorí „si uvedomili, že sú menšinou, ktorá ak má obstáť pred náporom komunistov a vystríhať sa chýb svojich medzivojnových predchodcov, musí aspoň s niektorými katolíkmi spolupracovať“ [s. 40]. Tento záver je historicky sporný z viacerých dôvodov. Naznačuje, akoby šlo o spor komunisticko-konfesijný (komunisti vs. evanjelici) a akoby evanjelici neboli historicky ústretoví spolupracovať s katolíkmi. Aj skôr naznačené príklady takejto spolupráce však ukazujú, že národná a politická angažovanosť slovenských evanjelikov bola takmer vždy spojená so spoluprácou s katolíkmi. Už od počiatkov Štúrových snáh o kodifikáciu spisovnej slovenčiny,

od založenia Matice slovenskej a slovenských gymnázií, cez založenie Slovenskej národnej strany, všetky tieto projekty boli založené na programovom spojení evanjelikov a katolíkov. Aj prvorepubliková SNS a ďalšie politické pokusy boli vyjadrením programovej spolupráce časti evanjelickej inteligencie v národných otázkach s katolími. Vytvorenie politického katolicizmu zhmotneného v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HSL'S), ktorá sa stala postupne hegemonom v medzivojnovom politickom živote na Slovensku, nebolo spôsobené neochotou časti evanjelikov spolupracovať s katolími. Bol to problém konfesionalnej profilácie Hlinkovej strany a jej naviazania na cirkev a klérus a zároveň problémového politického programu autonomistov, ktorí evanjelikom aj z historických dôvodov, rovnako ako z dôvodov lojality voči nábožensky neutrálnemu Československu, nemohol vyhovovať. Podobne ani vytvorenie Demokratickej strany nebolo prejavom boja evanjelikov proti komunistom (evanjelici boli aj v Komunistickej strane), ale vyjadrením snahy časti prvorepublikových elít a nekomunistických politických síl vytvoriť po krachu ľudáckej politiky vojnovej Slovenskej republiky politickú alternatívu voči silnejúcim komunistom.

Časti pracujúce s realiami zo Slovenska sú v celej knihe buď veľmi nekonkrétne a nevyargumentované, alebo sú postavené na neznámych zdrojoch. Takto sa čitateľ môže dozvedieť, že po nástupe komunistickej strany k moci bola v otázke náboženstva situácia na Slovensku odlišná. „Aj keď aj tu došlo k *monsterprocesom, internácii biskupov a likvidácii rímskokatolíckych kláštorov (slovenským špecifikom bolo vynútené splynutie gréckokatolíckej cirkvi s pravoslávou)*, komunistický režim musel byť opatrnejší a niektoré proticirkevné zásahy zmierňovať.“ [s. 43] Nedozieme sa v čom bol a musel byť opatrnejší, ani v čom bol režim miernejší na Slovensku ako v českej časti štátu. Platila v oboch častiach odlišná legislatíva? Alebo boli odlišné kompetencie rôznych štátnych orgánov? To sa z knihy nedozvieme, lebo od počiatku 50. rokov autor preskočil na obdobie „Pražskej jari“. Celkovo je zhodnotenie obdobia vlády komunistickej strany prezentované veľmi schematicky a bez podrobnejších argumentov.

Dosť nesystematicky pôsobí v tejto kapitole prechod od čias vlády komunistickej strany k ponovembrovému vývoju. Je to stručná a trocha nesystémová vsuvka. Konštatovať, že v období zmeny politického režimu v roku 1989 „*triumfovali kresťanské politické strany a politicky inštrumentalizovaný katolicizmus, ktorý sa stal jedným z víťazov nežnej revolúcie*“ [s. 45] je prinajmenšom odvážne. Po prvé preto, lebo v tom čase okrem malej maďarskej politickej strany existovala iba jedna otvorene kresťanská či katolícka politická strana – Kresťanskodemokratické hnutie, po druhé preto že táto strana napriek veľkým mediálnym očakávaniam v prvých slobodných voľbách v roku 1990 (teda pol roka po zmene režimu) dosiahla len asi 20 % podporu. Bol to síce historicky najväčší úspech KDH vo voľbách, no nestačil na to, aby mohli zostavovať vládu a aj v neskorších obdobiach, s jedinou výnimkou, boli vo vládach len koalíčným partnerom silnejších zoskupení (ak boli vo vláde). Trocha zvláštne a skôr ako náhodne vložená pôsobí tabuľka č. 2 [s. 45]. Je uvedená v časti týkajúcej sa obdobia asi do roku 1990, no obsahuje údaje len z celého nasledujúceho obdobia, teda od roku 1991 až do roku 2017.

Analýza inštitúcií

Je zrejmé, že viac ako religiozite sa autor v knihe venuje inštitucionalizovaným podobám náboženstva – cirkvám a právnej regulácii náboženského života, teda úlohe štátu. Toto otvorene konštatuje aj v úvode tretej kapitoly *Štát a cirkev*, v ktorej sa však už zaoberá obdobím po roku 1993, teda v čase existencie dvoch samostatných štátov. Názov tretej kapitoly je však zvolený trochu nešťastne, keďže naznačuje, akoby sa práve v nej kompletne riešili vzťahy štátu a cirkví, no aj štvrtá kapitola o financovaní cirkví je súčasťou týchto vzťahov.

Tretia kapitola sa podobne ako tá úvodná pokúša postaviť situáciu v Česku a na Slovensku do širšieho celoeurópskeho rámca (prekvapujúco s presahom popisov aj na model v USA), najmä pri vymedzovaní troch hlavných modelov vzťahov štátu a náboženstva – od modelu štátnej cirkvi, cez zmiešaný model k odlukovému modelu. No definícia odlukového modelu, vnútorne rozporná, sa však zároveň prekrýva (zasahovaním štátu do náboženského poľa) s definíciou zmiešaného modelu. Do tejto skupiny zaraďuje väčšinu krajín Európskej únie (až 19) vrátane Českej republiky (prínajmenšom do roku 2012), no aj Slovensko. Takto sa v knihe napriek predchádzajúcemu výpočtu množstva zásadných odlišností medzi Českom a Slovenskom objavujú obe krajiny ako príklady zmiešaného modelu vzťahov štátu a cirkví. Pre čitateľa sa preto môže vynoriť otázka, prečo bola použitá typológia troch modelov, ak pre potreby analýzy situácie v Česku a na Slovensku táto typológia neposkytuje žiadne interpretačné možnosti. Sú si oba systémy vzťahov tak podobné a aj autor chcel zdôrazniť, že ich možno zaradiť do jedného druhu vzťahov alebo chcel zdôrazniť ich rozdielnosť v rámci zmiešaného typu, čomu sa však nevenoval (ak nerátame asi trojriadkový komentár)?

Rovnako neukotvene pôsobí použitie indexu náboženskej monopolizácie od autorov Chavesa a Canna, ktorý „*má slúžiť k vysvetleniu rozdielov v religiozite medzi jednotlivými krajinami*“. Jeho predpokladom je, „*že monopolné postavenie vedie k zníženiu náboženskej vitality, zatiaľ čo konkurenčné demonopolizované prostredie ju bude naopak zvyšovať*“ [s. 49]. Napriek tomu, že autor sa tomuto indexu venuje a aj popisuje jeho dimenzie, nielenže ho v prípade Česka a Slovenska vôbec nevyhodnocuje, ale ani nereflektuje, či sú použiteľné a platné v našom geografickom priestore predpoklady, na ktorých index stojí. Už len laický pohľad na konštrukciu indexu a jeho definíciu naznačuje, že ak by bol platný, v Česku by mala byť vyššia a dynamickejšie rastúca religiozita oproti Slovensku, ktoré sa oveľa silnejšie (a to aj podľa skorších tvrdení autora) približuje modelu štátnej cirkvi alebo náboženského monopolu. No aj najjednoduchšie porovnávanie ukazujú, že situácia je presne opačná. V tejto časti je znehodnotený akýkoľvek vysvetľujúci potenciál teórie racionálnej voľby pri vysvetľovaní náboženskej zmeny, ktorú sa pokúsil oveľa kompaktnejšie a systematickejšie využiť v knihe citovaný, no nijako nereflektovaný autor Pavol Minárik. Pri porovnávaní legislatívy regulujúcej náboženský život je už autor dôkladnejší a naznačuje nie-len odlišnosti prijímaných modelov v Česku a na Slovensku, ale aj reálne dôsledky na pluralizáciu, prípadne konzerváciu pôvodných náboženských polí. V kontexte vyššie uvedených pri-

pomienok pôsobí návrat autora v nasledujúcom texte k indexu monopolizácie (neskôr označovanej nielen ako náboženská, ale aj ako cirkevná) v popise vývoja situácie v Česku nekonceptne. Index už totiž nijako nespája so zmenami v religiozite, ako naznačuje pôvodný koncept založený na teórii racionálnej voľby, ale rieši ho už len na úrovni fungovania inštitúcií.

Jadrom práce a jej najpodrobnejšie spracovanou časťou je kapitola venujúca sa právnej regulácii náboženského života v Českej republike od roku 1993. Tu treba oceniť prehľadnú analýzu zmien v registrácii cirkví, kde upozorňuje na špecifiká nového českého cirkevného zákona z roku 2001, ktorý zaviedol nové pravidlá týkajúce sa registrácie, no zároveň vytvoril dve kategórie cirkví. Na rozdiel od viacerých rozšírených dezinterpretácií, že zákon zaviedol dvojstupňovú registráciu, autor upozorňuje, že zaviedol princíp takzvaných „špecifických práv“, ktoré síce boli automaticky priznané všetkým dovtedy registrovaným cirkvám, no nie všetkým v plnom rozsahu, čo prehľadne popisuje v tabuľke č. 3 [s. 54–55]. Žiaľ, v knihe je veľmi malý priestor venovaný dôvodom, prečo má väčšina cirkví iný zoznam priznaných „špecifických práv“. Teda či šlo o odlišné požiadavky cirkví, alebo o odlišnú vôľu štátnych orgánov priznať cirkvám rôzne práva. Je totiž zásadný rozdiel, či si niektoré práva cirkev neuplatňuje, lebo ich z rôznych dôvodov nepotrebuje a nechce, alebo či ich nemôže uplatňovať z dôvodu rozhodnutia štátnych orgánov.

Môže to pôsobiť ako ľpenie na detailoch, ale pri analýze náboženského poľa na Slovensku je nutné rozlišovať nielen na úrovni rímskokatolíckej cirkvi (vrátane gréckokatolíckej) verzus ostatné, ako tomu je v prípade reflexie dohôd štátu s cirkvami po roku 2000. No v rámci registrovaných nekatolíckych cirkví je dôležité rozlišovať medzi tými, ktoré majú dohody so štátom a poberajú finančné príspevky a tými registrovanými, ktoré tieto možnosti nevyužívajú. Viaceré z malých registrovaných cirkví totiž dobrovoľne nevyužívajú finančné príspevky od štátu a dobrovoľne nemajú zmluvu so štátom. No tie z nich, ktoré boli registrované až po roku 2000 sa na zmluve so štátom podieľať nemôžu, lebo by s takouto možnosťou museli súhlasiť všetky ostatné zmluvné strany. Po prijatí nového zákona o financovaní cirkvi v roku 2019 sa tie cirkvi, ktoré v súčasnosti nepoberajú finančný príspevok nebudú môcť oň v primeranej miere uchádzať ani v budúcnosti. To sa týka aj akejkolvek novej cirkvi, ktorá by v budúcnosti na Slovensku bola zaregistrovaná.

Financovanie cirkví

Štvrtá kapitola patrí k analyticky silnejším, hoci v podstate obsahovo vo výraznej miere nadväzuje na tretiu kapitolu o regulácii náboženského života štátom. Pomerne podrobne vypočítava rôzne legislatívne normy týkajúce sa ekonomického zabezpečenia cirkví. Autor začína svoj výklad trochu nečakane, čo neznamena, že nelegitímne. Východiskom jeho uvažovania o cirkvách boli otázky spojené s reš-

titúciami cirkevných majetkov a až následne sa dostal k samotnému priamemu financovaniu cirkví štátom, čo by sa podľa názvu mohlo zdať hlavnou témou tejto kapitoly. Je prekvapujúce, že pri popise prvých podôb reštitúcií časti cirkevného majetku (teda agenda týkajúca sa v podstate len rímskokatolíckej cirkvi), v období po revolúcii v roku 1989 až do rozpadu Československa v roku 1992, nie je vôbec spomenutá problematika týkajúca sa štátneho regulovania konfliktov pri sporoch o majetky na Slovensku medzi pravoslávnu a gréckokatolíckou cirkvou. Štát vtedy aktívne urovnával spory o ich majetkové práva finančnými dotáciami (mimochodom konflikt, ktorý vznikol aj v súvislosti s počínajúcimi debatami o reštitúciách) a teda do nasledujúcich reštitúcií vstupovali tieto dve cirkvi v odlišnom kontexte a s (majetkovo) vylepšenou štartovacou dráhou.

Podobne dosť nepodložene pôsobí výpočet rastu výdavkov SR na cirkvi v rokoch 2000–2018, keď autor konštatuje, že tento rast nezodpovedal rastu HDP 2000 až 2008 (prečo práve v tomto krátkom období?). Naznačuje tým, akoby bolo alebo malo byť financovanie nejako spojené s rastom HDP. No financovanie cirkví na Slovensku a ani v Československu nebolo nikdy viazané na rast HDP, ale na priemerné platy, prípadne minimálnu mzdu či infláciu, podobne ako v iných sektoroch. Rast výdavkov na platy by preto teoreticky mohol byť porovnávaný s výdavkami na platy v iných sférach verejného života. No k tomu by musela byť odčlenená časť určená na platy duchovným od príspevkov na prevádzku cirkví. No v prípade menších cirkví môže tvoriť oveľa väčšiu časť príspevku, ako je tomu vo veľkých ľudových cirkvách s množstvom kňazov.

Nekonzistentne, pri pohľade na pôvodne prezentované myšlienky, že reštitúcie by mali byť spojené so zmenou spôsobu financovania cirkví, pôsobia úvahy v ďalších kapitolách knihy o reštitúciách v ČR. Túto časť autor otvára tvrdením, že samostatné Slovensko rýchlo dotiahlo do konca pôvodné československé snahy o návrat „štandardného“ ekonomického zabezpečenia cirkevnej prevádzky a stalo sa v tomto zmysle faktickým vzorom pre ďalšie postkomunistické krajiny strednej a východnej Európy [s. 74]. Autor týmto na jednej strane naznačuje, že neskôr prijatý model v ČR sa odklonil od pôvodných ideí a je neštandardný, na druhej strane však ničím nepodložil, v čom bol slovenský príklad inšpiráciou alebo vzorom pre iné krajiny a pre ktoré. Uvádzaný vzorový model, aký momentálne existuje na Slovensku (a aj po roku 2019) je jedinečný, prísne reštriktívny voči možným novým náboženským aktérom k získaniu takejto podpory a zásadne odlišný od poľského, maďarského a aj iných modelov.

Dôležité je však pripomenúť, že autor spomína aj ďalšie súvislosti cirkevných reštitúcií. K vecným zámerom reštitúcií cirkevných majetkov uviedol, že v ich prípade *„nepôjde len o fyzické vrátenie majetku, ale tiež o náhradu ďalších krív, ktoré boli cirkvám v období komunistickej vlády spôsobené. A to ako majetkových, tak nemajetkových, že nemohli svoj majetok využívať, ani sa oň adekvátne starať, čím došlo k jeho devastácii, tak nemajetkových v podobe obmedzovania náboženského života a postihovania cirkví a veriacich.“* [s. 77] Práve tento bod cirkevných reštitúcií nie je v práci dostatočne reflektovaný a je braný len ako samozrejmosť. Neukazuje, ako sa táto

argumentácia odkláňa od pôvodných všeobecných reštitučných zámerov z obdobia tesne po revolúcii v roku 1989 [Přibáň 2015]. Na jednej strane tým, že šlo o výnimku zo zásady, že reštitúcie sa budú uplatňovať len na fyzické osoby, na strane druhej, že v prípade cirkevných reštitúcií sa neriešilo len samotné vrátenie majetku v stave, v akom bol (čo bol prípad reštitúcií fyzickými osobami), ale sa hľadali aj formy odškodnenia za nemožnosť zhodnocovať alebo za znehodnotenie reštituovaného majetku v období rokov 1948–1989. Toto naznačuje paradigmaticky odlišný prístup v zdôvodňovaní aj v obsahu rôznych druhov reštitúcií, kde reštitúcie cirkevného majetku fungovali vo veľmi špecifickom a výrazne zvýhodňujúcom móde oproti iným subjektom, ktorých sa reštitúcie týkali. K tomu treba prirátat ešte jedno špecifikum zákonov týkajúcich sa reštitúcií. V prípade takzvaných reštitučných zákonov týkajúcich sa náboženského života sa prepojili dva princípy: krivdy a neprávosti z hľadiska nového právneho rámca spáchané na jednotlivcoch z dôvodu ich náboženskej viery a zároveň potláčanie práv cirkví. Toto previazanie neprávosti voči jednotlivcom a kolektívnym náboženským entitám v predmete reštitučného práva vyradilo z oprávnených subjektov tých veriacich, ktorí neboli v čase štátneho socializmu príslušníkmi štátom uznávaných cirkví, ktoré boli vtedajším zákonodarstvom regulované a ktorých sa aj týkali tzv. náboženské trestné činy. Práve tieto trestné činy boli predmetom rehabilitácií a aj následných reštitúcií. No známe sú aj prípady potláčania náboženského života a aj trestných konaní voči príslušníkom nelegálnych náboženských skupín ako boli príslušníci Náboženského spoločenstva Svedkovia Jehovovi alebo tzv. Moonisti, teda členovi Cirkvi zjednotenia. V prípade týchto štátom neuznaných cirkví však bývali dôvodom perzekúcií iné ako náboženské zákony. Takže reštitúcia, teda náprava krívd sa týkala len tých, ktorí boli legálnou súčasťou vtedajšieho štátom uznávaného sveta a porušovali jeho vtedajšie chápanie a definovanie náboženstva.

Treba tiež pripomenúť, že diskurz o nemajetkových ujmach na živote cirkví a veriacich a o potrebe ich kompenzovať sa stal súčasťou reštitučných zákonov výraznejšie v Českej republike. Na Slovensku bol tento naratív súčasťou iného procesu. Viac ako súčasťou zákonov a vyrátavania majetkového či finančného odškodnenia pri reštitúciách v roku 1993 (definitívne uzatvorenom v roku 2005) sa stal súčasťou politického diskurzu legitimizujúceho pokračovanie v priamom financovaní cirkví a aj neskôr pri zmene zákona o financovaní cirkví a navyšovaní rozpočtu pre cirkvi v roku 2019. Takto sa v oboch krajinách subjektmi vyjednávania o odškodnení, ale aj o ďalších právnych normách týkajúcich sa náboženského života stali len tie cirkvi, ktoré pôsobili v rámci krajiny pred rokom 1990 a do nového politického režimu vstúpili so zákonnou možnosťou byť financované zo strany štátu. Tým, že autor zdôraznil zavedenie finančnej odluky cirkví od štátu zákonom z roku 2012 v Česku, potlačil do úzadia legislatívne mechanizmy reprodukcie jadra náboženského poľa, ktoré bolo takmer rovnaké v Česku i na Slovensku v podstate ešte vyše dvadsať rokov po zmene režimu.

Autor v časti o financovaní cirkví v Česku naráža na jeden bod, ktorý bol veľmi často využívaný aj pri legitimizácii katolíckej cirkvi ako najsolidárnejšieho

aktéra na náboženskej scéne na Slovensku. Uvádza nerovnaké výšky finančných prostriedkov pre rôzne cirkvi, kde výška podpory zdanlivo vychádzala v prospech menších a v neprospech väčších cirkví. Autor [s. 78–79], rovnako ako aj mnohí cirkevní predstavitelia tieto konštatovania o spravodlivosti, prípadne solidarite väčších s menšími odvodzuje z výpočtu sumy, akú dostávajú cirkvi z rozpočtu štátu a počtu veriacich, teda podľa údajov z cenzov, koľkí ľudia sa prihlásili k cirkvi. Obišiel pritom fakt, že kľúčovou zložkou príspevkov od štátu boli, a to v oboch krajinách, príspevky na platy duchovných a len zvyšok, kde mohlo dôjsť k uvádzaným nerovnostiam, bol prideľovaný ústrediam cirkví. Tento princíp výpočtu podpory pre cirkvi najmä podľa počtu duchovných a nie podľa počtu veriacich (doplnený o paušálnu sumu určenú na prevádzku ústredí cirkví) platil v Československu od roku 1949 a rovnako platný bol aj v nástupníckych štátoch – v Česku do roku 2012, na Slovensku do roku 2019. Inými slovami, nie počet prihlásených v sčítaní (v rokoch 1960–1990 také údaje ani neexistovali), ale najmä počet duchovných bol rozhodujúcim kritériom pre výšku finančnej podpory od štátu. Druhým vysvetlením tejto zdanlivej nespravodlivosti je aj fakt, že náklady na zabezpečenie náboženského života v menších alebo rozptýlených komunitách bývajú vyššie ako v prípade veľkých organizácií. Teda ak už štát mal záväzky voči cirkvám, že bude primerane zabezpečovať ich základné potreby pre fungovanie, ktoré si stanovil ešte v roku 1949, počas platnosti zákona toto musel zohľadňovať. Vzhľadom na charakter a obsah zákona o hmotnom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností tieto zdanlivé nespravodlivosti a nejasnosti už tak nepôsobia.

Zaujímavou, hoci metodologicky nejasnou časťou práce je priestor, kde sa autor zaoberá spoločenskými dôsledkami financovania cirkví. Aj tu totiž naznačuje slovenský model (celkovo výrazne menej detailne popísaný) ako istý druh normality, na rozdiel od českého, čo podporuje tvrdeniami, že na Slovensku proces reštitúcie cirkevných majetkov a štátnych príspevkov na prevádzku cirkví „nevypolal žiadne veľké reakcie a dlhodobejšie nevedol k žiadnej výraznejšej kritike, v Českej republike šlo po celý čas o mediálne a politicky vysoko citlivú otázku. Komplikovanú naviac tým, že prakticky všetky verejné diskusie zdôrazňovali iba reštitučný aspekt, [...] bez toho, aby zohľadňovali, že štát súčasne náboženské spoločnosti prestáva finančne podporovať.“ [s. 83] Chýba tu opäť komparatívny pohľad, keďže na Slovensku síce reštitúcie prebehli skôr, no bez toho, aby štát ukončil ich financovanie. No na druhej strane nie je tiež jasné, na základe akej analýzy dospel autor k porovnaniu intenzity reakcií. V prípade českého prípadu to pôsobí ako tvrdenie opierajúce sa o analýzu médií. Ak by to isté platilo aj o Slovensku, bolo by to možné spochybniť, pretože práve téma cirkevných reštitúcií bola mediálne v rôznych vlnách silne prítomná na Slovensku až do ukončenia procesu v roku 2005 a vo veľmi kritickom duchu diskusia pokračovala aj neskôr, a to aj v prípade zmeny financovania cirkví v roku 2019. Otázne však môže byť, ktoré médiá a akú populáciu zasiahli svojimi kritickými komentármi, no šlo o tému prítomnú počas najmenej dvoch dekád transformácie vzťahov štátu a cirkví. Ak však autor pod chýbajúcimi reakciami na Slovensku mal na mysli politickú debatu a spory pri presadzovaní zákonov, v tom prípade by to ale tak musel napísať.

Čo s teóriou a metodológiou?

Piata kapitola knihy sa podľa názvu zameriava na cirkvi ako organizácie. Zaujímavosťou tejto kapitoly je, že sa v nej autor venuje nielen reorganizácii štruktúr katolíckej cirkvi v Česku (tam aj pomerne podrobne) a na Slovensku (asi troma vetami), ale aj rôznym škandálom pri formovaní teologického vzdelávania v nových spoločenských podmienkach v už samostatnej Českej republike. Sústredenie sa na škandály zredukovalo informácie o Slovensku na problém odvolania arcibiskupa Roberta Bezáka v roku 2012. V prípade viacerých týchto častí je úplne nejasná metodológia, ako autor došiel k svojim záverom – podobá sa to skôr na publicistiku alebo na voľné prerozprávanie myšlienok neznámych informátorov. Podobne nejasnú metodológiu a zdroj informácií má aj časť o neregistrovaných náboženských skupinách, kde opäť popisy situácie na Slovensku sú oveľa stručnejšie a bez akýchkoľvek odkazov na zdroje. Aj tu je popis fungovania malých neregistrovaných skupín odbitý jedným všeobecným odstavcom a formuláciami, aké v prípade Česka nie sú využívané. Na Slovensku sú malé skupiny v podstate exotizované a banalizované a to napriek tomu, že ich údajný počet (10 000–20 000 odhadovaných členov) je v podmienkach Slovenska pomerne výrazná množina, hoci rozptýlená do rôznych skupín. Všetkým skupinám však už len v prípade Budhizmu diamantovej cesty, o ktorom sa autor nezmieňuje, ide o niekoľkotisíc vyznavačov a o šesťnásť centier vybudovaných po celom území Slovenska. Tým sa toto spoločenstvo zaraďuje k najväčším neregistrovaným skupinám, početne väčším ako je väčšina z registrovaných cirkví [Centrá...]. Systematické obchádzanie podrobnejších analýz o situácii na Slovensku vedie autora k skratkám, ktoré apriórne vysvetľujú situáciu na Slovensku, ako spôsobenú „konzervativizmom veľkej časti populácie“ [s. 104] (čo to vlastne je?) a silným postavením etablovaných cirkví. Tak ako na mnohých iných miestach, aj v tejto kapitole mechanicky stotožňuje oficiálnu politiku, výrazne reštriktívnu voči všetkým netradičným formám náboženského života, s populáciou krajiny, o ktorej konzervatívnosti nepodáva žiadne údaje a v podstate neberie do úvahy, že až štvrtina populácie nemá vzťah k tradičnej religiozite a ani politikú či inú formu zastúpenia v spoločnosti.

Táto časť však jasnejšie odкрýva teoretické východiská práce, ktoré síce nie systematicky, ale najčastejšie zodpovedajú teórii racionálnej voľby. V knihe je prítomný nielen teoretický základ tohto prístupu, ale aj jeho normatívna dimenzia posudzujúca normálnosť, prirodzenosť či dokonca zdravosť fungovania cirkví v spoločnosti. Spomína „účinné fungujúci náboženský trh“ (čo predpokladá, že inde je trh neúčinný alebo nie je) a „zdravú konkurenciu medzi rôznymi aktérmi“ (čo zasa predpokladá možnosť konkurencie nezdravej alebo konkurencie neexistujúcej). Toto je ale celé zakončené skôr štruktúrnofunkcionalistickým a normatívnym konštatovaním, že české a slovenské cirkvi ustrnuli „v postavení organizačných molochov s ťažkosťami reagujúcimi na meniace sa spoločenské potreby“ [s. 105]. Do analýzy činnosti cirkví vnáša v podstate ich vlastné vnútorné dilemy, či majú byť skôr zdrojom istoty a stability v meniacom sa svete, alebo sa prispôsobovať zmene a ísť s duchom doby.

Do časti o náboženstve vo verejnej sfére je zaradená aj časť o cirkvách ako aktéroch v oblasti formálneho vzdelávania. Táto časť je už vyváženejšia z hľadiska rozsahu aj obsahu venovaného obom krajinám, no aj tu sa autor nevyhol viacerým nepresnostiam. Napríklad legislatíva regulujúca cirkevné školstvo sa týka aj školstva súkromného. Obe formy boli naraz a za rovnakých podmienok zrovnoprávnené s verejným školstvom s tým, že systém financovania je (pri povinnej školskej dochádzke) odvodený od zásady, že štát prispieva finančne na študenta, a to bez ohľadu na zriaďovateľa. Umožnenie súkromným subjektom zakladať školy nijako nesúvisí s možnosťou ich odškodnenia za predchádzajúce obdobia, lebo tam neexistuje žiadna právna kontinuita právnych subjektov poskytujúcich vzdelávanie.

Podobne aj ďalšia podkapitola o cirkevných sociálnych službách je najmä popisným výpočtom rôznych cirkvami zriaďovaných organizácií, kde sa v rámci sociálnych služieb objavuje aj angažovanosť v zriaďovaní nemocníc, so špecifickým dôrazom na duchovnú službu v nemocniciach. Autor sem prekvapujúco zaraďuje aj duchovnú službu v profesionálnych ozbrojených zložkách ako je armáda, polícia alebo duchovnú službu vo väzniciach. Celú kapitolu uzatvára zmienkou o úlohách cirkví v pohrebníctve, čo v kontexte kapitoly vyvoláva otázku, ako vlastne definuje sociálne služby. Pôsobí to tak, akoby každá služby cirkvi veriacim, prípadne aj neveriacim bola apriórne sociálnou službou. Obzvlášť má-túci je aj názov ďalšej časti *Sociálna dimenzia cirkevných sociálnych služieb*, akoby dovtedy uvádzané služby neboli sociálne alebo boli bez sociálnej dimenzie. Ani obsahovo nie je jasné, prečo museli byť v práci zaradené dve kratučké samostatné časti dotýkajúce sa toho istého predmetu.

Siedma kapitola nazvaná *Spoločnosť v cirkvách a o cirkvách* je v podstate spracovaním dvoch základných druhov kvantitatívnych údajov o náboženskom živote v oboch krajinách – údajov zo sčítaní obyvateľov a výsledkov medzinárodných výskumných programov zameraných na výskum náboženstva. Paradoxne až v úvode tejto kapitoly je naznačené, aké metodologické postupy boli zvolené v predchádzajúcich častiach knihy. Informácie o tom, že bolo použité „vonkajšie pozorovanie“, rozhovory s aktérmi, analýzy dokumentov a podobných zdrojov [s. 129] sú síce dôležité, no nijako neumožňujú zistiť, ktoré závery boli vytvorené, z akých dát a akou metódou zozbieraných dát. Práve táto nepriznanosť metodológie pri budovaní argumentov je tou najslabšou stránkou predchádzajúcich častí. Napriek tomu, že táto časť už je postavená na presných dátach, porovnávanie presných údajov o počtoch prihlásených k jednotlivým cirkvám a náboženstvám v oboch krajinách pôsobí ťažkopádne. Problém, ako netriedené porovnávania vôbec interpretovať zosilňuje aj fakt, že autor nenaznačil problematickosť porovnávania výsledkov sčítaní v Česku a na Slovensku a v každej krajine aj medzi jednotlivými sčítaniami. V podstate sa porovnávajú dáta, ktoré merajú niečo čiastočne odlišné. A už vôbec sa nedá hovoriť o tom, že by sa v sčítaniach merala religiozita, ako je to uvedené pod tabuľkou č. 6. Ide o zisťovanie len jednej a aj to skôr formálnejšej stránky religiozity. V prípade Slovenska sa meralo len subjektívne

prihlásenie sa k niektorej z registrovaných cirkví, alebo bola možnosť uviesť iné, či bez vyznania. Metodika bola postavená na jedinej otázke a v rokoch 2001 a 2011 s uvedením zoznamu možností [Tížik 2014]. Na rozdiel od toho v Česku sa v roku 2011 merala sebadefinícia obyvateľa ako veriaceho alebo neveriaceho a až v druhom kroku sa tí, čo sa deklarovali za veriacich rozhodovali, ku ktorej cirkvi sa prihlásia alebo či budú deklarovať vieru bez príslušnosti k cirkvi. V Česku takto vznikli zo sčítania aj všeobecné kategórie neviažúce sa ku konkrétnym cirkvám, ako napríklad „katolícka viera“, „kresťanstvo“, protestantská/evanjelická viera“, „ateizmus“, čo nemalo v sčítaní na Slovensku obdobu. Okrem toho, chýba dovysvetlenie, že vysoký podiel neodpovedajúcich v Česku bol spôsobený aj tým, že v českom sčítaní šlo o dobrovoľnú otázku, zatiaľ čo na Slovensku to bola povinná položka. Inými slovami, v oboch krajinách sa nielen merali odlišné javy, ale aj odlišnou metódou.

Poslednou časťou je sumarizácia záverov knihy a načrtnutie možných ďalších perspektív vývoja religiozity. No niektoré závery sú prekvapujúco v protiklade s tézami v samotnej knihe. Napríklad, ak o Slovensku o pár strán skôr autor hovorí ako o krajine tradične religióznej a tradicionalistickej a v prípade Česka ukazuje úpadok religiozity, záver, že v Česku a na Slovensku možno hovoriť o „*návrate náboženstva*“ [s. 151] pôsobí prinajmenšom rozporuplne. Dosť nesystémovým prvkom v knihe je záverečná príloha, ktorá obsahuje ukážku z rozhovorov s viac ako dvadsiatimi príslušníkmi (v mnohých prípadoch pravdepodobne predstaviteľmi) cirkví v Česku a na Slovensku. Podobne ako aj na mnohých iných miestach v knihe chýba ich elementárna analýza a presné roztriedenie podľa nejakých kritérií, ako boli respondenti oslovení. Úplná dekontextualizácia a vynechanie systematickej analýzy, kódovania a triedenia výpovedí posúvajú túto prílohu do úlohy nadbytočnej časti knihy.

Ako bolo uvedené na začiatku, kniha je tematicky a aj šírkou záberu v českom a slovenskom prostredí priekopnícka. No trpí nedostatkami, na ktoré sama v úvode poukazuje, keď hodnotí situáciu v skúmaní náboženstva na Slovensku a v Česku. No okrem toho do popredia vystupujú dva zásadné problémy, ktoré však nie sú pri takýchto obsiahlych publikáciách ojedinelé – problém s prácou s dátami a teoretické východiská. Práca s dátami je v tomto prípade nesystematická a obzvlášť pri komparatívnej práci sa nedajú bez porovnateľných dát a bez reflexie ich metodológie urobiť žiadne zmysluplné závery. Ako konštatoval Váně popisujúci situáciu v Česku (a platí to aj o Slovensku), už nie je problém, že by nebol dostatok dát o náboženstve a religiozite, ale problémom je konceptualizácia týchto dát a ich aplikácia (obzvlášť kvalitatívnych) [Váně 2012: 376]. A to je aj druhým, oveľa závažnejším problémom knihy. Závery nielenže nie sú ukotvené vo výsledkoch citovaných dát, chýba im najmä nejaké teoretické ukotvenie. Hoci na mnohých jej miestach preniká teória racionálnej voľby, nie je to práca postavená systematicky na tomto prístupe a tým sa odlišuje napríklad od explicitnejšie takto vymedzenej knihy Pavla Minárika [Minárik 2018]. Množstvo dôležitých analýz, postrehov a príkladov tak zostalo neusporiadaných do kompaktného

celku a kniha ako celok naplnila závery analýzy Romana Vida o skúmaní náboženstva v Česku po roku 1990. Deficit sociológie náboženstva v Česku sa vzťahuje k neschopnosti prekročiť rovinu popisu a historického ukotvenia a poskytnúť presvedčivé sociologické vysvetlenie zmien v českej religiozite a vidieť absenciu „koherentného teoretického rámca“, prax „ad hoc“ využívania sociologických teórií a konceptov sprevádzaná tendenciou k (teoreticky explicitne nezdôvodnenej) „historizácii sociologického výskumu“ [Vido 2019: 440]. Obzvlášť sa to ukazuje pri tak unikátnom výskume, akým je situácia v bývalom Československu, kde sa z jedného, sedemdesiat rokov budovaného systému postupne vytvorili systémy dva a kde práve teoretické ukotvenie môže pomôcť nasmerovať skúmanie pri pokuse vysvetliť existujúce rozdiely alebo hoci aj pretrvávajúce podobnosti.

Miroslav Tížik

Sociologický ústav SAV a Katedra sociálnej práce
Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave
<https://doi.org/10.13060/csr.2021.009>

Literatúra

- Bourdieu, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bunčák, J. 2001. „Religiozita na Slovensku: stredoeurópsky rámec.“ *Sociológia* 33 (1): 47–69.
- Bubík, T. 2015. „The Czech Journey to the Academic Study of Religions: From the Critique of Religion to its Study.“ Pp. 1–54 in T. Bubík, H. Hoffman (eds.). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened: The Academic Study of Religio in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill, https://doi.org/10.1163/9789004292789_002.
- „Centrá buddhizmu diamantovej cesty na Slovensku.“ *Buddhizmu diamantovej cesty* [online]. Spoločnosť buddhizmu Diamantovej cesty [navštívené 20. 1. 2021]. Dostupné na: <http://www.buddhizmus.sk/?go=centra>.
- Klobucký, R. 2006. *Hlasistické hnutie: národ a sociológia. Začiatky sociologického myslenia na Slovensku*. Bratislava: Sociologický ústav SAV.
- Kusá, Z., M. Tížik (eds.). 2009. *Výskum európskych hodnôt 1991-1999-2008 slovenská a česká spoločnosť : pramenno-analytická publikácia* [online]. Bratislava: Sociologický ústav SAV. Dostupné na: http://www.sociologia.sav.sk/cms/uploaded/1776_attach_EVS_CS_2008.pdf.
- Lajčiak, J. 1994. *Slovensko a kultúra*. Bratislava: Q111.
- Majo, J. 2011. „Shrinking Minority. Slovak Lutheranism Fighting With Secularism.“ *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 30 (10): 39–55.
- Majo, J. 2013. „Vybrané charakteristiky transformácie religiozity na Slovensku v rokoch 1950–2001 vo vzťahu k sekularizácii.“ *Geografický časopis* 65 (3): 217–234.
- Majo, J., B. Šprocha. 2016. *Storočie populačného vývoja Slovenska II – populačné štruktúry*. Bratislava: Infostat, CSPV SAV, Univerzita Komenského v Bratislave.

- Matlovič, R. 2001. *Geografia religii. Náčrt problematiky*. Prešov: FHPV Prešovskej univerzity v Prešove.
- Minárik, P. 2018. *Ekonomie náboženství a náboženství v postkomunistické Evropě*. Brno: Masarykova univerzita, Univerzita J. E. Purkyně, <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-9125-2018>.
- Příbáň, J. 2015. „Politika verejného poznania a právnej spravodlivosti pri vyrovnávaní sa s minulosťou: postkomunistické skúsenosti a nedávne ponaučenia z Českej republiky.“ Pp. 30–59 in A. Kvasničková a kol. *Pamäť v transdisciplinárnej perspektíve*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave.
- Tížik, M. 2012. „Religion and National Identity in an Enlarging Europe.“ Pp. 101–123 in F. Höllinger, M. Hadler (eds.). *Crossing Borders, Shifting Boundaries: National and Transnational Identities in Europe and Beyond*. Frankfurt-on-Main: Campus Verlag GmbH.
- Tížik, M. 2014. „Kvalita merania náboženskej príslušnosti na Slovensku.“ *Slovenská štatistika a demografia* 24 (3): 49–70.
- Václavík, D. 2015. „Searching and Finding: A History of the Slovak Study of Religion.“ Pp. 55–86 in T. Bubík, H. Hoffman (eds.). *Studying Religions with the Iron Curtain Closed and Opened: The Academic Study of Religion in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill, https://doi.org/10.1163/9789004292789_003.
- Váně, J. 2012. „Výzkumy věnující se podobám religiozity v České republice po roku 1989.“ Pp. 355–398 in J. Krejčí, Y. Leontiyeva (eds.). *Cesty k datům. Zdroje a management sociálněvědních dat v České republice*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Váně, J., M. Štípková. 2013. „The National Religious Environment and the Orthodoxy of Christian Beliefs: A Comparison of Austria, the Czech Republic and Slovakia.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49 (3): 403–425, <https://doi.org/10.13060/00380288.2013.49.3.03>.
- Vido, R. 2019. „Jak (ne)vysvětlit českou bezbožnost? Analytická sociologie jako inspirace pro sociologii náboženství.“ *Sociológia* 51 (4): 420–443, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2019.51.4.19>.

Obsah č. 1/2021, 15. roč.

Recenzované články

Jaroslav Vostatek: Český (ne)systém financování dlouhodobé péče

Z obsahu 1. čísla:

Recenzované články

Martin Spurný: Prekarizovaná práce mezi zaměstnanci v ČR v letech 2008–2018

Český (ne)systém financování dlouhodobé péče

Dušan Drbohlav, Patrik Budský, Dita Čermáková a kol.: Nabídka ukrajinské migrační pracovní síly a její poptávka v Česku

Jaroslav Vostatek

Prekarizovaná práce mezi zaměstnanci v ČR v letech 2008–2018

Martin Spurný

Poznatky z výzkumu

Nabídka ukrajinské migrační pracovní síly a její poptávka v Česku

Dušan Drbohlav, Patrik Budský, Dita Čermáková a kol.

Miroslav Kala – Zlatica Dorková – Maxim Tomoszek – Martina Ležáková: Lze zamezit dlouhodobému odloučení seniorských partnerů v důsledku závažného onemocnění?

Poznatky z výzkumu

Lze zamezit dlouhodobému odloučení seniorských partnerů v důsledku závažného onemocnění?

Diskuse

Miroslav Kala – Zlatica Dorková – Maxim Tomoszek – Martina Ležáková

Jaroslav Šulc: Od utopické vize k české realitě aneb Další úvahy k nepodmíněnému základnímu příjmu

Diskuse

Od utopické vize k české realitě aneb Další úvahy k nepodmíněnému základnímu příjmu

Recenze

Jaroslav Šulc

Antropolog a etnolog Laco Toušek hodnotí knihu „Homelessness among Older Adults in Prague“ (Bezdomovectví lidí středního věku v Praze)

Antropolog a etnolog Laco Toušek hodnotí knihu „Homelessness among Older Adults in Prague“ (Bezdomovectví lidí středního věku v Praze)

Ekonomka Soňa Veverková recenzuje publikaci „Historie, odbory a společnost“

Ekonomka Soňa Veverková recenzuje publikaci „Historie, odbory a společnost“

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

Petr Vidomus: *Oteplí se a bude líp: Česká klimaskepse v čase globálních rizik*

Praha, Sociologické nakladatelství (SLON) 2018, 396 s.

Recenzovaná kniha je studií, která nám přibližuje podobu české klimaskepse prostřednictvím autorova kvalitativního výzkumu zaměřeného na významné aktéry tohoto sociálního hnutí. Na základě analýzy polostrukturovaných rozhovorů s „klimaskeptiky“, ale také se zástupci „opačného tábora“ a též s využitím dalších zdrojů, zejména veřejně publikovaných blogových příspěvků, je sledována snaha popsat, jak čeští klimaskeptici reflektují svou činnost i činnost svých odpůrců. Prostřednictvím analytické metody vycházející ze zakotvené teorie kniha přináší přehlednou charakterizaci českého klimaskeptického kontrahnutí, podmínek jeho vzniku a rozvoje, domácího i mezinárodního kontextu, strategií jednání jeho významných aktérů a jeho následků. Centrální kategorií uváděných zjištění je snaha prezentovat globální oteplování jako umělý problém, a to prostřednictvím strategií konfrontace s předmětnými vědci, aktivisty a médii. Kniha také vymezuje specifitu českého prostředí, která – jak je na více místech textu tematizováno – spočívá zejména v tom, že Česká republika byla v roce 2007 jednou z mála zemí, kde se klimaskepticismus mohl těšit morálnímu zdroji v osobě tehdejšího prezidenta republiky Václava Klause. Právě v charakterizaci specifit českého prostředí ve studovaném období a souvislosti vývoje, kterým mezi lety 2003 až 2014 česká klimaskepse prošla, spatřuji velký přínos této knihy. Ta díky přehlednosti svého členění a srozumitelnosti textu může být atraktivní nejen pro čtenáře z akademických kruhů, ale též pro neodbornou veřejnost.

Kniha je členěna do patnácti samostatných kapitol, úvodu a závěru. V úvodu a prvních dvou kapitolách je čtenář zasvěcen do studované problematiky nejprve uvedením elementárního vysvětlení proce-

su klimatické změny a hypotézy jejího zapříčinění člověkem (tzv. *antropogenní hypotéza*) a představením souvisejících hnutí a politik, následně charakterizací konkurenčních názvů pro hnutí odmítající zmíněnou hypotézu (klimaskeptici, antienvironmentalisté, enviroskeptici či popírači nebo kontrariáni) a nakonec diskusí problematického označení klimaskepse za kontrahnutí. Oceňuji, že autor nepřejímá toto označení automaticky jen podle zahraniční literatury, ale poctivě jmenuje úskalí a nepřesnosti tohoto vymezení, nicméně nakonec se k němu sám přiklání jako k vhodnému.

Následující dvě kapitoly jsou věnovány metodologii výzkumu, tedy pořízení dat a způsobu jejich analýzy. Kniha nenabízí hloubkovou sondu do klimaskepse na celospolečenské úrovni, ale zaměřuje se na významné aktéry tohoto jevu, kteří zpochybňují antropogenní hypotézu, a to „soustavně, veřejně a více či méně organizovaně“ (s. 96). Na základě tohoto velmi obecného klíče autor provedl v letech 2011 až 2014 polostrukturované rozhovory s osmnácti klimaskeptiky a pro doplnění o pohled druhé strany též se čtyřmi ekologickými vědci a čtyřmi zástupci nevládních ekologických organizací. Autor tu rozlišuje mezi aktéry tvořícími průmyslovou opozici a těmi, kteří formulují ideový základ celé kritiky. Ve své práci se zaměřuje na druhé uvedené. Zmiňuje, že provázání obou skupin nelze přímo dokázat, protože organizace dávající prostor klimaskeptickým vyjádřením (konzervativní a libertariánské think tanky) nezveřejňují informace o svých finančních zdrojích. Domnívám se, že ponechat stranou možné provázání průmyslových zájmů s veřejnou činností klimaskeptiků není úplně šťastné. Nedostatek přímých důkazů této provázanosti není sám o sobě důvodem k jejímu odmítnutí. Chápu ale, že ověřování možných externích motivací pro aktivity klimaskeptiků by výrazně narušilo vztah výzkumníka s jeho komunikačními partnery a že jde také o úkol hodný jiného typu výzkumu.

Autor zde dále reflektuje vlastní pozici sebe jakožto výzkumníka. Popisuje malé povědomí, které o otázkách klimatické změny před započítím výzkumu měl, a za příčinu svého zájmu o tematiku klimaskepsy označuje absenci skutečně vědecké analýzy tohoto tématu v českém prostředí. Uvádí též obtíže, které zaznamenal při snaze o získání důvěry svých komunikačních partnerů, i nerovnost vztahu jeho coby neinformovaného výzkumníka se svým komunikačním protějškem coby expertem v diskutované oblasti. Nutnost vyrovnat se s pocíťovanou mocenskou převahou účastníka výzkumu může být v průběhu interview velmi nepříjemná, nicméně je možné, že právě přistoupení na tuto „hru“ výzkumníkovi zajistilo potřebnou důvěru dotazovaného.

Vycházejí z postupu zakotvené teorie autor pro účel analýzy pořízených dat aplikuje osnovu složenou z šesti prvků: příčinné podmínky, jev, kontext, intervenující podmínky, strategie jednání a interakce, následky (s. 107). Tato osnova následně tvoří strukturu dalších kapitol. Kategorie a kódy, které vyplynuly z analýzy, jsou schematicky uspořádány a rozříděny do kapitol dle uvedeného modelu. Tento postup propůjčuje textu přehlednost, díky které je snadné se v něm orientovat a zároveň pochopit souvislosti jednotlivých kategorií. Pro získání základního obrazu o prezentovaných zjištěních stačí nahlédnout na grafické znázornění popisovaných kategorií (s. 109). Čtenář se díky tomu může zaměřit jen na ty kapitoly, které ho zajímají, aniž by přitom ztratil představu o tom, jak se v nich popisované závěry vážou k celkovému „analytickému průběhu“.

Jako centrální kategorii klimaskeptické argumentace autor označuje interpretování hypotézy člověkem zapříčiněného globálního oteplování jako umělého problému. Za prosazení této hypotézy ve veřejném mínění jsou podle autorovy analýzy označovány především tři skupiny aktérů: vědci, ekologičtí aktivisté a média. První zmí-

nění jsou klimaskeptiky osočováni z pochybení vědecké práce a z podléhání zájmům svých donorů, druhí jmenovaní postrádají potřebné kompetence a mají též být motivováni skrytými (obchodními a ideologickými) zájmy, třetí jmenovaní zase problém změny klimatu záměrně či nezáměrně zveličují. Je nápadné, že nejvíce se autor v knize věnuje kategorii vědců a k problematice pojetí vědy se vyjadřuje i v závěru práce. Postupný úbytek společenského zájmu o téma klimatické změny mimo jiné vysvětluje rostoucí mírou expertizace problematiky, která může odrazovat laickou veřejnost. Útoky klimaskeptiků na vědce pro jejich údajná pochybení v kombinaci s tímto pronikáním expertního diskurzu mezi laickou veřejností mu v závěru textu umožňují přispět k diskusi o postnormální vědě. Apely na přijetí klimaskeptiků do procesu formulování veřejných zpráv vědeckých a poradních institucí totiž odpovídají výzvam k demokratizaci vědy prostřednictvím rozšíření hodnotící komunity.

Kniha ilustruje dynamičnost, která vývoj klimaskeptického kontrahnutí a vůbec veřejné pojetí problematiky klimatické změny charakterizuje. V očích zúčastněných klimaskeptiků byl jejich alternativní výklad klimatických změn nejprve ignorovaným postojem, který pomohly legitimizovat až některé události a zejména úsilí prezidenta Václava Klause. Byť mne přisuzování takového významu osobě Václava Klause ve studii zpočátku zaráželo, musím ocenit, že autor se k míře jejího významu staví opatrně a důkladně zdůvodňuje její uvedení jako významné kategorie. V reakci na zvýšený zájem o environmentální problematiku v roce 2007 se i klimaskeptici více aktivizovali a pozdější údajný ústup tématu do pozadí (2012–2014) prezentují jako vlastní úspěch. Jak ale sám autor v úvodu zmiňuje, již v době finalizace knihy (2017) téma znova nabíralo na razanci. Kromě autorem zmíněného Klimakempu se od té doby zejména mladí lidé i v České republice aktivizovali například pod platformami

Extinction Rebellion a Fridays for Future (v ČR od r. 2019). Na evropské úrovni jsme sledovali výrazné posílení zeleného politického hnutí jak v některých volbách na státní úrovni, tak ve volbách do Evropského parlamentu (2019) a do celosvětového dění v přístupu ke změnám klimatu výrazně promluvilo přijetí Pařížské dohody (2015) a nepochybně též zviditelnění mladé environmentální aktivistky Greta Thunbergové.

Kniha také nabízí náhled na způsoby, kterými se klimaskeptici sdružují a organizují. Podle prezentovaných zjištění do této oblasti silně zasahuje jejich politické přesvědčení. Vůči organizacím se totiž vymezují jakožto vůči znaku kolektivismu typickému pro jejich oponenty. Příznačné je, že v době publikování knihy v České republice neexistovala žádná organizace sdružující čistě klimaskeptiky. Jejich individualistická kultura jim ale nebrání účastnit se akcí pořádaných konzervativními a libertariánskými think tanky. Sami klimaskeptici tudíž podle autora zjištění chápou svůj „boj“ jako střet individualistického a kolektivistického světonázoru. Toto zjištění umožňuje vztáhnout komentovanou knihu k širší debatě o různém pojetí společenské odpovědnosti. Právě tak jako v mnoha jiných otázkách i v postojích k odpovědnosti za klimatickou změnu nalézáme snahy o zbavení se odpovědnosti za nakládání s riziky. Prezentované protistrany klimatického hnutí a klimaskeptického kontrahnutí mimo jiné soupeří i o to, zda má být problém adresován institucionálně, tedy zásadními akcemi velkých společenských organizací, či zda mají být případné snahy o řešení problému přenechány individuální morální odpovědnosti. S přihlédnutím k této mé interpretaci je kniha podnětná nejen pro oblast studia sociálních hnutí, ale též pro governmentální studia.

Knihu mohu doporučit i čtenářům mimo akademickou sféru, neboť její přehlednost, provázanost s veřejně známým kontextem a též využití srozumitelného jazyka

z ní činí čtenářsky přívětivý počín a také nástroj porozumění argumentům a strategiím jednoho z extrémů veřejné debaty. Dobré zpracování autorových zjištění je také obhajobou využití kvalitativního výzkumu ke studiu předmětné problematiky. A konečně studentům a výzkumníkům nabízí kniha četné podněty k dalšímu bádání jak na poli klimaskeptického kontrahnutí, tak na poli klimatického hnutí.

Ivan Cuker

Ivan Krastev: *Už je zítřka? Aneb jak pandemie mění Evropu*

Praha, Nakladatelství Karolinum 2020, 56 s.

Útlá kniha bulharského politologa Ivana Krasteva byla vydána v době, kdy řada států fungovala v režimu nouzového stavu a přísných karanténních opatřeních. Byla tedy napsána v čase zásadních omezení běžného každodenního života, kdy se celosvětově nejsledovanější obchodní komoditou staly zdravotnické ochranné pomůcky. Krastev v prvních měsících počátku epidemie přichází s knihou, která v podtitulu nese název *jak pandemie mění Evropu*. Rychlost, s jakou na (nejen) ze sociologického hlediska mimořádnou událost zareagoval, je bezpochyby úctyhodná. „Hlad“ po odpovědích na to, jak pandemie promění současný svět, je možné snadno proměnit ve „vědecký“ kapitál, jak jsme ostatně mohli vidět i na množství lidí z různých oborů, kteří byli na otázky „Co bude následovat?“ v souvislosti s koronavirovou pandemií dotazováni. Zároveň se ale rychlost, s jakou byla kniha napsána, snadno promění v past. Již několik týdnů po jejím vydání je možné sledovat, že některé z úvah, které autor předestírá, svou odezvu v realitě nemají. Ačkoliv rozhodně není možné tvrdit, že můžeme v tuto chvíli psát završený příběh pandemie COVID-19 v Evropě, ukončení nouzového stavu a rozvolňování

opatření spojených s pandemií ukazují, že minimálně v Evropě „Zítřa“, o kterém Krastev píše, nepřináší tak zásadní proměnu stávajícího společenského uspořádání, jaká se v „prorocstvích“ o dopadu pandemie často objevovala. Krastev o tomto „Zítřku“ píše v době, kdy „Dnešek“ téměř ještě neuviděl ani východ slunce. Těto skutečnosti si je vědom a jeho esej tak představuje spíše souhrn dílčích úvah a otázek do budoucna než seznam jasných odpovědí na to, co pandemie Evropě přinese. Dovolím si proto i já pojmut tuto recenzi eklekticky jako diskusi jeho dílčích postřehů i jako úvahu nad obecným smyslem podobných esejí.

Pokud je možné v knize najít červenou nit, která by jednotlivé kapitoly spojovala, pak je to pravděpodobně povzdech nad koncem globalizace v podobě, v jaké jsme ji znali. Pandemie COVID-19 s sebou podle Krasteva přináší mimo jiné „konec liberálního světa zrozeného z pádu Berlínské zdi“ (s. 15). Mezi řádky je však možné číst, že globalizaci Krastev chápe primárně jako pohyb lidí a zboží mezi státy, což je definice poměrně omezená. Je si přitom vědom, že COVID-19 „nakazil svět kosmopolitismem“ (s. 55). Lidé, často nedobrovolně uzavření ve svých domácnostech, v tomto období prožívali podobné obavy, využívali podobné nástroje k online komunikaci, sdíleli své pocity na sociálních sítích, sledovali vývoj v ostatních zemích bez ohledu na to, v jakém koutu Evropy se právě nacházeli. Stejnou měrou ale podle Krasteva pandemie „státy obrátila proti globalizaci“ (s. 55). Důkazem budiž promptní uzavírání hranic či diskuse nad potřebou národní soběstačnosti v oblasti potravin a zdravotnického materiálu. Globalizace, jak jsme ji znali, podle Krasteva končí a svět zachvátí „pandemie nostalgie“ (s. 15) po nenávratně zmizelé době, kdy lidé mohli bez obav cestovat a bavit se. Ponechme stranou, zda pandemie skutečně tak zásadně ovlivní vzorce zábavy a cestování, a zamysleme se nad tím, co je ona „globalizace, jak jsme ji

znali“ a zda je možné „obrátit se“ proti ní. Zásadní role sdílení informací o průběhu nemoci a dopadů zaváděných opatření, ještě silnější časoprostorová „kompresa“, kdy se ve virtuálním prostředí v jeden moment scházeli lidé ze svých domácích pracoven, ukazuje, že svět se neuzavřel do svých lokálních hranic. Je bezpochyby pravda, že v období krize národní soběstačnost vítězila nad společným zájmem (což nejviditelněji ilustruje nakládání se zdravotnickým materiálem, jehož vývoz byl v mnoha evropských zemích okamžitě omezen). Krastev se domnívá, že tato zkušenost s sebou nese i zpochybnění základů Evropské unie jako „levobočka globalizace“ zrozeného z idey, že „nejspolehlivější zdroj bezpečnosti a prosperity je provázanost“ (s. 21). Zde se však opět vrací jedna ze slabin knihy. Zatímco v počátcích epidemie skutečně Evropská unie zásadně nevstupovala do řešení situace v jednotlivých zemích, které se epidemiologickou situací zásadně lišily, s výhledem na „Zítřek“, o kterém Krastev mluví, se již formuluje společná strategie při vývoji a zajištění potenciální vakcíny a především bezprecedentní plán hospodářské obnovy Unie. A je vůbec možné „ukončit globalizaci“, jak jsme ji znali, když jeden z jejích nejzásadnějších efektů – klimatické změny a environmentální problémy – nelze jednoduše uzavřít do národních hranic nebo jim čelit bez vzájemné provázanosti?

Značná část knihy je věnována úvahám nad dopady pandemie na demokracii a vzestup populismu v Evropě. Globální reakce na pandemii v řadě ohledů v některých momentech rozostřila hranice mezi různými typy režimů. Demokratické země i ty vedené vládami s autoritářskými tendencemi vykazovaly podobnou ochotu (alespoň dočasně) vstupovat do soukromí a omezovat běžný život občanů. Zavedení nouzového stavu není podle Krasteva známkou krize demokracie, je ale faktorem, který přispívá k vytlačování liberálních postojů na okraj společenských debat.

Výjimečnost a vypjatost nouzového stavu posiluje pozici obou krajních pólů zastánců/kritiků silné role stále. Mobilizuje na jednu stranu proud libertariánů, kteří se staví proti jakýmkoliv omezením, a na druhou stranu stoupenců suverenity, kteří po silnější ruce národního státu jako jediného garanta bezpečí naopak volají. Liberálové jsou podle Krasteva v kontextu těchto debat vytlačováni na okraj. Za největší nebezpečí pro liberální demokracii v Evropě přitom považuje riziko, že COVID-19 bude lidem držet mimo veřejná prostranství několik měsíců až let. Dá tak vymizet pocitu sounáležitosti, který vzniká v rámci masových akcí, během nichž lidé mohou svobodně vyjadřovat svou nespokojenost. Demokracie podle Krasteva vzniká právě z těchto pocitů davové sounáležitosti a nemůže tak spolehlivě fungovat, pokud lidé mají být uzavřeni ve svých domovech. Společenské události, kterých jsme byli (a stále jsme) svědky v době stále probíhající pandemie, nicméně naznačují, že tyto obavy byly liché. V USA, které v době psaní tohoto textu patří k zemím s největším podílem nakažených, probíhají od května masové protesty upozorňující na rasové nerovnosti. V Bělorusku v srpnu propukly demonstrace požadující změnu režimu. Ačkoliv se tyto události odehrávají mimo Evropu, o níž Krastev primárně píše, zdá se, že svět ani v době pandemie nečelí „ztrátě rozrušených davů“ (s. 42).

Krastev je poměrně opatrný při předvídání politických důsledků pandemie koronaviru. Zavedení nouzového stavu podle něj omezilo touhu lidí po autoritářštější vládě. Prožitek dočasného omezení svobod a občanských práv podle něj povede spíše k odmítnutí těchto tendencí. Pandemie COVID-19 je doprovázena strachem, který představuje emoci, již autoritářské režimy i populisté rádi využívají. Jak ale poznamenává Krastev, autoritáři sice ovládají politiku strachu, ale „nejraději mají krize, které vytvořili sami, anebo alespoň ty, pro jejichž zvládnutí jsou vybaveni“ (s. 36). Není

tak překvapivé, že to byli právě čelní představitelé autoritářských režimů, jež samotnou existenci pandemie nejčastěji popírali. V případě potenciálního posilování populistických tendencí v Evropě je Krastev ve svém hodnocení zdrženlivější. Strach vynáší k moci populisty. Podle Krasteva je to ale především úzkost, definovaná jako nezaostřená obava o budoucnost, jež představuje hybnou sílu podpory pravicového populismu. Pandemie s sebou přinesla strach ve formě bezprostřední reakce na jasně specifikované nebezpečí. Lidé soužení strachem, podle Krasteva, „nehledají někoho, kdo by vyjádřil jejich frustraci, ale obrací se k těm, kdo je ochrání a kdo disponují vědomostmi“ (s. 37–38). Díky tomu tak pandemie, podle autora, změnila i postoj veřejnosti k odborníkům. V momentě, kdy bezprostřední nebezpečí pomine a nastoupí spíše krize ekonomická, pocity zloby a úzkosti se vrátí v plné síle a s nimi i podpora těch, již je umí v politickém klání využít (s. 37). Uplynulé měsíce skutečně potvrdily poptávku veřejnosti po těch, co vědomostmi disponují. Zároveň ale ukázaly, že sama představa toho, co ony „vědomosti“ jsou a kdo je jejich nositelem či nositelkou, je poměrně vágně definovaná.

Knize Ivana Krasteva nelze upřít čtivost a otevřenost širokému okruhu čtenářstva. Svě postřehy autor předkládá poutavým stylem, který má potenciál oslovit publikum hledající odpovědi na to, jaké bude ono „Zítř“. Odpovídat na poptávku po interpretaci toho, jak pandemie mění Evropu, je lákavá. Sociální vědci a vědkyně mají právem pocit, že jsme svědky zásadní společenské události a hlasy sociálních věd by při její interpretaci a pomoci s řešením měly být slyšet. Krastev se snaží jít o krok dál ve své někdy více, někdy méně viditelné snaze předvídat efekty, které pandemii budou následovat. Zdá se ale, že se sám nemůže rozhodnout, zda pandemie představuje jen drobný akcelerační změnu, které mají hlubší kořeny, a v dlouhodobém horizontu tak není událostí, jež by výrazně mě-

nila tok společenských změn, nebo zda se jedná o zásadní zlom, který by umožnil vyprávět „velký příběh“ o proměně (evropské) společnosti. Lavírování mezi těmito póly (příčemž kniha, alespoň podle mého čtení, směřuje spíše k prvnímu z nich) je dáno pravděpodobně i rychlostí, s jakou kniha vznikla. Pro mě jako pro čtenářku byla přitom nejautentičtější a nejzajímavější v momentech, kdy autor rozebírá počátky pandemie – např. v kapitole popisující explozi „nacionalismu zaměřeného na veřejné zdraví s převrácenou xenofobií“, v jehož rámci se cizincem stává ten, kdo tu není, bez ohledu na jeho pas. Spoluobčané vracející se ze zemí zamořených koronavirem (např. z lyžařské dovolené v Itálii) byli stejně nevítaní jako faktičtí či imaginární migranti v době uprchlické krize (s. 25–27).

V úvodní pasáži své eseje se Krastev zamýšlí nad tím, proč dominantní narativ evropské historie téměř opomíjí události spojené s epidemií španělské chřipky. Současný vývoj pandemie COVID-19 naznačuje, že v případech španělské chřipky se jednalo o epidemii nesrovnatelně závažnější. Nemoc podle citovaných údajů během dvou let zabila na 50 až 100 miliónů lidí. Měřeno počtem mrtvých se stala událostí pětikrát tragičtější než první světová válka. Ve výčtu nejtragičtějších událostí minulého století však v našich představách povětšinou nefiguruje a není jí věnována ani srovnatelná pozornost. „Jak je možné, že pandemie, která zabila minimálně pětikrát tolik lidí, než kolik jich zemřelo v první světové válce, si vysloužila dvěstěkrát méně knih?“ ptá se Krastev (s. 11) a odpovídá mimo jiné odkazem na to, že je obtížné z pandemie udělat dobrý příběh (s. 12). V jeho knize je přitom patrná snaha podobný „dobrý“ příběh vytvořit i za cenu toho, že část zápletky je nejasná a část je potřeba si domýšlet.

Jaroslava Hasmanová Marhánková

Steve Bruce: *Secular Beats Spiritual: The Westernization of the Easternization of the West*

Oxford, Oxford University Press 2017, 199 s.

Steve Bruce je britský sociolog náboženství, zastánce sekularizace na makro- i mikroúrovni a kritik teorie racionální volby. Ve své poslední publikaci *Secular Beats Spiritual* navazuje na svou předchozí knihu, v níž se věnoval úpadku tradičních křesťanských církví (*Secularization: In Defence of an Unfashionable Theory*. Oxford University Press 2011), a zajímá se o to, zdali existence tzv. „současné spirituality“, kterou – aniž by to zdůvodnil – spojuje primárně s hnutím Nového věku, problematizuje platnost sekularizační teze (s. x). Bruce přitom dospívá k závěru, že ačkoliv Západ od šedesátých let 20. století přejímá některé myšlenky a praktiky východních náboženství, přebírá je sekulárně a takovým způsobem, že jejich přítomnost na Západě nepopírá sekularizační tezi jako takovou. Bruce k takovému závěru dochází na základě analýzy situace ve Velké Británii, aniž by vysvětlil, proč a jak je Velká Británie reprezentativním „obrazem Západu“, a selektivní je rovněž ve výběru příkladů a badatelů, na nichž staví. Rovněž je na škodu, že se Bruce nevymezuje vůči Woulteru Hanegraaffovi, jenž již v roce 1996 argumentoval, že východní myšlenky a koncepty jsou v hnutí Nového věku přejímány tak, aby zapadly do sekulárního západního rámce (*New Age Religion and Western Culture*. State University of New York Press 1997).

Přestože Bruceova kniha působí jednotným dojmem a jeho argumentace zapadá do kontextu dalších jeho publikací, nelze již v počátku recenze nezmínit několik argumentačních inkonzistencí, které jsou v rozporu s intencemi knihy a deklarovanou metodologií. Inkonzistence se projevují již v první, úvodní kapitole, v níž definuje termíny, se kterými později pracuje. Základem Bruceova výzkumu je rozlišení mezi

náboženstvím a spiritualitou (spiritualitu subsumuje pod náboženství), přičemž náboženství definuje jako „systém věr a praktik založených na existenci nějaké nadpřirozené bytosti mající moc morálního soudu“ (s. 15) a spiritualitu jako „víru a jednání založené na existenci nějaké nadpřirozené moci, která není vůči lidem vnější, ale vnitřní“ (s. 16). Problémem přitom je, že na rozdíl od náboženství při definování spirituality, zdá se, vychází primárně z předmětové roviny aktéra („pro ty, kteří pro svůj popis radši zvolí výraz spirituální než náboženský, spiritualita zahrnuje...“, s. 16). Rovněž se Bruce dle svého názoru dostatečně nevěnuje vztahu těchto dvou kategorií (náboženství a spirituality). V této kapitole Bruce dále definuje „sekulární“ (absence náboženství nebo spirituality), „sekularizaci“ (proces stávání se více sekulárním, s. 16), nastíní metodologii výzkumu sekularizace a vymezí se vůči jiným, k sekularizační tezi kritickým přístupům (s. 10–15).

Ve druhé kapitole se Bruce zabývá hnutími Nového věku, přičemž uvádí čtyři příklady (komunita Findhorn ve Velké Británii, festival Glastonbury a knihy Dorothy Lewisové a Isabel Losadové), na kterých ukazuje, nakolik se tato hnutí od svého vzniku proměnila pod vlivem sekularizace. Vycházejí z těchto příkladů Bruce polyticky vymezuje hnutí Nového věku na základě prvků, jež považuje v hnutí za nejvíce rozšířené (důraz na individualistickou epistemologii, intuici „vlastního já“, víra v reinkarnaci, nedostatečný předěl mezi živými a mrtvými, návrat okultismu, duchovní environmentalismus, tolerance různosti, synkretismus, holismus), a všemi výše uvedenými body se postupně zabývá (každým z nich v rozsahu zhruba jedné stránky). Současná spiritualita dle Bruce obecně reprezentuje „subjektivní obrát“, neboť „božská síla už není někde venku, ale je v nás všech a každý člověk je posledním arbitrem pravdy“ (s. 64).

Ve třetí kapitole Bruce představuje formou historických profilů hnutí, jež vzešla

z hinduismu a jež přibližně od šedesátých let 20. století působila nebo působí ve Velké Británii. Rozdělí je na hnutí svět odmítající (ISKCON, Divine Light Mission, Radžníšpuram, transcendentální meditace) a hnutí svět přijímající, která zde šířila především „spirituální praktiky“, a sice jógu a meditaci. Svět odmítající hnutí ve Velké Británii neuspěla, a přestože Bruce přiznává, že se jedná o komplexní problém, k jehož řešení nemáme adekvátní statistiky, částečně jej vysvětluje tím, že tato hnutí v rané fázi svého působení vyžadovala vysoké závazky (komunální život, celodenní angažování atp.) a nedokázala tak v dostatečné míře zaujmout ženy, jež v té době měly příležitost kariérního růstu, které se nechtěly vzdát. V druhé části kapitoly se Bruce věnuje již zmíněné józe a reinkarnaci a vykládá, jakým způsobem se tyto dva původně východní náboženské koncepty v Británii sekularizovaly. Např. v případě reinkarnace říká, že v západním kontextu se pojetí reinkarnace zásadním způsobem transformovalo, neboť v hinduismu je význam „vlastního já“ (self) v reinkarnaci minimalizován, zatímco západní pojetí jej staví do popředí (s. 75). V závěru kapitoly Bruce dochází k závěru, že obecně se ve Velké Británii vedlo takovým hnutím, která se nejvíce posunula „sekulárním směrem“, a že pár tisíc stoupenců ISKCON či jiných hnutí nenahradí „miliony ztracených“ křesťanů, což podle něj vyvrací nějaký stálý zájem o náboženství.

Ve čtvrté kapitole se Bruce věnuje buddhismu a ve výkladu postupuje stejně jako v předchozí kapitole. Nejprve vymezí buddhismus, uvede jeho historické kořeny ve Velké Británii (s. 86–88) a tamní buddhistická a buddhismem inspirovaná hnutí. Od výkladu buddhismu Bruce přejde k popularitě tzv. tréninků „všímavosti“ (mindfulness), které chápe jako sekulární podobu buddhismu (s. 101). V této kapitole stejně jako v předchozí je však poněkud konfúzní, že Bruce nerozlišuje mezi konverzí k východním náboženstvím, která

nechápe jako hnutí Nového věku, a přebíráním prvků východních náboženství hnutím Nového věku. Takto např. v závěru kapitoly tvrdí, že k buddhismu konvertovalo více Britů než k hinduismu nebo islámu (a důvody pro to nehledá), ale zároveň že v Británii je buddhismus praktikován jako „buddhismus bez náboženství“ (s. 103). V páté kapitole se Bruce věnuje islámu a tvrdí, že islám je „přesně tím druhem náboženství, které stoupenci hnutí Nového věku odmítají“ (s. 112). Argumentuje, že koncept jediného Boha stvořitele, přesná normovaná každodenní a rituální praxe, hodnoty i pojetí individuality („být muslimem znamená být determinován komunitou muslimů“, s. 112) jsou s hnutím Nového věku neslučitelné. Tento soud však plyne z Bruceovy definice hnutí Nového věku a není opřen o empirický výzkum (na žádný se zde neodkazuje). V téže kapitole se z důvodu, který v textu není nikde vysvětlen, věnuje feng šuej, domorodým Američanům a Keltům (kapitola se jmenuje „Islam: The Unpillaged Eastern Religion“).

Stěžejní částí knihy je dle mého názoru šestá kapitola, v níž se Bruce zabývá úskalím kvantitativního a kvalitativního výzkumu hnutí Nového věku a kritizuje v ní metodu výzkumu Paula Heelase a Lindy Woodheadové v publikaci *Spiritual Revolution*. Bruce se zabývá otázkou, jakou vypovídací hodnotu má přítomnost prvků hnutí Nového věku v kultuře a v magazínech, a věnuje se rovněž metodologické problematice dotazování se zkoumaných subjektů. Připomíná například, že odpověď na otázku „jste spirituální či náboženští (spiritual/religious)?“ vypovídá pouze o tom, jak dotazovaný subjekt rozumí termínům. Dle Bruce se aktivitám hnutí Nového věku věnuje zhruba 1 % britské populace, což lze dle něj sotva chápat jako nějakou spirituální revoluci (s. 138). Rovněž je skeptický vůči budoucímu nárůstu stoupenců hnutí Nového věku, který předpovídá Woodheadová a Heelas. Tento svůj skeptický názor zdůvodňuje neschopností hnutí zaujmout

etnické menšiny, pracující třídu, populaci severní Anglie, Skotska, Walesu, mužskou část populace a neschopností hnutí Nového věku předávat nauku v prostředí rodiny (s. 140–141).

Poslední, sedmá kapitola je nejobsáhlejší, jelikož v ní Bruce shrnuje dopady sekularizace. Tvrdí, že rozdíl v odpadnutí od křesťanských církví v polovině 20. století nevyrovnávají stoupenci hnutí Nového věku a ani jiné nové křesťanské denominace, a možnost zvrácení procesu sekularizace je tak dle něj extrémně nepravděpodobná (s. 154). Na tomto základě argumentuje proti myšlence, že by náboženství bylo antropologickou konstantou, jak tvrdí odpůrci sekularizační teze a zastánci individualizačního modelu, popř. modelu ekonomického trhu (Thomas Luckmann, Grace Davieová, Hervie-Daniele Légerová, Rodney Stark, Roger Finke). V tomto kontextu se vymezuje vůči individualizačnímu přístupu Davieové, dle níž je nižší církevní návštěvnost zapříčiněna menší ochotou lidí být součástí různých asociací anebo organizací, nikoliv úpadkem „osobní náboženskosti“. Bruce v kritickém vymezení vůči Davieové argumentuje, že makrosekularizace (za jejíž důležitý projev považuje nižší návštěvnost bohoslužeb) je přímým dopadem úpadku víry v Boha (s. 161–162). Dále se věnuje např. vztahu kapitalismu a sekularismu (tvrdí, že mezi nimi není přímý vztah, s. 156), „pozápadnění východizace Západu“ (s. 157–159), vymezuje církev/sektu/denominaci a kult (s. 168).

Přestože Bruceho výklad je selektivní a místy nepřehledný, neboť ve většině kapitol chybí úvody, ve kterých by objasňoval svůj postup, a některé kapitoly obsahují nadbytečné exkurzy, je jeho kniha cenným příspěvkem k sekularizační tezi.

Magdalena Vytlačilová

Recenze byla napsána s podporou grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci projektu (č. 616319) řešeného na HTF UK.

Obsah č. 6/2020, 14. roč.

Recenzované články

Jaroslav Vostatek: Modely financování dlouhodobé péče

Recenzované články

Olga Hubíková: Péče sociálních pracovníků o sebe v podmínkách výkonu sociální práce na obecních úřadech

Jaroslav Vostatek

Jan Vašat – Nikola Blahoutová: Téma sociálně vyloučených lokalit z perspektivy lokálních politických aktérů

Olga Hubíková

Poznatky z výzkumu Téma sociálně vyloučených lokalit z perspektivy lokálních politických aktérů

Jan Vašat – Nikola Blahoutová

Jan Vlach: Konvergence české ceny práce

Poznatky z výzkumu

Diskuse

Konvergence české ceny práce

Jan Vlach

Jaroslav Šulc: Úvahy o sociálně ekonomických dopadech covidu-19 v kontextu českých národních zájmů

Diskuse

Úvahy o sociálně ekonomických dopadech covidu-19 v kontextu českých národních

Informační servis čtenářům

Oldřich Čepelka: Města a jejich senioři

Jaroslav Šulc

Informační servis čtenářům

Recenze

Města a jejich senioři

Sociolog Jan Keller recenzuje knihu „Le retour des domestiques“ (Návrat služebnictva)

Recenze

Sociolog Jan Keller recenzuje knihu „Le retour des domestiques“ (Návrat služebnictva)

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

GENDER A VÝZKUM
GENDER AND RESEARCH

transdisciplinární časopis genderových studií a feministické teorie

ročník 21, číslo 2 / 2020

**Economy 4.0 – The Digitalization of Labour
from a Gender Perspective**

Hostující editorky: Annette von Alemann, Julia Grulich, Ilona Horwath, Lena Weber

Like the First Industrial Revolution, digitalisation is profoundly shaking up the world of work and has been referred to as 'the Fourth Industrial Revolution' as well as 'Economy 4.0' or 'Industry 4.0'. The ever more rapid implementation of smart technologies, automation, robotics, cyber-physical systems, and digital labour (cloud- and crowd work) in many occupational areas, including the service sector and industry, has sparked dramatic transformations in the organisation of professions, work, working conditions, and the structure of the labour market. The widespread use of mobile phones, computers, and data clouds has challenged the traditional boundaries between private and professional life. Technological innovations have always been considered catalysts for social innovation.

The special issue presents current research on gender in/equality in the 'Economy 4.0'. It focuses on the interconnections of work, digital technologies, and gender relations in the emerging digital age and asks if technologically induced change in work will lead to a general change in the gender order and gender relations. The aim is to shed light on the multiple connections between the emerging Economy 4.0 and gender at the intersection of other categories of social inequality, such as race and class.

Číslo je dostupné online na: <https://www.genderonline.cz>**Stati**

Kohlrausch, Bettina, Weber, Lena: Gender Relations at the Digitalised Workplace:

The Interrelation Between Digitalisation, Gender, and Work

Golsch, Katrin, Seegers, Marco: Perceptions of Technological Change at Work through a Gender Lens

Abendroth, Anja-Kristin: The Gender Pay Gap in the Platform Economy: Comparing the Importance of Market and Organisational Dynamics on Two German Crowdworking Platforms

Interview

Alemann, Annette von, Grulich, Julia, Horwath, Ilona, Weber, Lena: International Perspectives about COVID-19, Digital Labour and Gender Work Pattern: A Collective Interview

Časopis dvakrát ročně vydává oddělení Gender & sociologie Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Je řazen v databázi SCOPUS, ERIH PLUS, CEJSH a dalších. Jako časopis zastávající politiku otevřeného přístupu je veden v databázi DOAJ.

Prodej a objednávky zajišťuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: 210 310 217, e-mail: prodej@soc.cas.cz. Předplatné v ČR zajišťuje firma SEND (<http://send.cz/casopis/732>).

www.genderonline.cz

Gender & sociologie
Czech Academy of Sciences, Institute of Sociology
Jilská 1, 110 00 Prague, Czech Rep.
e-mail: genderteam@soc.cas.cz

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako stati, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem (send@send.cz) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

ARTICLES

MILAN ŠKOLNÍK, MICHAEL HAMAN: Politics as a Vocation? The Impact of the Remuneration of Local Representatives on the Electoral Competition

DOMINIKA SLADKÁ: The Relationship Between Coresidence with Grandparents and Academic Performance of 15-Year-Old Students from Two-Parent and One-Parent Families

JAN KOHOUTEK, VÍTĚZSLAV LOUNEK, MICHAELA ŠMÍDOVÁ, JANA KOREČKOVÁ: The Status of Graduates in Post-Mass Higher Education: Are We Still Just Reproducing Elites?

JAN KALENDA, ILONA KOČVAROVÁ: Changing Motivations for Non-formal Adult Education in the Czech Republic: From Non-Work-Related Self-realisation to the Need for a Job-Oriented Education

JUBILEE

OBITUARY

REVIEW ESSAY

BOOK REVIEWS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

01